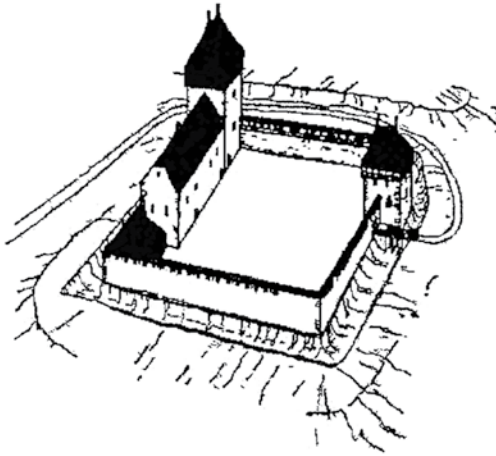

Castrum

2019/1-2

A Castrum Bene Egyesület folyóirata

A tartalomból:

VÁRKUTATÁS HORVÁTORSZÁGBAN

**ZALAI VÁRAK KUTATÁSÁNAK
ÚJABB EREDMÉNYEI**

GILLICH OLIVÉR

A tatai vár építéstörténete

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET FOLYÓIRATA

22. szám

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET FOLYÓIRATA

22. szám

Budapest, 2019

E számunk munkatársai

BILKEI IRÉN ny. főlevéltáros, Zalegerszeg, FELD ISTVÁN régész, Budapest, FÜLÖP ANDRÁS régész, Magyar Építészeti Múzeum-Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, GÁL VIKTOR régész, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, GILLICH OLIVÉR régészhallgató, MA ELTE BTK Régészettudományi Intézet, JANEŠ, ANDREJ régész, Hrvatski restauratorski zavod, Zágráb, KANÁSZ VIKTOR történész, MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, Budapest, KOVÁCS GYÖNGYI régész, MTA Régészeti Intézet, Budapest, MAG HELLA régész-művészettörténész, Tragor Ignác Múzeum, Vác, MISKOLCZI MELINDA régész, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, PÁNYA ISTVÁN földrajzkutató, osztályvezető, Katona József Múzeum, Kecskemét, PISK, SILVIJA történész, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski Fakultet, Zágráb, ROSTA SZABOLCS régész, múzeumigazgató, Katona József Múzeum, Kecskemét, TAKÁCS ÁGOSTON régész, Budapesti Történeti Múzeum, TEREI GYÖRGY régész, Budapesti Történeti Múzeum, TKALČEC, TATJANA régész, Institut za arheologiju, Zágráb, VÁNDOR LÁSZLÓ régész, ny. múzeumigazgató, Zalaegerszeg, VÉGH FERENC történész, PTE BTK Középkori és Kora újkori Történeti Tanszék, Pécs

A horvát nyelvű tanulmányokat fordította: Kurunczi Mónika

Szerkesztette

Feld István

A szerkesztő munkatársa

Nagy Szabolcs Balázs

Technikai szerkesztő

ICETEAM DESIGN KFT.

Koordinátor

Terei György

Folyóiratunk e száma a Zalaegerszeg Kultúrájáért Közalapítvány támogatásával jelent meg

ISSN 1787-1093

kiadja

Castrum Bene Egyesület

www.castrumbene.hu

TANULMÁNYOK

SILVIJA PISK

VÁRKUTATÁS A KORTÁRS HORVÁT TÖRTÉNETÍRÁSBAN: KÉRDÉSEK ÉS KIHÍVÁSOK¹

Számos horvátországi középkori vár korszerű régészeti, illetve történelmi szempontú vizsgálatára még nem került sor. Míg a régészeti kutatások általában sok időt és anyagi forrást igényelnek, a történeti adatok összegyűjtése és értékelése elvileg egyszerűbb feladat. Ugyanakkor az írott források sem mindig kegyesek a kutatóhoz. Egyrészt a dokumentumok nagy része nem maradt fenn, másrészt pedig a meglévő források gyakran hosszadalmas kutatómunkát igényelnek Horvátország, Magyarország és Ausztria levéltáraiban (így többek között a Zágrábi Érseki Levéltárban (Nadbiskupski arhiv u Zagrebu), a Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia (HAZU) zágrábi levéltárában, a Horvát Állami Levéltárban (Hrvatski državni arhiv), a grazi Steiermärkisches Landesarchivban, a bécsi Kriegsarchivban, a budapesti Magyar Országos Levéltárban, és a pozsonyi Szlovák Állami Levéltárban), mivel továbbra is sok a közöletlen középkori forrás. A várkutató történészek Horvátországban nincsenek sokan, így a horvát történetírásban hiány mutatkozik a kortárs, releváns várkutatóval foglalkozó történelmi tanulmányokból. A várkutató történészek így továbbra is elkerülhetetlenül a 19. század második felének és a 20. század első felének szerzőire és műveikre támaszkodnak.

Horvátországban a 19. század második felében jelent meg az érdeklődés a középkori várak iránt, s ennek velejárója lett a várak kutatása és megőrzése. Ekkor adták ki a horvát erődítésekkel foglalkozó legkorábbi történelmi monográfiákat, és ekkor jelentek meg a várak fényképeit tartalmazó első könyvek.² A budapesti Millenniumi Kiállításra az állam 1895-ben harminc horvátországi középkori erődítés festményét rendelte meg.³ A 19. század végének legjelentősebb, a várkutatásnak lendületet adó történészei Ivan Kukuljević Sakcinski, Emilij Laszowski és Radoslav Lopašić voltak.⁴ Emilij Laszowski alábbi idézete tanúskodik arról, milyen érdekelődéssel és aggodalommal követték a horvátországi várak sorsát: „*Ősi épületeink gyors eltűnése mindenki számára ismert, aki legalább az utóbbi két-három évtizedben követte sorsukat. Vajon a jelenlegi században hasonló folyamatban hogyan fognak a ma is ép várak és egyéb történelmi épületek elpusztulni, hány újabb rom fog nyomtalanul eltűnni? Nagyon kevés figyelmet fordítunk régi épületeinkre, még akkor is, ha a legdicsebb múlttal rendelkeznek.*”⁵ Habár az idézet több mint száz éve keletkezett, ma is aktuálisan hangzik, és sajnálatos módon továbbra is jól tükrözi a horvátországi helyzetet.

1 A tanulmány elsősorban a kontinentális Horvátország, illetve Szlavónia középkori váraival foglalkozik, így témáját nem képezi a tengermenti, dalmáciai várak és erődítések kutatásának szakirodalma.

2 Standl 1870.

3 Krešić, 1897; az 1896. évi Millenniumi Kiállításához ld.: <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=2012> (a Horvát Köztársaság Kulturális Minisztériumának honlapja).

4 Kukuljević Sakcinski 1870; Lopašić 1890; Lopašić 1895; Laszowski 1902; Laszowski 1929; Laszowski 1941.

5 „*Kako brzo nestaje naših drevnih gradjevina poznato je svakomu, koji je njihovu sudbinu pratio barem zadnja dva tri desetogodišta. Koliko će istom tečajem (tijekom) tekućeg vijeka opustjeti još danas cijelih gradova i drugih povijesnih gradjevina, kolikim opet razvalinama nestat će traga. U nas se veoma malo brine za naše stare gradjevine pa makar imale i najslavniju prošlost.*” Laszowski 1902: XII.

Gjuro Szabo muzeológust, konzervátort és történészt tekinthetjük az első és legjelentősebb horvátországi várkutatónak. A 20. század első felére eső munkássága idején elsőként járta be szisztematikusan az összes várat. Tevékenysége során fényképezett, rajzolt és alaprajzokat készített. Elődeitől eltérően, akik számára az erődítések története volt a legfontosabb, figyelemmel kísérte azok építészettörténeti fejlődését is.⁶ Kutatásainak végeredménye a *Középkori várak Horvátországban és Szlavóniában* címmel 1920-ban kiadott könyve.⁷ A mű 2006-ban újabb kiadást élt meg, és továbbra is a horvátországi várkutató alapvető munkája,⁸ mivel Szabo után kevesen foglalkoztak ilyen rendszeresen a horvátországi középkori várakkal. Sajnálatos módon, szinte száz évvel később is érvényes könyvének ezen mondata: „*A többi boldog népnek sok ilyen jellegű műve van, míg nálunk pedig még kevés van belőlük.*”⁹ Szabo volt egyben az első, aki a horvátországi középkori erődítéseket a külföldi szakirodalomban is ismertette.¹⁰

A horvát középkori erődítések mintegy 80 százaléka a mai napig nem rendelkezik megfelelő monográfiával, többségükről tudományos cikk sem született. Ugyanakkor feltétlenül hangsúlyozni kell, hogy az elmúlt évtizedben fejlődés tapasztalható, elsősorban a régészek részéről. Egyre több várat kutatnak, s már jelentős számú cikket közöltek az egyes erődítések régészeti kutatásáról.¹¹ Jelentős probléma viszont, hogy a közlemények megszületése néha több mint egy évet vesz igénybe, időközben viszont újabb kutatási idény telik el. Így ezek alapján nehéz a legfrissebb információkhoz hozzájutni. De egyes várakról már monográfiát is kiadtak, ezek közé tartozik Orbóc/Vrbovec (Vrbovac) és Csányó (Čanjevo).¹² Több kiállítási katalógus is megjelent, amelyek közül kiemelendők Rahlca (Ružica), Szomszédvár (Susedgrad) és Ravni Kotari erősségek.¹³

Horvátországban az utóbbi években két nagy, általános igényű, várkutatóval foglalkozó monográfia jelent meg. Az egyik Drago Miletic *Nemesi települések Horvátországban*, a másik pedig Zorislav Horvat *Várkutató* című könyve.¹⁴ A művek értékes adalékok a horvátországi várkutatóhoz, de ki kell hangsúlyozni, hogy elsősorban nem történettudományi munkákról van szó. Drago Miletic művészettörténész-régész, és az erődítéseket elsősorban ilyen szempontból vizsgálja. Zorislav Horvat építész könyve valójában korábban publikált cikkeinek gyűjteménye, amelyekben a várak egyes építészeti elemeiről írt.¹⁵

2017-ben jelent meg Krešimir Regan történész könyve a horvát Zagorje középkori és reneszánsz kori erődítéseiről. A kiadványban 108 helyszínt dolgoz fel. A könyv előnye, hogy a szerző egyaránt közöl régi és recens fotókat, illetve tárgyalja a várat említő történelmi forrásokat és szakirodalmat.¹⁶ Adatai vonatkozásában viszont óvatosnak kell lenni, mivel elsődleges kutatási területe a 20. század történelme, illetve a II. világháború.¹⁷

6 Gjuro Szaboról ld. pl.: Stahuljak 1995; Špikić 2018.

7 Szabo 1920.

8 Szabo 2006.

9 „*Drugi sretni narodi imaju dosta djela ovakve vrste, a u nas je takovo djelo još sasvim manjkavo*” Szabo 1920: 2.

10 Szabo 1938.

11 Pl. Azinović Bebek, Pleše 2004; Janeš 2014; Pleše, Sekulić 2014; Belaj 2011; Višnjić 2013; Tkalčec 2017.

12 Bekić 2008; Tkalčec 2010.

13 Prister 1998; Radić, Bojčić 2004; Manenica, Čurković 2016.

14 Miletic 2012; Horvat 2014.

15 Pl. Horvat 2007: 26-41.; Horvat 1999: 181-198.; Horvat 2012: 2-19.

16 Regan 2017.

17 Regan 2006.

Hajlamos nem megfelelő módon értelmezni a középkori latin nyelvű forrásokat, és olyan feltevéseket fogalmaz meg, amelyeket a források nem támasztanak alá.¹⁸

A horvát történetírásból kiváltképp azok a várkutatással foglalkozó művek hiányoznak, amelyek az egyes erődítményekre vonatkozó adatokat megbízhatóan és hitelesen dolgozzák fel. Az ilyen jellegű tanulmányok összehasonlító elemzése megkönnyítené a további kutatásokat, és újabb szempontokat nyújthatna a várak és erődítések kérdéskörében. A legalaposabb történeti feldolgozással Medvevár (Medvedgrad) rendelkezik, amelyet a nyolcvanas években a híres horvát középkorkutató, Nada Klaić írt.¹⁹ Megemlítenő, hogy tanulmányának egy részét erős kritika érte, különösen azt az elméletet, miszerint Medvevár már a tatárjárás előtt felépült. A legutóbbi történeti és régészeti kutatások azonban alátámasztották Klaić állítását, mely szerint az erősség létrejötte nem a mongolok betörésének következményeként értelmezhető, hanem az már az 1250 körüli időszak előtt létezett.²⁰ Nada Klaić volt az első a horvát történetírásban, aki cáfolta azt az elméletet, amely szerint a szlavóniai várakat és erődítéseket a tatárjárás, majd a török hódítások miatt építették a 13. század közepén, illetve a 15. század végén – 16. század elején.²¹ Sajnálatos módon hasonló gondolatok ma is gyakran megjelennek tudományos körökben is, bár nyilvánvaló, hogy mindez elsősorban az írott források és a régészeti kutatások hiányából adódó közhelyekből és egyszerűsítésből fakad.

Hasonlóképpen zavaró tényező, hogy a horvát várkutatásban nincs általánosan elfogadott terminológia. A kifejezések sokszínűsége jól megfigyelhető a *castrum* latin terminus fordításánál, amely a középkori forrásokban a várak és erődítések neve mellett áll. Horvátországban az adott szerzőtől függően erődítmény, vár, torony, óvár, nemesi vár, középkori vár, erődített vár és kasztrum fogalmak (horvátul: utvrda, burg, kula, stari grad, plemićki grad, srednjovjekovni grad, tvrđi grad i kastrum) fordulnak elő. Amíg a szerző ezek közül a kifejezések közül egyet használ következetesen, addig az olvasónak nincs is gondja. De néhányan az összes előbb felsorolt kifejezést egyetlen szövegen belül is képesek szinonimaként alkalmazni. A várkutatás kifejezéseinek szótára nagyban segítene mind a várkutatóknak, mind a téma iránt érdeklődőknek.

A horvát történetírásban sajnos nincsenek monográfiák Szlavónia „regnum” késő középkori történetéről sem. A kutatók eddig olyan elemi dolgokkal sem foglalkoztak, mint a báni cím. E cím szorosan kötődött a báni jogkörhöz, mivel ekkor hivatalba lépésekor a bán bizonyos számú vár igazgatását kapta meg, azaz rendelkezett ezek felett az uralkodó nevében. Bár nyilvánvalóan fontos erősségekről van szó, még mindig nem születtek ezzel foglalkozó munkák, sőt túl sok adatot sem ismerünk a történelem ezen szegmensére vonatkozóan.²² A szlavón bánokról csak egy újabb kiadvány említhető,²³ míg a horvát-dalmát bánokról még ennyi sem. A várkutatás számára különösen hasznosak lennének az olyan fontos történeti szereplőket tárgyaló monográfiák, mint pl. Vitovec János (Jan Vitovec), Albeni János (Ivan Alben) zágrábi püspök vagy az egyes nemesi családokkal, mint például

18 Regan 2013; Regan 2011. A felsorolt művekben Regan tévesen értelmezi a középkori forrásokat, lásd erre: Pisk 2016.

19 Klaić 1987.

20 Ennek ellenére a Medvedica Természetvédelmi Park hivatalos honlapján az olvasható, hogy a vár „a 13. században épült, a mongolok betörése után, IV. Ince pápa kezdeményezésére: <http://www.pp-medvednica.hr/wp-content/uploads/2015/04/medvedgrad-srednjovjekovni-grad.pdf>

21 Klaić 1986: 1-10.

22 Engel 1996, 91-100; Engel 2001; Rady 2000: 132-143; Pisk 2016; Pisk 2019; Pisk 2019a.

23 Fodor, Šokčević 2015.

az Erdődyekkel foglalkozó művek. Ők tevékenységükkel nagyszámú szlavóniai erősséghez kötődtek, így élettörténetük vizsgálata jelentősen segítené a szlavón várak történetének kutatását. A horvát történetírás ezen hiányosságát egyelőre a magyar történészek munkássága tölti be, de itt nyelvi okok miatt a horvát kutatók akadályba ütköznek, fordítás pedig sajnos nagyon kevés esetben áll rendelkezésre.²⁴

A történeti kutatás hiányosságai ellenére a legnagyobb gond a források hiányából fakad. Gyakran előfordul, hogy néhány ma is álló vár egyáltalán nem tűnik fel az iratokban, vagy akár 300 éves fennállásuk alatt csak párszor említik meg őket. Ha az erősség gyakran jelenik meg a forrásokban, akkor általában tulajdonosváltásról vagy kiváltságolásról van szó. A források tehát alátámasztják a vár létezését, de fontos kérdésekre (mint például hogy mikor épült, ki építette, mennyi ideig épült, mekkora volt az építés költsége, átépítettek-e, ki élt az erődítményben, hogyan rendezték be, hány várnagy volt, milyen volt az egyes tulajdonosok és feleségeik mindennapi élete stb.) nem kapunk választ. A források hiányában így feltétlenül szükséges az interdiszciplinaritás, a történészek, a régészek, a művészettörténészek és az építészek közötti minél jobb együttműködés.

Végezetül megállapítható, hogy a horvát történetírásban a várkutatás még mindig nem kapja meg a megérdemelt figyelmet, de láthatóak példák jó gyakorlatra, amit az említett kiadványok is megerősítenek. Az is pozitív, hogy a a Zágrábi Egyetem Bölcsészettudományi Karának Történelemtudományi Tanszékén (Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu) „A horvátországi és szlavóniai várak” című órát (kolegij *Srednjovjekovne utvrde u Hrvatskoj i Slavoniji*) több mint 350 egyetemi hallgató vette fel, és közülük számosan továbbra is ezzel a szakterülettel foglalkoznak.²⁵ Egyre nagyobb az érdeklődés a várakkal és erődökkel foglalkozó szakdolgozati témák iránt. A közvélemény is hajlik az épített örökség kutatásának és megőrzésének támogatására. De még ma is gyakran előfordul, hogy az erősség kutatását, megőrzését és potenciális helyreállítását a pénz és anyagi nyereség lencséjén keresztül nézik. Mindazonáltal azt az álláspontot képviselem, hogy a régészeti és történeti kutatás összefogásával remek eredmények érhetőek el, és olyan hiteles történetet lehetne megfogalmazni, amely alkalmas a bemutatásra és egyben kiváló turisztikai termékként is felkínálható.

24 Lásd Mályusz 1982; Pálosfalvi 2000; Pálosfalvi 2010; Pálosfalvi 2001; Süttő, Engel 1995.

25 A kurzusra ld. pl.: Pisk, 2014; http://www.ffzg.unizg.hr/pov/pov2/file.php?folder=silabusi1112&file=izb_Pisk_Utvrde.html (A Zágrábi Egyetem Bölcsészettudományi Karának Történelemtudományi Tanszéke).

Irodalom

- AZINOVIC BEBEK, PLEŠE 2004
Azinović Bebek, Ana; Pleše, Tajana: Stari grad Barilović. Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva 38/3 (2006) 104-110.
- BEKIĆ 2008
Bekić, Luka: Utvrda Čanjevo: istraživanja 2003-2007. Visoko-Zagreb 2008.
- BELAJ 2011
Belaj, Juraj: Arheološka istraživanja na lokalitetu Stari grad u Ivancu godine 2010. Annales Instituti Archaeologici 7/1 (2011) 65-69.
- ENGEL 1996
Engel, Pál: Honor, castrum, comitatus. Studies in the Government System of the Angevin Kingdom, Principles and Ideology of Government. Quaestiones Medii Aevi Novae 1 (1996) 91-100.
- ENGEL 2001
Engel, Pál: Magyar középkori adattár; Magyarország világi archontológiája 1301-1457; Középkori magyar genealógia. Budapest 2001. (CD ROM)
- FODOR, ŠOKČEVIĆ 2015
Fodor, Pal, Šokčević, Dinko: Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara: ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura / A horvát-magyar együttélés fordulópontjai: intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra. Zagreb -Budapest 2015.
- HORVAT 1999
Horvat, Zorislav: Kapele u burgovima 13.-15. stoljeća u kontinentalnoj Hrvatskoj. Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam 7/2 (1999) 181-198.
- HORVAT 2007
Horvat, Zorislav: Branič-kule na burgovima kontinentalne Hrvatske od 13. do 15. stoljeća. Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam 15/1 (2007) 26-41.
- HORVAT 2012
Horvat, Zorislav: Oprema i pojedinosti na burgovima kontinentalne Hrvatske. Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam 20/1 (2012) 2-19.
- JANEŠ 2014
Janeš, Andrej: Burg Cesargrad: povijesno-arheološka analiza. Portal: godišnjak Hrvatskoga restauratorskog zavoda 5 (2014) 35-48.
- HORVAT 2014
Horvat, Zorislav: Burgologija: srednjovjekovni utvrđeni gradovi kontinentalne Hrvatske. Zagreb 2014.
- KLAIĆ 1986
Klaić, Nada: Zu Verteidigungssystemen in den mittelalterlichen kroatischen Ländern. *Balcanoslavica* 11/12 (1984/1985) 1-10.
- KLAIĆ 1887
Klaić, Nada: *Medvedgrad i njegovi gospodari*. Zagreb 1987.

- KREŠIĆ 1897 Krešić, Milan: *Izviješće o Milenijskoj izložbi Kraljevine Ugarske i kod te prigode sudjelujuće Bosne i Hercegovine te kraljevina Hrvatske i Slavonije, god. 1896*. Zagreb 1897.
- KUKULJEVIĆ SAKCINSKI 1870 Kukuljević Sakcinski, Ivan: *Neke gradine i gradovi u kraljevini Hrvatskoj (Susjedgrad, Samobor, Ozalj, Slunj, Drežnik, Senj, Brinje, Trakošćan, Krapina i V. Kalnik)*. Zagreb 1870.
- LASZOWSKI 1902 Laszowski, Emilij: *Hrvatske povjesne građevine (mjestopisni i povjesni opis gradova, kula, samostana, crkava i drugih povjesnih građevina domovine Hrvata)*. Zagreb 1902.
- LASZOWSKI 1929 Laszowski, Emilij: *Grad Ozalj i njegova okolina. Mjestopisne i povjesne crtice*. Zagreb 1929.
- LASZOWSKI 1941 Laszowski, Emilij: *Stari lički gradovi*. Zagreb 1941.
- LOPAŠIĆ 1890 Lopašić, Radoslav: *Bihać i Bihaćka krajina*. Zagreb 1890.
- LOPAŠIĆ 1895 Lopašić, Radoslav: *Okolice Kupe i Korane*. Zagreb 1895.
- MÁLYUSZ 1982 Mályusz, Elemér: Die vier Gebrüder Tallóci. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 28 (1982), 3-66.
- MANENICA, ČURKOVIĆ 2016 Manenica, Hrvoje; Čurković, Marin: *Kule i utvrde Ravnih kotara*. Zadar - Benkovac 2016.
- MILETIĆ 2012 Miletić, Drago: *Plemićki gradovi kontinentalne Hrvatske*. Zagreb 2012.
- PÁLOSFALVI 2000 Pálosfalvi, Tamás: Cilleiek és Tallóciak: küzdelem Szlavóniáért (1440-1448). *Századok* 134 (2000) 45-98.
- PÁLOSFALVI 2001 Pálosfalvi, Tamás: Vitovec János. Egy zsoldoskarrier a 15. századi Magyarországon. *Századok* 135 (2001), 429-472.
- PÁLOSFALVI 2010 Pálosfalvi, Tamás: Die Familie Tallóci im Mittelalter, Der Aufstieg der Abkömmlinge einer Ragusaer Handelsfamilie im mittelalterlichen Ungarn. In: Dževad Juzbašić, Imre Ress (szerk.), *Lajos Thallóczy, Historičar i političar*. Sarajevo – Budapest 2010, 183-190.
- PISK 2014 Pisk, Silvija: Mittelalterliche Burgen in Kroatien zwischen dem akademischen und den populär-wissenschaftlichen Zugang: auserwählte Beispiele. *Castrum Bene* 12 (2014), 209-216.
- PISK 2016 Pisk, Silvija: Burgološke povijesne studije - moslavačka utvrda Garićgrad. *Zbornik Moslavine* 15 (2016) 4–15.

- PISK 2019 Pisk, Silvija: The Garić castle and honor banatus. U tatjana Tkalčec (ur.), *Zbornik radova s četvrtog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije. Fortifications, defence systems, structures and features in the past, Zagreb, 7.-9. 6. 2017.* Zagreb 2019. (sajtó alatt).
- PISK 2019a Pisk, Silvija: Honor banatus und die kroatischen Burgen. *Castrum Bene* 15 (sajtó alatt).
- PLEŠE, SEKULIĆ 2014 Pleše, Tajana; Sekulić, Petar: Stari gradovi i utvrde Moslavačke i Zrinske gore: Problemi istraživanja, konzerviranja i prezentiranja. *Starohrvatska prosvjeta*, III/41 (2014) 243-251.
- PRISTER 1998 Prister, Lada: *Susedgrad ili Nedovršena priča o jednom gradu: katalog izložbe.* Zagreb 1998.
- RADIĆ, BOJČIĆ 2004 Radić, Mladen; Bojčić, Zvonko: *Srednjovjekovni grad Ružica, katalog izložbe.* Osijek 2004.
- RADY 2000 Rady, Martin: *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary.* New York 2000.
- REGAN 2006 Regan, Krešimir: Srpska politika u Banovini Hrvatskoj 2006., doktorska disertacija. Zagreb 2006.
- REGAN 2011 Regan, Krešimir: Božje utvrde“ Kraljevine Slavonije. *Inicijal* 1 (2013) 97-114.
- REGAN 2013 Regan, Krešimir: Plemićki grad Garić. *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru* 4 (2011) 15-62.
- REGAN 2017 Regan, Krešimir: *Srednjovjekovne i renesansne utvrde Hrvatskog zagorja.* Donja Stubica 2017.
- STAHULJAK 1995 Stahuljak, Tihomil: *Gjuro Szabo, djelo jednog života.* Zagreb 1995.
- STANDL 1870 Standl, Ivan: *Fotografičke slike iz Hrvatske.* Zagreb 1870.
- SÜTTŐ, ENGEL 1995 Süttö, Szilárd; Engel, Pál: Beiträge zur Herkunft und zur Tätigkeit der Familie von Alben in Ungarn. *Südost-Forschungen* 54 (1995) 23-48.
- SZABO 1920 Szabo, Gjuro: *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji.* Zagreb 1920.
- SZABO 1938 Szabo, Gjuro: Drei Burgen um Zagreb (Agram). *Der Burgwart* 39 (1938) 69-73.

- SZABO 2006 Szabo, Gjuro: *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb 2006.
- ŠPIKIĆ 2018 Špikić, Marko (ur.): *Gjuro Szabo, 1875.-1943: zbornik radova znanstveno-stručnog skupa*. Zagreb 2018.
- TKALČEC 2010 Tkalčec, Tatjana: *Burg Vrbovec u Klenovcu Humskome: deset sezona arheoloških istraživanja*. Zagreb 2010.
- TKALČEC 2017 Tkalčec, Tatjana: Kasnosrednjovjekovna gradišta u široj okolici Križevaca: arheološki prilog poznavanju plemstva srednjovjekovne Križevačke županije. *Cris: Časopis Povijesnog društva Križevci* 19/1 (2017) 15-33.
- VIŠNJIĆ 2013 Višnjić, Josip: Srednjovjekovna utvrda Possert. Šest godina arheoloških radova i konzervatorsko-restauratorskih zahvata na sačuvanim arhitektonskim strukturama. *Histria archaeologica: Časopis Arheološkog muzeja Istre* 43 (2013) 67-154.

Honlapok

<http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=2012>

(A Horvát Köztársaság Kulturális Minisztériuma/Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, megtekintve: 2019. 03. 01.)

http://www.ffzg.unizg.hr/pov/pov2/file.php?folder=silabusi1112&file=izb_Pisk_Utvrde.html

(A Zágrábi Egyetem Bölcsészettudományi Karának Történelemtudományi Tanszéke/Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, megtekintve: 2019. 03. 01.)

<http://www.pp-medvednica.hr/wp-content/uploads/2015/04/medvedgrad-srednjovjekovni-grad.pdf>

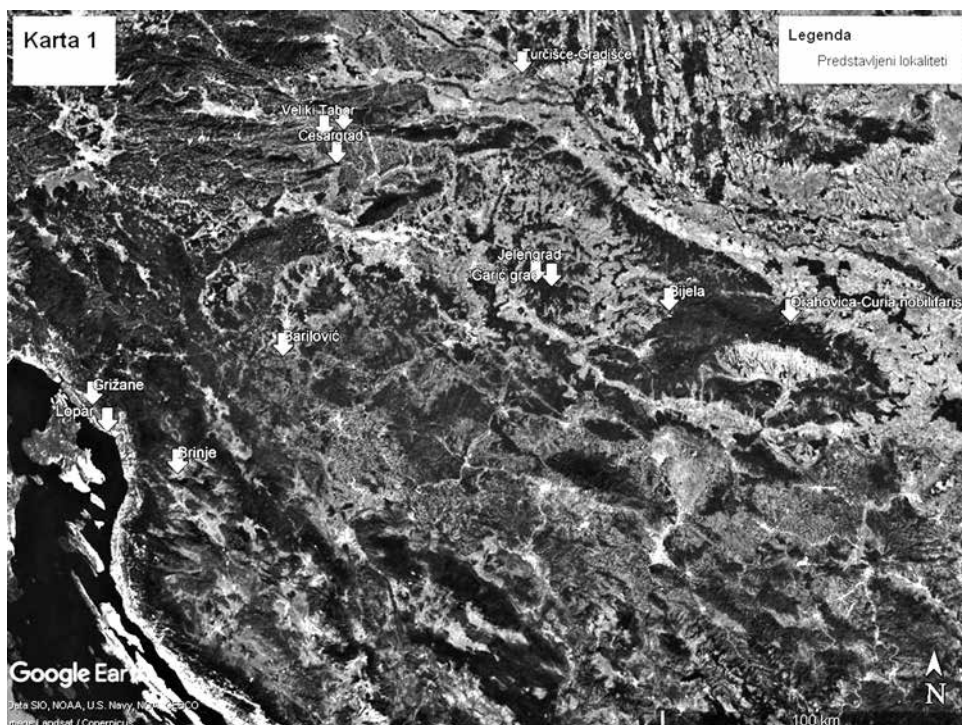
(Medvednica Természettudományi Park/Park prirode Medvednica, megtekintve 2019. 03. 01.).

ANDREJ JANEŠ

KÖZÉP- ÉS ÉSZAK-HORVÁTORSZÁG VÁRAINAK, MOTTÉINAK ÉS UDVARHÁZAINAK LEGÚJABB RÉGÉSZETI KUTATÁSAI ÉS ÁLLAGMEGÓVÁSI MUNKÁI

A Horvát Restaurálási Intézet több évtizedes intézményesített állagmegóvási és helyreállítási tevékenység örököse, így a kortárs örökségvédelmi gyakorlat egyik fő hordozója a Horvát Köztársaság területén. Az ennek keretében működő Régészeti Örökségvédelmi Szolgálatok jelentős szerepet játszanak a kulturális örökség megőrzésében. A középkori műemlékek nagy számuknak, történelmi jelentőségüknek és kivételes kutatási lehetőségeiknek köszönhetően fontos teret töltenek be az intézet régészeinek tevékenységi körében.

A legutóbbi évtizedben a közép-, észak- és nyugat-horvátországi térségben egyre több középkori vár régészeti kutatására került sor. Ugyennebben a régióban a fából és földből emelt erődítésekkel is foglalkoztak, az utóbbi években pedig a rezidenciális komplexumok és az erődített kolostorok vizsgálata is megkezdődött. Ezen lelőhelyek nagyfokú kutatottságához hozzájárult a zágrábi székhelyű Régészeti Örökségvédelmi Szolgálat Kontinentális Régészeti Osztálya munkatársainak működése. A cikk áttekintést nyújt azon műemlékek régészeti kutatásáról, amelyeknél a klasszikus és új kutatási módszerek alkalmazása új ismereteket hozott (*lásd a mellékelt térképet*).

1. térkép: A tanulmányban tárgyalt horvátországi erődítések (A. Janeš)

1. Várak

1.1. Nagytábor (Veliki Tabor)

A nagytábori várkastély Desinić falu közelében található egy természetes magaslat szélén. A 15. században a zagorjei grófság részét képezte. Az erődítés külső falait szabálytalan ötszög alaprajzzal emelték a szintén ötszögű, függőleges falú épület (palota, központi torony) köré (I. ábra). A középkori erődítményépítéssel legjobb állapotban fennmaradt emlékeről van szó, és így a kutatók már korán érdeklődést mutattak iránta. Ennek ellenére a 20. század végéig nem folyt a lelőhelyen régészeti jellegű tudományos tevékenység. A történészek az építésének időpontjáról különböző véleményeket fogalmaztak meg. Gjuro Szabo szerint a vár a 15. század folyamán épült.¹ A széleskörű állagmegóvási és restaurálási munkálatok megkezdése előtt a nagytábori komplexum építését a kutatók az 1502 és 1507 közé eső időszakra tették.² Az 1995 óta végzett szisztematikus régészeti feltárások rávilágítottak arra, hogy a vár alapjai ennél régebbiek.³ Az előkerült leletanyag elsődleges átvizsgálásakor a leleteket még a 16-18. századra keltezték, vagyis „történeti datálás” történt, azaz az abszolút korhatározás az adott lelőhelyre vonatkozó írott forrásokon alapult.⁴ Majd a leletek – a kerámiaedények, késő gótikus díszítéssel rendelkező kályhacsempék, üveg- és fémtárgyak – részletes feldolgozásával már alá lehetett támasztani a vár 15. századi létezését.⁵ Sőt, a „C” jelű toronyból származó minták radiokarbon elemzése, továbbá a kerámiapoharak feldolgozása még korábbi, 14. századi datálást is lehetővé tesz.⁶ Az állagmegóvási kutatások eredményei kiegészítik a leletanyag feldolgozásából szerzett ismereteket. Így a központi torony építése a 15. század közepére tehető, amelyet még ugyanennek a századnak a végéig követett a külső védelmi falgyűrű létrehozása.⁷

1.2. Kosztel (Kostel)

Kosztel várának építészeti maradványai egy megközelítően 70x30 m kiterjedésű, ellipszoid alakú dombtetőn helyezkednek el, Pregrada helységtől 2 km távolságra észak felé, a Kostelja-hegy egyik csúcsán. Maga a vár a Kosteljina patak Sutinkso nevű, keskeny hegyi szorosának bejáratát ellenőrzi. A patak a Kunagora magaslatot az északi és nyugati oldalon kerüli meg. A helyszín megközelítése csak nyugatról lehetséges, míg a többi irányból a meredek hegyoldal nyújt természetes védelmet. A legkevésbé lejtő nyugati oldalon, egy keskeny, mély, mesterséges árok nehezíti meg a várfalak megközelítését.

A vár központi magját egy két épületszárny alkotta palota alkotja, ennek északi szárnyához merőlegesen csatlakozik a keleti szárny. Ezekből nyugatra és délre egy fallal övezett tér képezi a középső mag udvarát. Déli és keleti irányba a vár külső része terül el, amelyet kerítőfal határol. Utóbbi nyugaton két kisebb, feltételezett féltoronnyal erősítették

1 Szabo 1912, 215.

2 Žmegač 1992, 69; Miletic 1997, 95.

3 Az 1995. és 1998. évi kutatásokat A. Vekić végezte (Zágrábi Állagmegóvási Osztály/ Konzervatorskog odjel u Zagrebu). 2006-2009, 2011-2013 folyamán I. Škiljan (Horvát Zagorjei Múzeum/ Muzeja Hrvatskog zagorja). 2009-ben V. Madiraca (Horvát Restaurálási Intézet). Az utóbbi intézet végezte el az állagmegóvási munkálatokat.

4 Škiljan 2007.

5 Hirschler, Madriaca 2011, 234; Škiljan 2012a, 118.

6 Hirschler, Madiraca 2011, 226; Škiljan 2012b, 142.

7 Čikara, Ćuric 2011, 70.

1. ábra: Nagytabor/Veliki Tabor (www.visitzagorje.hr)

meg. Délen az ágyútorony dominál, míg a fennsík keleti peremén a szabálytalan trapéz alakú kaputorony (2. ábra).⁸

2. ábra: Kostel várának/ Kostelgrad 3D modellje (LupercalMT j.d.o.o.)

⁸ Az építészeti maradványok részletesebb leírását közli: Miletić 1997a, 55-76; Miletić 1997b, 111-134.

3. ábra: Császárvár/Cesargrad légi felvétele (Vektra d.o.o.)

A vár területén az egyetlen régészeti ásatást 2010-ben végezték és ekkor egy kisebb négyszögletes objektum maradványait tárták fel. Az épület a délnyugati külső falhoz csatlakozik, az ágyútoronytól nyugatra. Falai faragott kövekből épültek, apró köves kitöltéssel és vakolattal. A helyiség bejárata északon kapott helyet, míg a nyugati fal belül fülkével rendelkezett.⁹ 2013-2014 folyamán az építészeti maradványokról részletes felmérés készült. 2016 óta állagmegóvási munkálatok folynak a palota északi szárnyának déli falán és az ágyútornyon.

Bár Kosztel várát csak 1330-ban említik először,¹⁰ formája olyan, 13. századi gyökerekkel rendelkező szlavóniai várak alaprajzaival is párhuzamba állítható, mint Szomszédvár (Susedgrad), Orbóc/Vrbovec (Vrbovac), Novi Marof melletti Paka, Lipovec és Velike (Velika). A vár kibővítése feltételeesen a 14. századra tehető, míg a külső várfalhoz épített tornyok a 15. század végére és 16. századra datálhatóak.

1.3. Császárvár (Cesargrad)

Császárvár (Cesargrad) erődítése a Császáz-hegy (Cesarsko brdo) nyugati oldalán, Klanjec településtől északnyugatra helyezkedik el. A vár a Zelenjak-szurdokot felülyeli, amelyben a Szutla-folyó (Sutla) folyik. Az erődítmény teljes területét egykor kerítőfal vette körül, amelyet egyes, kiugró helyeken tornyokkal erősítettek meg. A vár

9 Čataj, Janeš 2011, 274.

10 Klaić 1909, 10.

délkelet–északnyugat irányban húzódik 225 m hosszúságban. Több dombtetőre is kiterjed. A nyugati, alacsonyabb csúcson a vár magja, míg a két keleti, magasabban fekvő csúcson egy-egy félkör alakú torony kapott helyet.

A vár magja egy udvarból áll, amelyet a déli és keleti oldalon két palotaszárny határol (3. ábra). A keleti szárny több helyiségre oszlik. Az első emelet északi helyiségében kápolna helyezkedett el. Az épület külső falát kívülről megvastagították. Ez a mag valószínűleg a 13. század folyamán vagy a 14. század elején jött létre. A korai épületeket a 14. században kibővítették a palota déli szárnyával, majd a 15. században a vár északi és nyugati oldalát erősítették meg egy-egy toronnyal. A 15. század végén, illetve a 16. század első felében a déli lejtőn egy ágyútoronyot húztak fel. Ezt a kaputoronnyal egy féltornyokkal erősített új védőfallal kötötték össze.¹¹

Régészeti kutatást 2008-ban és 2010-ben végeztek a várban, amely a nyugati toronyra és a palota déli szárnyának földszintjére terjedt ki.¹² A nyugati torony földszintjén található építészeti maradványok és leletanyag elemzése alapján konyhák meglétére lehetett következtetni. A palota déli szárnyában a földszinti helyiség raktárként vagy tárolóhelyiségként is szolgálhatott.¹³ A 2018-as év során az építészeti maradványok részletes felmérése történt meg.

1.4. Szarvaskő (Jelengrad)

A szarvaskői vár a Moslavačka-fennsíkon helyezkedik el, Popovač településtől északkeletre, egy kelet-nyugati tengellyel rendelkező, nyújtott platón, amely jelentősen kiemelkedik az erősséget körülölelő árok szintjéből. A vár külső falait a terepviszonyokhoz igazították, amelynek következtében egy szabálytalan, nyújtott téglalap alaprajz jött létre. A várat a keleti, ugyancsak téglalap alaprajzú tornyon át lehetett megközelíteni, valószínűleg (felvonó)hídon keresztül.¹⁴ A nyugati oldalon az itt végzett kutatások során egy hatalmas, négyzet alaprajzú torony maradványait fedezték el, hozzáépített boltíves helyiséggel és a várudvar egy szakaszával, ahol kút és téglalburkolatú járófelület került elő.¹⁵

Az állagmegóvást megelőző régészeti kutatásokat 2012 óta végzik rendszeresen. Bár a kevés írott forrás alapján eddig úgy vélték, hogy a várat a 15. század elején építették, az ismert építészeti maradványok és a régészeti leletanyag elemzése arra mutat, hogy az erődítés nyugati része a legkorábbi időszakban önálló torony volt. Ehhez építették később a plató keleti széléig terjedő külső falakat, majd elkészült a torony boltozatos bővítőménye további osztófalakkal, és kialakították az udvart. Végül a nyugati oldalon a falat jelentősen megvastagították, egy ún. pajzsfalat (Schildmauer) alakítva itt ki (4. kép). Ez utóbbi építkezések a 15. századra tehetőek.

11 Janeš 2014, 37-42.

12 Madiraca, Čimin 2009, 225-226; Janeš 2011, 259-260.

13 Janeš 2014a, 321-322.

14 Pleše, Sekulić 2013, 75.

15 A 2016-2018 között végzett régészeti kutatások közöletlen eredményei. Ezúttal mondok köszönetet az átadott információikért kollégáimnak dr.sc. Tajana Pleše-nek és Petar Sekulić-nak.

4. kép: Szarvaskő /Jelengrad nyugati részén 2017-ben végzett kutatás (Vektra d.o.o.)

1.5. Garics (Garić grad)

Garics vára a Moszlavinai hegység (Moslavačka Gora) egy nyelvyszerű nyúlványára épült, Podgarić falu közelében. A dupla védőfalakkal körbevett várat a déli fahídon lehetett megközelíteni. A falakon belüli terület három fő szakaszra oszlik: a legalacsonyabb északi (ahol az ún. kistorony található), a központi (a nagy toronnyal) és a déli (a feltételezett lakórész) területére (5. ábra).

Garicsot már 1163-ban castrumként említik, de a ma látható vár valószínűleg csak a 13. század közepén épült. Az erődítésen 1964-től 1980-ig több szakaszban nagyszabású állagmegóvási munkálatok folytak.¹⁶ A meglévő építészeti elemek helyreállításával kapcsolatos újabb munkálatok 2009-ben kezdődtek meg.¹⁷ Az északi részen 2010-ben próbaásatás folyt,¹⁸ majd 2016-ban és 2017-ben a kistorony régészeti kutatása történt meg.¹⁹ Nagy mennyiségű leletanyagot gyűjtöttek össze, de egyelőre csak a kályhacsempék tudományos

16 A garicsi régészeti kutatások áttekintéséhez ld.: Karlo 2011, 135-148; Janeš 2018, 113-115.

17 Pleše 2010, 158-159.

18 Pleše 2011, 200.

19 A közöletlen kutatásról rendelkezésekre bocsájtott adatokért és felvételekért köszönet kollégáimnak, dr.sc. Tajana Pleše-nek és Petar Sekulić-nak.

5. ábra: Garics várának/Garić grad légi felvétele (Vektra d.o.o.)

kiértékelése történt meg. Az utóbbiakat Luxemburgi Zsigmond király uralkodási idejére, a 15. század első negyedére datálják.²⁰

1.6. Barilovics (Barilović)

Barilovics vára a Korana folyó fölötti meredek szikla szélén található. Szabálytalan négyszögletes alaprajzzal és két kerek toronnyal rendelkezik. A nagyobb torony a keleti fal közepén, a kisebb pedig az erősítés északnyugati csúcsán található. Épületeit az erősség 1943-ban bekövetkezett leégéséig tetők fedték, ezt követően azonban pusztulása megállíthatatlanná vált. A régészeti kutatások kisebb megszakításokkal 2002 óta zajlottak,²¹ és 2018-ban fejeződtek be (6. ábra). A feltárások előtt feltételezték, hogy az erődöt a 15. században építették, illetve a végvárak tipikus 16. századi példányának tartották, amely a törökök elleni harcokban játszott szerepet.²²

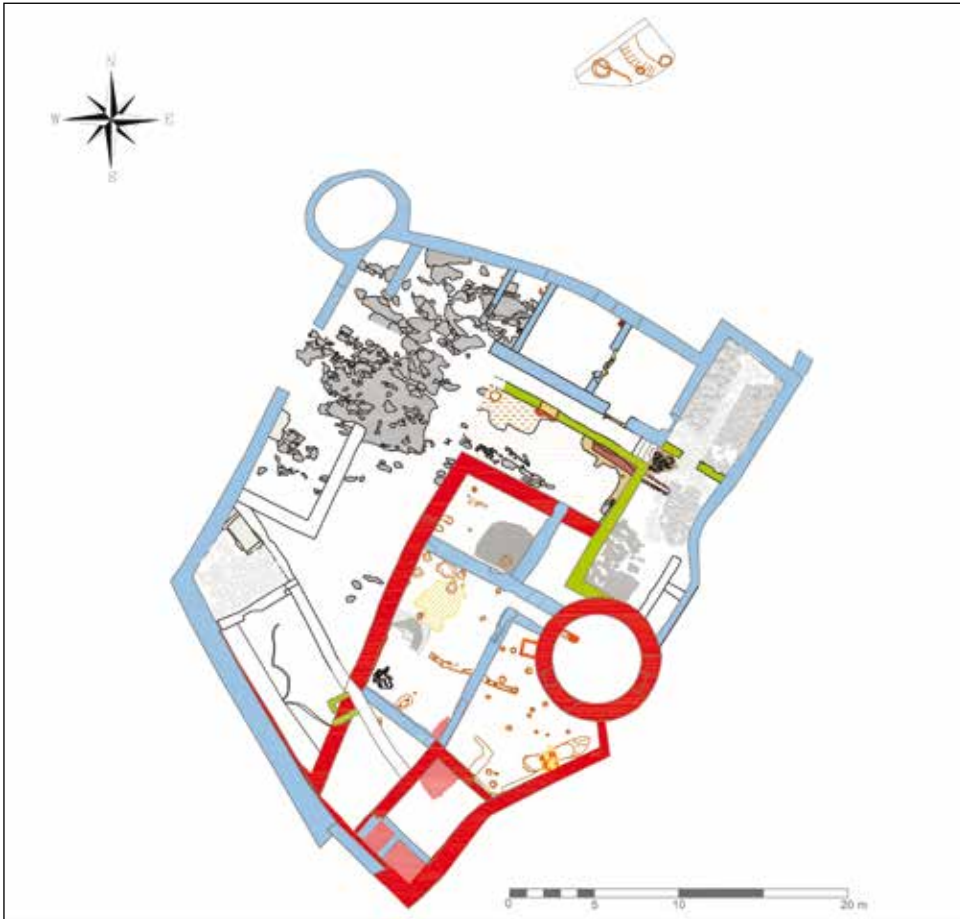
A régészeti kutatások négy megtelepedési periódust mutattak ki a területen. Az első egy őskori település volt, amelyet a réz- illetve a bronzkorban laktak. Ezt magának a várnak a használati fázisai követik: az ún. feudális, a katonai-végvári és a polgári igazgatás időszaka. A feltárások során előkerült leletek alapján a várat már a 15. század közepén felépítették, majd ezt követően többször is átépítették.²³ A 17. század elejétől a katonai

20 Škiljan 2011, 191.

21 Azinović Bebek 2014, 35.

22 Kruhek, Horvat 1983, 130.

23 Azinović Bebek 2014, 37-44.

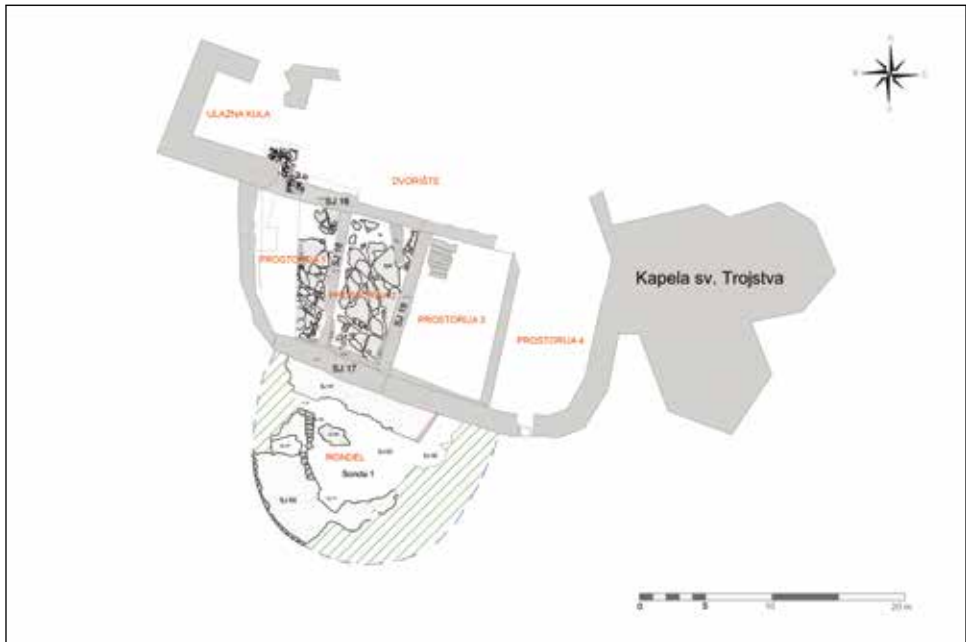
6. ábra: Barilovics/Barilović várának feltárási alaprajza, 2018.
(Vektra d.o.o., illetve V. Gligora, A. Janeš)

határórség rendelkezett felette, egészen annak 1873. évi felszámolásáig.²⁴ A vár funkciójában bekövetkezett változások a történeti forrásokon kívül a régészeti leletanyagban is tükröződtek.²⁵ A luxus importkerámia és üvegáru később eltűnt, és a nagyobb létszámú katonaság által használt fegyverek, illetve edények terjedtek el. A kutatások kimutatták, hogy az erősséget végül nem klasszikus értelemben vett erődítményként használták, hanem a kapitányság laktanyájaként és adminisztratív központjaként. A 19. század végén átadták a polgári hatóságoknak, ezt követően helyi iskolát és körzeti igazgatási központot rendeztek itt be.²⁶

24 Azinović Bebek 2014, 44-47.

25 A feudális erődítések átalakításáról a katonai határőrvidék időszakában: Azinović Bebek 2017, 151-163.

26 Azinović Bebek 2014, 47-49.

7. ábra: Brinje, Sólyomkő/Sokolac várának feltárási alaprajza, 2017. (V. Gligora)

1.7. Brinje

A vár a mai Brinje település központjában található, Észak-Likában, a szlavóniai Modrusból (Modruš) a tengermenti Zenggre (Senj) vezető feltételezett középkori útvonal mentén. A Sólyomkő (Sokolac) néven ismert vár 30 hektár kiterjedésű magas kiemelkedésen épült. Szabálytalan ovális magból áll, amelynek épületei a téglalap alakú belső udvar körül helyezkednek el. A nyugati oldalon a kaputorony maradványai találhatóak, míg keleten egy többszintes épület, amelyben a kápolna kapott helyet. A déli oldalon a masszív rondella található. Az egész magaslatot félkör alakú tornyokkal és a négyzet alakú kaputoronnyal megerősített kerítőfalakkal vették körül (7. ábra).

A vár állagmegóvási és helyreállítási munkái az 1917. évi földrengést követően kezdődtek, majd 1948-tól 1975-ig, illetve 1983-tól 2010-ig folytatódtak, s csak a horvát függetlenségi háború szakította meg azokat.²⁷ 1975-ben csak kisebb régészeti feltáráásokat végeztek, majd a rendszeres, megfelelő módszert alkalmazó ásatások 2014-ben kezdődtek meg. A kutatás a vár palotájának déli részére koncentrált.²⁸ A késő bronzkori és kora vaskori megtelepedés nyomai mellett kimutatták a 12/13. századra datálható falazott struktúrák meglétét. A közelmúltig az az elképzelés élt, hogy a ma látható építészeti elemeket egyetlen építési periódusban, a 15. század elején húzták fel.²⁹ Az újabb kutatási

27 Miletic, Valjato Fabris 2003, 24-44.

28 Az eddigi kutatások eredményei közöletlenek. 2014-2017 között dr.sc. Ana Azinović Bebek vezette a kutatásokat, 2018-tól a cikk szerzője.

29 Horvat 1985, 52.

8. ábra: Grizán/ Grižane várkastély légi felvétele (J. Višnjić)

eredmények a vár egyes részeinek régebbi, 14. századi gyökereire utalnak. A 15. században a keleti rész készült el a Parler-műhely legkiválóbb stílusát tükröző kápolnával. A 15. és a 16. század fordulóján a déli oldalt masszív rondellával erősítették meg. Kérdéses, hogy ez a Frangepánoknak vagy a vár felett 1537-től rendelkező katonai igazgatásnak köszönhető, ettől kezdve ugyanis a terület a határörvidék része lett. A 17. század közepén épült meg a keleti épületrész felső szintje,³⁰ amely külső védelmi rendszert képez a négy főtornyossal, a négyzetes kaputoronnyal és a bástyával.

1.8. Grizán (Grižane)

A grizáni vár maradványai egy meredek sziklalejtőn találhatóak, amely keletről a Podolje fennsíkhoz kapcsolódik az azonos nevű falu fölött, Crikvenica környékén (8. ábra). A lejtőt a többi oldalon meredek sziklák választják el a Vinodolska-völgytől. A vár a keletről nyugatra és délre lejtő kerek csúcs teljes felületét elfoglalja, elrendezését pedig a terepviszonyok határozták meg. A legmagasabb és legalacsonyabb szint közötti magasságkülönbség 40 méter. Az erődítményben klasszikus értelemben vett régészeti feltárásokra nem került sor, de 2015-ben és 2016-ban roncsolásmentes vizsgálati módszerrel kutatták a romokat. Az épületek elemzésének célja az építési tevékenység folyamatának felderítése és dokumentálása volt, többek között az építőanyagok vizsgálatával. A felmérések során sor került a terep és az építészeti elemek részleges letisztítására is, de a földrétegekben nem végeztek mélyítést.

A terepen két keleti épület maradványai dominálnak. Az északi és déli sarkaikat kerek tornyok zárják, de feltételezik egy további kerek torony egykori meglétét is. Ennek

30 Miletic 2013, 19.

nyomai már teljesen eltűntek, vagy a II. világháború alatt épült betonbunker takarja falait. Az erődítés középső részének teljes nyugati oldala összeomlott. A lejtők széleinél nyugati és déli irányban több, a külső védőfalrendszerhez tartozó falazatot és egyéb struktúrát dokumentáltak. Egyes falak alsó sávjának utólagos megerősítését is meg lehetett figyelni.

Grizsánt 1288-ban említik a Vinodoli Törvénykönyvben. Egyes kutatók úgy vélik, ebben az időszakban már állt a vár.³¹ A további írott források és az építészeti maradványok elemzése alapján azonban a meglévő elemek legkorábban a 15. századból származnak. A kulcslyuk alakú lőrészekkel ellátott kerek tornyok a 15. századi erődítésépítéssel kiemelkedő képviselői, továbbá az alsó falsávok megerősítése Isztriában ugyanebben az időszakban jelenik meg.

1.9. Lopar vára

A vár maradványai Novi Vinodolski település keleti szélén, a nyugati Lišanj-öböl és a keleti Muroška-öböl közötti tengerparton találhatóak. Előtte a kis Szent Marinus-sziget helyezkedik el. 1936-ban Novi Vinodolski kerületi hatósága úgy döntött, hogy egy szálloda építése miatt részben felrobbantják az addig impozáns kiterjedésű erődítéseket.³² Az észak-déli fekvésű vár szabálytalan trapéz alakú alaprajzzal rendelkezett, és a tengerpart felőli oldalán nagyobb, négyszögletes tornyokkal volt ellátva. Az északi oldalon háromszög alakú tér kapott helyet.³³ A robbantás után terepszint felett csak az erődítés 30 m hosszán, 5-6 m magasan fennmaradt nyugati fala volt látható.

A szisztematikus régészeti kutatások 2011-ben kezdődtek meg, míg az állagmegőrzési tevékenység 2018 óta folyik. A kutatás meghatározta az erődítés északi részének formáját, és felmérte az 1936-os pusztítás mértékét. A károsodás ellenére az északi rész falai 1 m magasan maradtak meg. Az északi háromszög alakú területet a déli oldalon osztófal határolta, amelynek átjáró nyílásán keresztül lehetett a nagy udvarba lépni. A háromszög északi oldalán torony maradványait fedezték fel (9. ábra).³⁴

Az eddigi kutatások alapján az erődítés építése a 4. század elejére nyúlik vissza, és a 6. század végéig intenzíven használták.³⁵ Ezt követően hiátus figyelhető meg a leletanyagban, a radiokarbon kormeghatározás szerint a lelőhelyen a 9. században telepedtek meg ismét.³⁶ A leletek a lelőhely intenzív használatát jelzik a 13. századig. A vár a késő középkorban is jelentőséggel bírt. A. Ortelis 1573. évi térképén feltűntették, s tudjuk, hogy a velencei flotta 1598-ban tüzérségi támadás alá vette.³⁷

31 Más értelmezés szerint a vár építése 1209/1223 (a krk-i hercegek megkapják Vinodolt) és 1288 (első említés írott forrásban) közé tehető (Regan 2006, 125).

32 Matejčić 1981, 318.

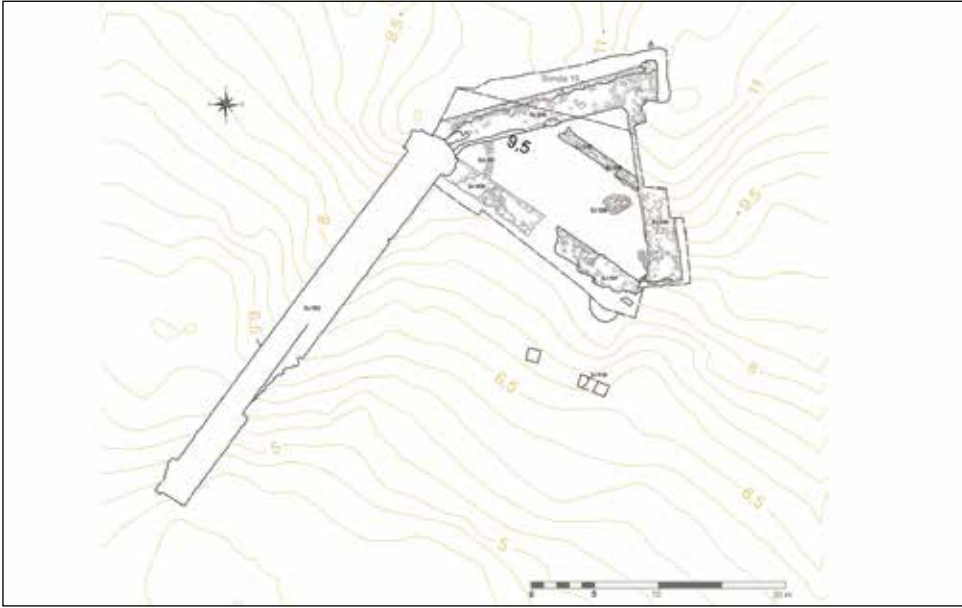
33 Szabo 1920, 190.

34 Janeš 2014b, 17.

35 Janeš 2014b, 23.

36 Janeš 2014b, 21-23.

37 Laszowski 1902, 231.

9. ábra: Novi Vinodolski, Lopar várának feltárási alaprajza, 2017.
(A. Janeš, LupercaMT j.d.o.)

2. Motték

2.1. Törökudvar (Turčišće) – Gradišće

Gradišće erőssége Damása (Domašinec) falutól keletre helyezkedik el, a Dél-Muraköz északi részén. Enyhe magaslati platóról van szó, amely körül ma is két árkot lehet megfigyelni, közöttük alacsony földtöltéssel. A lelőhely a Trnava folyó és a Crni jarak patak összefolyásánál található, így a vízfolyások, továbbá a magas talajvíz lehetővé tették az árkok folyamatos vízellátását.³⁸

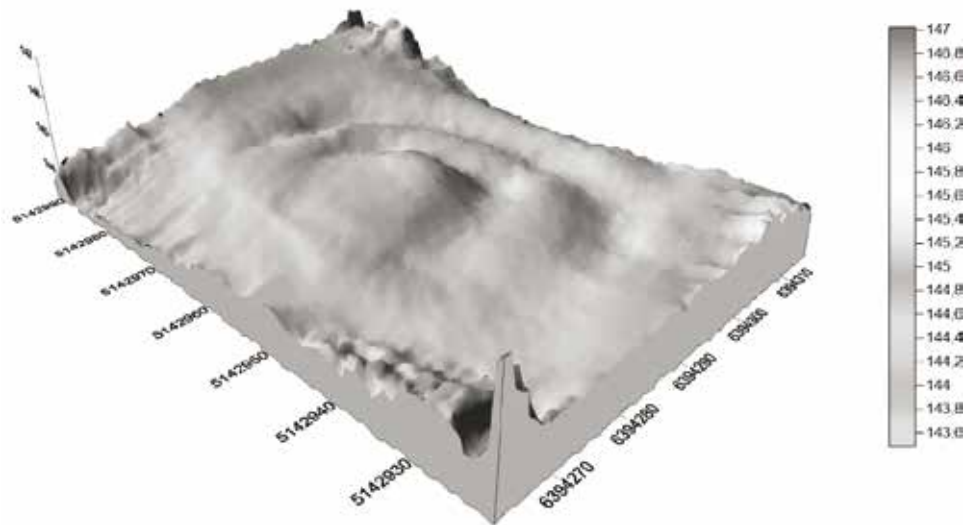
Az első ásásokat 1984-ben végezték el,³⁹ 2014-ben pedig már nagyobb méretű feltárássra került itt sor.⁴⁰ Az 50 m átmérőjű, magasabb központi várrész földsáncokkal és egykor vízzel töltött árkokkal volt védve (10. ábra). Itt egy 9,65x5,05 m-es kiterjedésű épület maradványait találták meg. Megközelítően nyugat-kelet irányban nyúlhatott el, enyhe elhajlással délnyugat felé. Egykori faszerkezetét fa sarokpillérek tartották, amelyek között a vízszintes gerendák kaptak helyet. Magukat a falakat sövényből fonták, majd sárral tapasztották, míg a padló döngölt földből készült.⁴¹ A kerámialetek és a faszénminták radiokarbon vizsgálatának eredményei alapján a motte a 12. és 13. században működött. A leletanyag érdekessége, hogy szinte kizárólagosan konyhai fazekak töredékei képezik.

38 Krmpotić, Janeš, Sekulić 2017, 7.

39 Tomićić 1985, 63-64.

40 Krmpotić, Janeš, Sekulić 2017, 8.

41 Krmpotić, Janeš, Sekulić 2017, 10.

10. ábra: Törökudvar/Turčišće - Gradišće, motte, digitális modell
(A. Janeš)

3. Udvarházak

3.1. Rahlca (Orahovica) – curia nobilitaris

A középkori nemesi udvarház maradványai a mai Rahlca településtől délnyugatra, a középkori Rahlca (Ružica) vára alatti hegylábbon, a vártól északnyugatra fekszenek. Az udvarház a Hercegovac-patak déli részén épült, a hegy lejtőjén, ott, ahol a Papuk és a Krndija nevű hegyek találkoznak. A történeti forrásokban Rahlca térségében nem említenek nemesi udvarházat.

A terepszint felett egy keleti-nyugati tengelyen épült, téglalap alakú épület részei őrződtek meg. A nyugati és az északi fal tetemes része a második emelet magasságáig megmaradt.⁴² A lelőhelyen 2017-ben végeztünk próbaásatást.⁴³ Ekkor olyan építészeti maradványokat fedeztünk fel, amelyek lehetővé tették a komplexum keleti és déli irányú kiterjedésének meghatározását (11. ábra). Az építészeti elemek többségét az első emeletig vizsgáltuk meg, s ez a terep erős nyugati lejtését támasztotta alá. Az udvarház nyugati sávja 5 m-rel alacsonyabban fekszik a keletinél. A kutatás jelenlegi szakaszában arra a következtetésre jutottunk, hogy a földszint, legalábbis a keleti részen, az első emeletig fel volt töltve. A feltárások azt mutatták, hogy a téglalap alakú épület egy nagyobb komplexum része volt, további déli és nyugati kiterjedéssel. Ez magyarországi párhuzamok, elsősorban

42 Szabo 1914, 99; Zec 2007, 124.

43 Tervben van a feltárások folytatása, az említett adatok közöletlenek, az ásatásvezető a cikk szerzője.

11. ábra: Raholca/Orahovica - curia nobilitaris, légi felvétel, 2017. (E. Buča)

a nyírbátori udvarház⁴⁴ és a ritka kerámia edénytöredékek, valamint az előkerült idomtéglák alapján a 15-16. századra datálható.

4. Erődített kolostorok

4.1. Béla (Bijela) – Szent Margit bencés kolostor

A Szent Margit bencés kolostor maradványai a Brzica patak feletti, ovális platón találhatóak, 1 km-re délre Béla (Bijela) falutól és 4 km-re északkeletre Szircs/Szirács (Sirač) településtől. A magaslat a keleti oldalt kivéve árokkal van védve. Keleten a terep meredeken ereszkedik a patakhoz.⁴⁵ A plató északi részén a templom található a tőle délre elnyúló kolostorkomplexummal. A teljes fennsíkot kerítőfal veszi körül, amelyet a délnyugati peremen két torony erősít. A régészeti kutatások 2012 óta folynak, és 2016 óta a feltárt régészeti maradványok állagmegóvási munkálatait végzik. Az ásatások főleg a templom maradványaira összpontosítottak (12. ábra), de jelen tanulmányban a kolostor erődítésének ásatási eredményei kerülnek bemutatásra.

44 Virágos 2006, 61, 124.

45 Janeš 2013, 205-206.

12. kép. Béla/Bijela, Szent Margit bencés kolostor, 2017. évi kutatás (E. Buća)

A 2012. évi ásátás a délnyugati torony területét érintette. Ekkor itt egy nagyobb, téglalap alaprajzzal rendelkező épület maradványai kerültek elő. Északi falát majdnem teljes hosszában feltártuk, megállapíthattuk a belső tér nagyfokú pusztulását. A jobb állapotban fennmaradt déli falban egy nagyobb méretű, trapéz alakú fülkét találtunk. Az építmény nyugati része még nem kutatott. A feltárt építészeti maradványok egy, a 20. század elején még látható, patkó alakú toronyhoz tartoznak,⁴⁶ a fülke pedig tűzérési nyílásként értelmezhető. Kizárólag a déli, félkör alakú torony maradványai őrződtek meg a felszín felett.

Zárszó helyett

A 21. század első két évtizedében a Horvát Restaurálási Intézet Régészeti Örökségvédelmi Szolgálatának tevékenységének fejlődésével a közép-, nyugat- és észak-horvátországi erődítések, motték, udvarházak, illetve kolostorok kutatása és állagmegóvása a régészeti szempontú megközelítés elterjedésével nagy lépést tett előre. A stratigráfiára épülő feltárási módszerek alkalmazása, a leletanyag megfelelő minőségű és szisztematikus gyűjtése és elemzése, a természettudományos analízis, a modern dokumentációt szolgáló roncsolásmentes módszerek alkalmazása egyaránt hozzájárult a középkori műemlékek alaposabb megismeréséhez.

46 Horvat 1979, 55, slika 4a.

Irodalom

AZINOVIĆ BEBEK 2014 – ANA AZINOVIĆ BEBEK:

Arheološka istraživanja, in: Stari grad Barilović. Deset godina arheoloških istraživanja, A. Azinović Bebek, M. Krmpotić (eds.), 2014, 34-49.

AZINOVIĆ BEBEK 2017 – ANA AZINOVIĆ BEBEK:

Die Burg ist nicht mehr Sitz der Adelsfamilie, sondern wird militärischen Zwecken angepasst – Beispiele aus Kroatien, Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 33, 2017, 151-163.

ČATAJ, JANEŠ 2011 – LEA ČATAJ, ANDREJ JANEŠ:

Utvrda Kostelgrad, Hrvatski arheološki godišnjak 7/2010, 2011, 273-275.

ČIKARA, ĆURIĆ 2011 – DUŠKO ČIKARA, ANKA ĆURIĆ:

O prvotnom izgledu i dataciji velikotaborske utvrde, Peristil 54, 2011, 63-72.

HIRSCHLER, MADIRACA 2011 – IVANA HIRSCHLER, VINKO MADIRACA:

Arheološko istraživanje unutrašnjosti prizemlja kule „C“ dvora Veliki Tabor 2009. godine, Portal 2, 2011, 223-237.

HORVAT 1979 – ZORISLAV HORVAT:

Benediktinski samostan u Bijeloj, Peristil 22, 1979, 55-66.

HORVAT 1985 – ZORISLAV HORVAT:

Burg u Brinju i njegova kapela, Peristil 27-28, 1985, 41-68.

JANEŠ 2011 – ANDREJ JANEŠ:

Cesargrad, Hrvatski arheološki godišnjak 7/2010, 2011, 259-260.

JANEŠ 2013 – ANDREJ JANEŠ:

Bijela – benediktinski samostan sv. Margarete, Hrvatski arheološki godišnjak 9/2012, 2013, 205-207.

JANEŠ 2014 – ANDREJ JANEŠ:

Burg Cesargrad: povijesno-arheološka analiza, Portal 5, 2014, 35-48.

JANEŠ 2014A – ANDREJ JANEŠ:

A View on Life in a Castle. An Analysis of the Architecture and Finds from the Castle of Cesargrad, Croatia (2008 and 2010 Excavation Campaigns), Castrum Bene 12, 313-324.

JANEŠ 2014B – ANDREJ JANEŠ:

Nove spoznaje o utvrdi Lopar u Novom Vinodolskom. Preliminarni rezultati arheoloških istraživanja 2011.-2013., Vinodolski zbornik 15, 2014, 7-30.

JANEŠ 2018 – ANDREJ JANEŠ:

The archaeological approach and the need for medieval castle research, in: Papers and proceedings of the third medieval workshop in Rijeka, K. Jovanović, S. Miljan (eds.), 2018, 109-130.

KARLO 2011 – KREŠIMIR KARLO:

Rezultati dosadašnjih arheoloških istraživanja Garić grada, Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru 4, 2011, 135-148.

KLAIĆ 1909 – VJEKOSLAV KLAJČ:

Krapinski gradovi i predaje o njima, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva 10, 1909, 1-32.

KRMPOTIĆ, JANEŠ, SEKULIĆ 2017 – MARIJANA KRMPOTIĆ, ANDREJ JANEŠ, PETAR SEKULIĆ:

Gradišće u Turčišću, Međimurje, gradište/mota iz razvijenog srednjeg vijeka, Portal 8, 2017, 7-20.

KRUHEK, HORVAT 1983 – MILAN KRUHEK, ZORISLAV HORVAT:

Barilović-grad, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 8-9 (1982-1983), 1983, 121-137.

LASZOWSKI 1902 – EMIL LASZOWSKI:

Hrvatske povjesne gradjevine, 1902.

MADIRACA, ČIMIN 2009 – VINKO MADIRACA, ROBERT ČIMIN:

Cesargrad, Hrvatski arheološki godišnjak 5/2008, 2009, 225-226.

MATEJČIĆ 1981 – RADMILA MATEJČIĆ:

Pregled kulturno-povijesnih spomenika Vinodola, Vinodolski zbornik II, 1981, 309-336.

MILETIĆ 1997 – DRAGO MILETIĆ:

Velikotaborski palas – rezultati istraživanja i problem nove namjene, Peristil 39, 1997, 93-110.

MILETIĆ 1997A – DRAGO MILETIĆ:

Plemički grad Kostel, Kaj XXX, 3/4, 1997, 55-76.

MILETIĆ 1997B – DRAGO MILETIĆ:

Plemički grad Kostel, Prilozi Instituta za arheologiju 11-12 (1994-1995), 1997, 111-134.

MILETIĆ 2013 – DRAGO MILETIĆ:

Rasprava o strukturi i funkcijama dvorske kapele Sv. Trojstva u Brinju, Portal, Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda 4, 2013, 9-26.

MILETIĆ, VALJATO FABRIS 2003 – DRAGO MILETIĆ, MARIJA VALJATO FABRIS:

Sokolac, frankopanski plemički grad u Brinju. Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika Hrvatske, sv. 10, 2003.

PLEŠE 2010 – TAJANA PLEŠE:

Garić grad, Hrvatski arheološki godišnjak 6/2009, 2010, 158-159.

PLEŠE 2011 – TAJANA PLEŠE:

Garić grad, Hrvatski arheološki godišnjak 7/2010, 2011, 199-201.

PLEŠE, SEKULIĆ 2013 – TAJANA PLEŠE, PETAR SEKULIĆ:

Jelengrad i Košutgrad – dva moslavačka stara grada, Prilozi Instituta za arheologiju 30, 2013, 69-92.

REGAN 2006 – KREŠIMIR REGAN:

Plemički grad Grižane – povijesno-arheološka slika stanja istraženosti, Vinodolski zbornik 11, 2006, 115-157.

SZABO 1912 – GJURO SZABO:

Izveštaj o radu zemaljskoga povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji u godini 1911., Vjesnik hrvatskog arheološkog društva 12, 1912, 214-221.

SZABO 1914 – GJURO SZABO:

Orahovičke gradine, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva 13, 1914, 94-102.

SZABO 1920 – GJURO SZABO:

Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji, 1920 (reprint 2006.).

ŠKILJAN 2007 – IVANA ŠKILJAN:

Veliki Tabor u svijetlu arheoloških otkrića, in: Veliki Tabor u svijetlu otkrića, G. Horjan (ed.), 2007, 35-74.

ŠKILJAN 2011 – IVANA ŠKILJAN:

Kasnogotički pećnjaci s Garić-grada, Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru 4, 2011, 161-194.

ŠKILJAN 2012A – IVANA ŠKILJAN:

Kasnogotički pećnjaci iz Velikog Tabora, in: Tajanstvena gotika – Veliki Tabor i kapela sv. Ivana, N. Jagarčec (ed.), 2012, 93-130.

ŠKILJAN 2012B – IVANA ŠKILJAN:

Kasnogotičke keramičke čaše i neki primjeri stolne keramike iz Velikog Tabora, in: Tajanstvena gotika – Veliki Tabor i kapela sv. Ivana, N. Jagarčec (ed.), 2012, 131-152.

TOMIČIĆ 1985 – ŽELJKO TOMIČIĆ:

Rezultati pokusnih arheoloških istraživanja kraj Dvorišća u Međimurju, Muzejski vjesnik 8, 1985., 63-64.

VIRÁGOS 2006 – GÁBOR VIRÁGOS:

The Social Archaeology of Residential Sites, British Archaeological Report International Series 1583, 2006.

ZEC 2007 – DANIJEL ZEC:

Plemićka kurija kraj Ružice grada, Orahovica, Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva, XXXIX/1, 2007, 118-127.

ŽMEGAČ 1992 – ANDREJ ŽMEGAČ:

Veliki Tabor – interpretacija arhitekture, Radovi Instituta za povjest umjetnosti 16, 1992, 67-75.

A NEMESSÉG VÁRAI ÉS KISEBB ERŐDÍTETT LAKÓHELYEI ÉSZAK-HORVÁTORSZÁGBAN AZ ÚJABB RÉGÉSZETI ADATOK TÜKRÉBEN

Amennyire az egyén és a közösség emlékezete ezt lehetővé teszi, folyamatosan az autoritás, a hierarchia, a státusz és a hatalom különböző megnyilvánulásai találjuk magunkat szemben. Ezt kiegészítik integritásunk és javaink megvédésével, fenntartásával, valamint a nyugodtabb és biztonságosabb élet feltételeinek megteremtésével járó szükségletek. Mindezek tárgyiasult formái régészeti szempontból különösen azok életmódjának és hagyatékának tanulmányozásával foghatóak meg, akiknek a legnagyobb lehetőségük volt vágyaik és szükségleteik kielégítésére – vagyis a társadalmi elithez, nemességhez tartozóknak.

Ezen érdekesítő témakör tanulmányozásának legfontosabb régészeti kútfeje a várak. Az írott források hiányában sokszor az erősségek régészeti kutatása az egyetlen lehetséges információforrás a várak életéről. A régészet (többek között az archeozoológia vagy az archeobotanika interdiszciplináris kutatási eredményeivel alátámasztva) és a történeti kutatás más tudományágaival szinergiát alkotva lehetőséget biztosít arra, hogy teljessé tegye az adott lelőhely ismeretét. Az egymást kiegészítő információk sorozatából rekonstruálhatja egy adott erősség múltját, majd a tágabb kontextust és a térség történelmét.

A középkori várak horvátországi régészeti kutatása az elmúlt évtizedekben vált intenzívebbé. Ez összekapcsolható a műemlék- és örökségvédelem fontosságának nagyobb mértékű tudatosulásával, valamint a kulturális és turisztikai célokra történő hasznosítás szükségességével. Egyre több, várakkal foglalkozó tudós és kutató munkásságáról szólhatunk, de még mindig azt mondanánk, hogy számuk nem elegendő.

Ebben a tanulmányban néhány nemesi várat és fából-földből emelt erődítést mutatunk be, amelyek régészeti módszerekkel történő vizsgálatával a zágrábi Régészettudományi Intézet az utolsó évtizedben hozzájárult a horvát várkutatáshoz. Az ásatások mellett az Intézet ebben az időszakban más jellegű régészeti kutatómunkát is végzett (terepbejárást, konzerválást, fotódokumentálást, légi fotózást, geodéziai és építészeti felméréseket stb.) (Tkalčec 2012, 2013, 2017a, 2017b; Tkalčec, Kostešić 2014). Most azonban csak azokat a helyszíneket tárgyaljuk, ahol régészeti feltárás történt.

Orbóc/Verbovc (Vrbovec) várán hosszú évek óta végzünk régészeti kutatást. Nagyobb lélegzetű feltárára a korponai (krapinai) várban egy ásatási szezonban került sor, és egy kisebbre a korponai alsóvárban, a Vukšić-dombon (Vukšićev breg). Krapina-Zagorje megye felsorolt kővárai mellett Károlyváros (Karlovac) megyében Dubovác/Dubovc (Dubovac) vára kutatott, és kisebb feltárások folytak néhány késő középkori nemesi erődített lakóhelyen, illetve fa-föld szerkezetű erődítéseken, amelyek kiemelkedő központi része (vagy részei) védőárkokkal és sáncokkal (vagy ezek sorával) volt körbevéve. Kapronca-Körös (Koprivnica-Križevci) megyében Szent Anna (Sv. Ana)-Gradina magaslati erődített lakóhelye és Osijek Vojakovački-Mihály (Mihalj) lelőhelykomplexum tekinthető kutattottnak. Utóbbi egy erődített kőházból és kőtemplomból áll. Belovár-Bilogora (Bjelovar-Bilogora) megyében feltárások folytak Grobosinc–Obrovi erdő (Grubišno Polje–Šuma Obrovi) településén, Mala Peratovica–Obrovi erdő (Šuma Obrovi), valamint Izdenc–Fekete Liget (Veliki Zdenci–Crni Lug) erődített nemesi lakóhelyein.

Orbóc/Verbovc vára (Stari grad Vrbovec)

A vár a horvát Zagorje nyugati végén található, Klenovec Humski (Krapina-Zagorje megye) területén. Egy kiemelkedő, meredek oldalú dombon helyezkedik el, amely a Szutla (Sutla) folyó völgyének északi szakasza fölé emelkedik 45 méternyire.

Az első, közvetett forrás 1267-ből származik a helyi ispán (*comes de Vrbovc*), majd 1269-ben a zágrábi érsekséghez tartozó főesperes székhelyének (*archidiaconus de Vrbovc*) említésével. A vár 1354-ben *castrum Vrbovc*-ként tűnik fel az oklevelekben. 1397-ben Luxemburgi Zsigmond Orbócot sógorának, Cillei Hermann grófnak adományozta. Ezt követően a vár a család férfiágának 1456. évi kihalásáig a Cilleiek tulajdonában maradt. Később Mátyás király Vitovec János (Jan Vitovec) bánnak juttatta. Nem sokkal ezután az erősség súlyos károkat szenvedett, majd 1463. és 1497. évi adatok alapján (*abolitum castrum Wrbowcz*, ill. *montem Werbowcz desertum, in quo castrum olim Werbowcz extasse dicitur*) elhagyták. Neve már az utóbb említett évben Nagytábor (Veliki Tabor) megnevezése kapcsán tűnik fel (*Thabor aliter Vrbovcz*), 1524-ben pedig a közeli kistábori (Mali Tabor) várkastélyt is így nevezték (*Tomičić et al. 2001: 254*). A feltárások eredményei alapján azonban a várban azután is folytatódott az élet, hogy az írott források a hely elhagyatottságáról tanúskodnak. A középkori vár romjain fából készült erődítést emeltek, amely a 16. század első évtizedeiben funkcionált (*Tkalčec 2010b*). A régészeti eredmények inspirálta alaposabb történeti kutatásoknak köszönhetően ezt a rövid újrahaznosítást sikerült összekötni a Kotvić nemesi családdal (*Karbić 2010*).

A vár maradványai a múlt század elején még láthatóak voltak, de romjait később teljesen beborította az erdő. Kutatását a Régészettudományi Intézet 1987-ben próbafeltárásokkal kezdte meg, majd 2001-től folyamatos, szisztematikus feltárások és állagmegóvási munkálatok folynak. Ezekről több anyagközlés született (néhány a legutóbbi közlemények közül: *Horvat, Tkalčec 2009; Tkalčec 2010a; 2010b; 2010c; 2014a; 2015; 2018*). Tevékenységünk során az eredetileg román stílusú, többször átépített vár teljes alaprajzát felderítettük (*1. ábra*).

A régészeti kontextusból, a radiokarbon vizsgálatokból, valamint a rétegek és a struktúrák elemzéséből levonható következtetések arra utalnak, hogy a 12. század végén vagy a 13. század elején a lelőhelyen egy kővárat építettek. Az sem zárható ki, hogy már a 11/12. században is állt itt egy faszerkezet, sőt egy kőtorony is, mely utóbbi maradványa a mai napig megőrződött a déli nagy torony alatt. Az utóbbival szemben, az északi oldalon a lakóépület helyezkedett el, a földszinten gazdasági helyiségekkel. Az északnyugati helyiség a 13. század végétől a 15. század végéig konyhaként működött. Lehet, hogy a keleti, középső, trapéz alakú tér a várfal külső oldalához csatlakozó, nyújtott épülettel állt kapcsolatban. Az utóbbiról a leletanyag alapján felvethető, hogy a 13. században a vár magjának bejárati részét képezte. A délkeleti részen, a várudvaron fából készült gazdasági épületek állhattak, az udvar délnyugati sarkában pedig ciszterna volt.

Építészeti elemek töredékei és más régészeti leletek bizonyítják a 15. század elején a kényelmesebb lakás és a luxustárgyak iránt jelentkező igényt. Az eredetileg zárt román stílusú várat ablakokkal tették nyitottabbá, az ajtók korábbi szemöldökköveit pedig gótikus profilú faragványokra cserélték. A földszinti északi termék rétegsoraira ráomlottak az emelet padlórétegei. Az innen előkerült nagyszámú kerámiaedény, gazdagon díszített kályhacsempe és egyéb lelet jelzi, hogy milyen életszinvonalon élt a vár nemesi birtokosa a 15. század második felében. A 16. század elején az erődítés keleti részén a vár romjaira

1. ábra: Orbóc/Verbovc/Vrbovec vára, légi felvétel (fotó: M. Vuković, 2015)

egy erőteljes fatornyot emeltek. A rétegmegfigyelések alapján az erősségben ekkor nem csak katonai egységek tartózkodtak, hanem az egy nemesi család székhelye is volt. Ebben a mozgalmas időszakban a középkori torony romja a vár legmagasabb pontján őrhelyként szolgált. A keleti fal mentén ekkor egy külső tornyot is felhúztak, amelynek teljes kiterjedése egyelőre nem ismert. Talán az említett fatorny keleti oldalát támasztotta. A régészeti kutatás a lelőhelyen folytatódik.

Korpona vára (Stari grad Krapina)

Korpona vára a Krapinčica folyó fölött előnyösen elhelyezkedő magaslaton, Korpona/Krapina város felett emelkedik. Környezete gazdag régészeti leletekben, a szomszédos Hušnjak dombról ősember maradványai származnak, a közeli Mihaljekov Jarek lelőhelyen pedig római oltárkövek és műemlékek kerültek elő. Az erődítést egy barlang fölötti sziklára emelték. Legmagasabb pontján a román stílusú, valószínűleg a 12. században vagy a 13. század elején kiépített vármag található (Tomičić 1999: 65). Az egyes teraszokon gazdasági és lakóépületek – köztük a palota – emelkedtek, valamint a Szentháromságnak szentelt kápolna állt, amelyekben a Cillei grófok idején intenzív élet folyt (Tomičić 1999: 72). Az alsó udvarok és a barbakan a késő középkori vár bővítési fázisait képviselik. Az első régészeti kutatásokat a 15. században a Cilleiek alatt beépített teraszon végezték

2. ábra: Korpona/Krapina vára, az alsó várudvarban végzett régészeti ásatások
(fotó: T. Tkalčec)

(Tomičić 1995, 1999), az újabbak pedig az alsó udvaron folytak (Tkalčec 2009a; 2009b). A legfrissebb feltárást 2018-ban egy régésszel foglalkozó magánvállalkozás végezte el. Eredményeiket még nem tették közzé, így ezek nem ismertek.

Korponát 1193-ban először *locus*-ként említik. A várról a legkorábbi írott adat 1330-ból származik, amikor Kőszegi Herceg Péter tulajdonában volt, viszont biztosan már korábban is létezett. Több történész egyetért abban, hogy a 13. század közepén név nélkül feltűnő *Castrum Zagorie* megnevezés Korpona ispáni várára utal (Klaić V. 1909: 4-6, Szabo 1914: 110, Budak 1994: 117), bár egyesek szerint Korpona soha nem volt megyeszékhely (Klaić N. 1976: 262). A Kőszegi család után 1326-tól 1399-ig királyi birtok, majd a Cilleiek kapták meg. További tulajdonosai: Weisprocher és Kreigh András (1456-1458), Vitovec János és fiai (1458-1486), Székely Jakab (1486-1494), Corvin János (1494-1504), Frangepán Beatrix (1504-1509), Brandenburgi György (1509-1523). Ezután más birtokosokkal együtt a Keglevich és a Székely családok birtokolták, majd 1610-től csak a Keglevichek rendelkeztek felette, akiket a Lichtenberg és az Ottenfels-Geschwind család követett. Az 1775. évi földrengés után az erősséget elhagyták (Kruhek 1997, Regan 2003: 73).

A 2008-ban végzett régészeti kutatások főként a későbbi eredetű alsó várudvarra vonatkozóan szolgáltatott új adatokat (2. ábra). Ekkor a vizsgálat tárgyát a déli várlejtőt és a vármagot szétválasztó, illetve összekötő falszoros részletei képezték. A leletanyag és a feltárt épületek maradványai azt jelzik, hogy a vár ezen része egyaránt töltött be gazdasági és védelmi szerepet. A gazdag kerámianyagot és állatsontokat tartalmazó, vastag kultúrrétegek hosszú időszakon át rakódtak le, és így a vár intenzív középkori életére utalnak. Megfigyeléseink szerint fából készült gazdasági épületek (vagy talán a

3. ábra: Dubovác vára (fotó: T. Tkalčec)

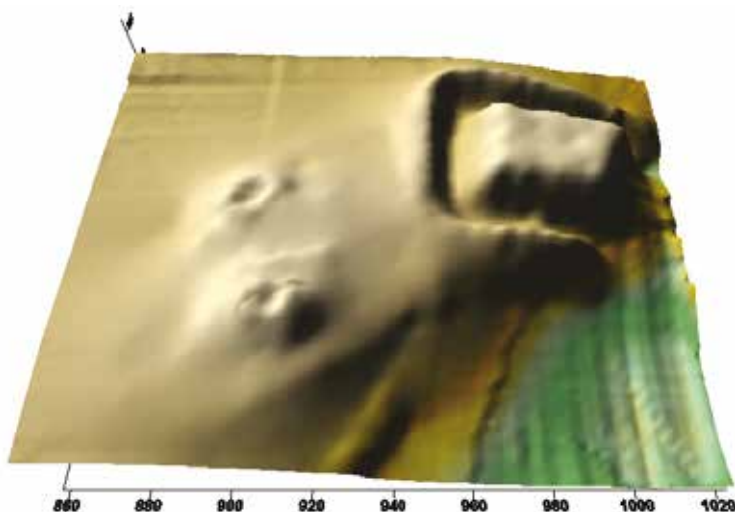
szolgálónép lakoépületei a vármag alatt, még a védműveken belül) álltak. A védőfalak mentén alapincézett kőépületek maradványaira, továbbá lépcsőre bukkantunk. Az edénytöredékek, az egyszerű, pohár alakú kályhaszemek és az egyszerű kerámiapoharak nagy száma azt jelzi, hogy legalább néhány épület a katonaság elszállásolására szolgált. Igényesebb evő- és ivóeszközök kizárólag a vármagban kerültek elő.

2013-ban a Régészettudományi Intézet kisebb mentőátást végzett a korponai vár alsóvárában, a Vukšić dombon (Vukšićev breg), az erősségtől mintegy 200 m-re nyugatra. Itt egy középkori faház maradványa bukkant elő, amelyet északon kőfal övezett a talaj megerősítése és a földcsuszamlás megakadályozása céljából (Tkalčec 2014b). A ház kétszintes lehetett, kályhájának töredékei is megmaradtak. A kerámialeletek alapján a ház használata a 15. századtól a 16. század elejéig igazolható. A háztól keletre egy további épület fabélésű pincésintjét vagy pedig egy kút maradványait tártuk fel – a terepviszonyok megnehezítik a pontos értelmezést. Az egyébként kiválóan megőrződött faanyag (főként tölgy, luc és fenyő) dendrokronológiai elemzése sajnos nem hozott eredményt, és a kisszámú leletanyag inkább egy középkor utáni időszakot jelez.

Dubovác/Dubove vára (Stari grad Dubovac)

A Régészettudományi Intézet 2009 telén és 2010 tavaszán végzett mentőátást Dubovác váránál (Tkalčec et al., 2011). A mai formájában gótikus elemeket is tartalmazó reneszánsz várkastély kiemelkedő helyen, a Kupa folyó felett helyezkedik el, Károlyváros (Karlovac) település északnyugati peremén. Szabálytalan alaprajzú, három kerek toronnyal

4. ábra: Osijek Vojakovački–Mihály/Mihalj, digitális terepmodell
(készítette T. Tkalčec)

és egy négyszögletes öregtoronnyal (3. ábra). Az erődítés egy őskori lelőhelyre épült, itt a rézkortól, a késő bronzkori magaslati településen át a késő Hallstatt időszakig fordulnak elő rétegsorok. A keleti hegynyúlványon Szent Mihály középkori plébániatemplomának maradványai figyelhetőek meg.

A történeti adatok alapján Dubovác a 14. század vége előtt került a Cudar család kezébe. 1442-ben Frangepán István gróf és bán vette zálogba, majd hamarosan a Krk-szigeti Frangepánok örökös birtoka lett. A 16. század közepén a Zrínyiek tulajdonába került. A 16. században számos török támadás érte. 1511-ben Frangepán Bernát feljegyezte, hogy a törökök megtámadták és majdnem felégették Dubovácot, azt gondolva, hogy a vár fából épült. Feltételezzük, hogy épp a nagy építető hírében álló Frangepán Bernát újjáépítette és erődíttette meg a várat, így az ő idejében fejezték be a védművek és a négyszögletes torony kiépítését. Az utolsó török ostromra 1578-ban került sor. A települést kirabolták és felégették, magát a várat is megpróbálták bevenni. Ebben az évben a Mura menti Bruck-ban (hr. Bruck na Muri, ném. Bruck an der Mur) tartott országgyűlésen döntöttek az új, reneszánsz erődváros felépítéséről – ez lett a mai Károlyváros (Karlovac) (*Kruhek 2000a*). Ezután Dubovác a károlyvárosi várparancsnokok nyári rezidenciája lett (Čučković L. 2002: 14) Egyikük, Laval Nugent gróf, a 19. században romantikus stílusban felújította és átalakította. A 20. század közepén a várat a 18. századi alaprajzok alapján helyreállították és felújították (*Kruhek 2000b: 38, 39. ábrák*).

Dubovác várának első régészeti kutatását 1958-ban végezték el próbafeltárás formájában. A Károlyvárosi Városi Múzeum (Gradski muzej Karlovac) 2001-ben, 2004-ben és 2008-ban folytatott itt az épület vízelvezetésének korszerűsítése kapcsán szükségessé vált újabb ásásokat (Čučković Z. 2000, Čučković L. 2002, 2009). A vizsgálatok során meghatározták a várárok egy részét, továbbá korai falakat találtak, amelyek követik az árok

vonalat. A várudvar keleti részét kitisztították, bemutatták a ciszternát és egy román stílusú, korai toronyhoz (vagy egy filteres vízgyűjtőhöz?) köthető alapokat találtak.

2009-2010-ben a Régészettudományi Intézet által végzett feltárás a keleti, négyszögletes öregtorony területén az újkori pincetér rétegei alatt középkori védőárkot azonosított. A feltöltési rétegekben őskori és késő középkori leletek jelentkeztek. A nyugati és déli kerek tornyok között ugyanezen védőárok további része került elő, melynek külső szakaszait az újkori beavatkozások roncsolták. Felül egykor 4,8 m széles volt, alul lapos formát mutatott. Mélysége 2,5-3,5 m között váltakozott. A feltöltéséből előkerült edények profilja, jellege, készítési módja és formája alapján a leletanyag a 14. és 16. század közötti időszakból származik. Radiokarbon elemzések is megerősítették, hogy a legelső középkori feltöltés a 14. századból való, ekkor már létezett itt egy (a mai reneszánsz várkastélynál korábbi) épület. Ezt a várat védőárok, földsánc és paliszád övezte. A várkastély építésekor a védőárok már elveszítette funkcióját, így feltöltötték és területét beépítették.

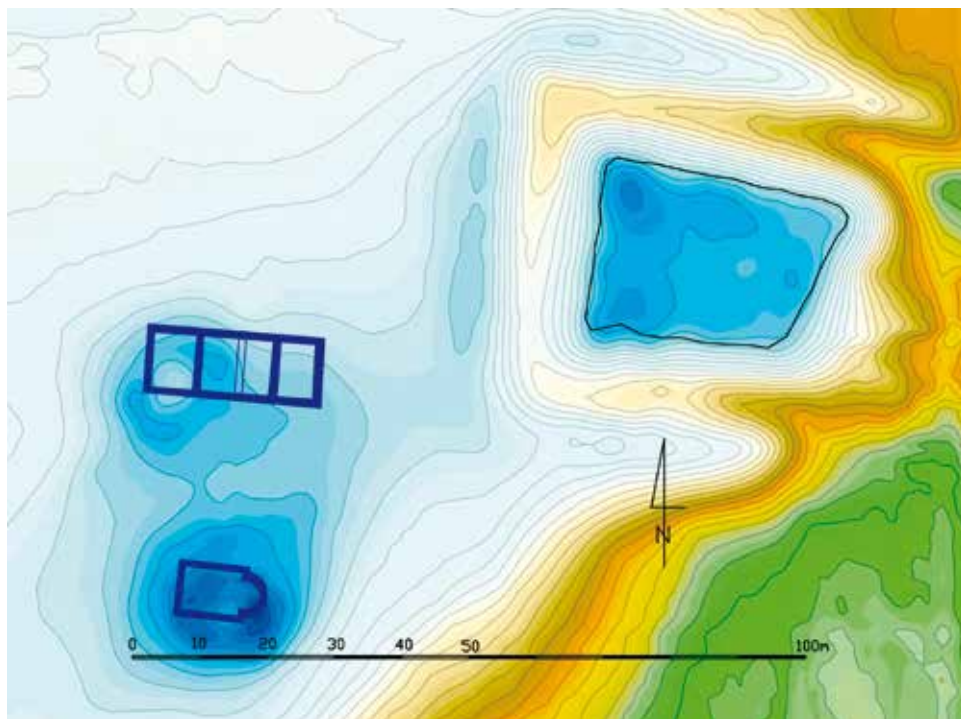
Osijek Vojakovački–Mihály (Mihalj)

Mihály régészeti lelőhely a Kalnik-hegy délkeleti lejtőjén található, Osijek Vojakovački falutól északkeletre, a Mihály (Mihalj)-hegy keleti teraszán. A keletről szomszédos Gradac dombtól a Glogovnica folyó szűk szurdoka választja el, amely a történelmi időkben kommunikációs csatornaként működött a déli, kalniki fennsík és az északi, Dráva menti térség között.

A középkori épületkomplexum három részből áll, amelyek egy ma már beerdősült területen, 20-50 m távolságra vannak egymástól. Az első egység egy patkó alakú magaslati erődítés, a második egy román stílusú kőtemplom, míg a harmadik egy erődített kőház. (4. ábra). Feltételezzük, hogy a templomot Szent Mihálynak szentelték és ennek emlékét őrzi a hegy neve. A terepen feltűnő látványt nyújtott a mély árok övezte magaslati erődítés, míg a másik két egységre csak a felszínen jelentkező kövek alapján következtethetünk. A történelmi kutatások rámutattak a terület középkori jelentőségére, amely különböző nemesi, egyházi és lovagrendi birtokok találkozásánál helyezkedik el (Pavleš 2004; Tkalčec 2007). Az ismert források azonban sem a Szent Mihály templomot, sem pedig az erődítést nem említik. Valószínű azonban, hogy a komplexum vagy önálló birtoktestet alkotott, vagy a Cerovo brdo nevű birtok területére esett. Az első esetben a zágrábi egyházmegyén, valamint a középkori Kőrös (Križevci) megye határán kívül fekvő valamelyik rend prépostságához vagy kolostorához lenne köthető. A *Cerouo berdo* nevet (*Czerowa borda* változatban, továbbá *Chalaborda* falunévvel a hasonló nevű birtokon) 1225-ben említik először.

A Régészettudományi Intézet 2017-ben geofizikai felméréseket végzett a területen. Ennek során északnyugaton egy jóval nagyobb kiterjedésű épületet találtunk, mint amekkora a terepbejárás alapján feltételezhető volt (Mušič et al., 2018). A következő évben mindhárom ponton feltárássra került sor (5. ábra).

Az erődítmény a *magaslati erődített nemesi lakóhelyek ún. patkó alakú típusához* tartozik. A lekerekített négyzet alakú központi fennsíkot (30 x 25 m) északon, nyugaton és délen mély árokkal és sánccal vették körül. A keleti oldalt a hegy természetes lejtője határolja, és az itteni kiváló stratégiai pozícióból nagyszerű kilátás nyílik a Glogovnica szűk völgyére. A vár északi részén nyitott kutatóárokban fából készült építészeti elemek bukkantak elő. Ezek teljes kiterjedését nem lehetett meghatározni. A kerámiaanyag a késő

5. ábra: Osijek Vojakovački–Mihály/Mihalj, digitális terepmodell
(készítette: T. Tkalčec)

középkorra, azaz a 15. századra és a 16. század elejének időszakára tehető. Pontosabb datálás a folyamatban lévő radiokarbon vizsgálatoktól várható.

A délnyugaton meghatározott 13,47 x 8,30 m-es, félkör alakú apszissal rendelkező, egyhajós templom kőből épült. A hajó belseje 57 m², míg a szentély 9,90 m² alapterületű. A falak vastagsága 85-87 cm. Az alaprajz alapján a templom építése a 13. századra tehető. Néhány lelet és kőfaragvány alapján feltételezhetjük, hogy még a 15. században is működött.

A kőház főúri, lovagi vagy egyházi rendű birtokos számára épült. Fennmaradtak 1,2 m vastag alapfalai, sőt részben a valamivel vékonyabb felmenő falazatai is. A 26,5 x 10,20 m-es kiterjedésű, téglalap alakú épület a földszinten három szobára volt felosztva, a központi helyiség alatt pincével. A pincét talán egy fal két részre tagolta, vagy az csupán központi helyiség keleti része alatt került kialakításra. A földszinti nyugati helyiség alapterülete 50,7 m², a központié 83,8 m², míg a keletié 42,8 m² lehetett. Nem zárható ki a pincében talált maradványok alapján további válaszfalak egykori léte sem. A földszinti keleti helyiségben nagyméretű padlótéglákból rakott járőfelület részlete került elő.

Az épület valószínűleg a 14. századra tehető építése előtt helyén a 13. században emelt, feltehetően faépület állt. Erről edénytöredékek és az épületegyüttest körbevevő árok tanúskodnak. A kőépület részben az árokra épült rá, pincéjének kialakítását könnyítette meg annak felhasználása. Más hasonló jellegű és korú lelőhelyekhez hasonlóan itt is a fémleletek teljes hiánya, valamint a viszonylag kisszámú kerámiaanyag jellemző. Bár

6. ábra: Szent Anna/Sveta Ana - Gradina (fotó: T. Tkalčec)

a konyhai edénytöredékek mellett asztali kerámiával is találkozunk, számuk nem nagy. Lehet, hogy az épület tulajdonosának „szükös” edényrepertoárja hozzásegít a funkcionális kérdések tisztázásához, melyet a jövőbeni kutatásoktól várhatunk. Felvetődött, hogy a lelőhelyen a templom mellett kolostor helyezkedhetett el, de az ásások végül ezt a feltevést nem támasztották alá.

Szent Anna (Sveta Ana)–Gradina

Az erődített nemesi lakóhely egy meredek dombon található, Szent Anna falutól keletre (6. ábra). 40 méterrel emelkedik a falu fölé. Magasabb, elnyújtott ovális, majdnem négyszögletes északi részének mérete 32,5 x 19,5 m. Alacsonyabban fekvő déli részével együtt sánc-árok rendszer övezi. A két magaslat között kb. 20 m széles, mesterségesen kialakított árok húzódik, bizonyára az innen kitermelt földdel töltötték fel a magasabb északi szintet. Az együttesen belül egy alacsonyabban fekvő, nagyobb, természetes plató található a főmagaslattól keletre. A lelőhelyet a déli oldalról lehetett megközelíteni, bár a korábbi szakirodalom a domb lejtőin felvezető, körkörös megközelítéssel számolt, felvetve egy aligha bizonyítható hármassánc és árok rendszer létét is. (Lovrenčević 1985: 184-185).

A történeti kutatás feltevése szerint az erődítés esetleg a 15. század végén megsemmisült Tiboninchez (Thybonincz) köthető, amelyet valószínűleg Verőce (Virovitica) 1552. évi eleste után a törökök teljesen leromboltak (Lovrenčević 1985: 172). Lehetséges ugyanakkor, hogy inkább Sošice (Zwyscha) *castrum*mal azonosítható, amely az írott források szerint a 14. vagy a 15. század végén pusztult el (Pavleš 2001: 210-213). A régészeti kutatások eredményei a második tézist látszanak alátámasztani (Tkalčec 2010).

A Régészettudományi Intézet itt végzett 2010. évi rövid, alig négy napos próbaásatása rendkívüli eredményeket hozott, amelyek jelentősen gyarapították ismereteinket a hasonló jellegű, Horvátországban még mindig nem eléggé kutatott lelőhelytípusról. Egy 10 x 1,5 m-es kutatóárkot nyitottunk, amely a fő magaslat nyugati szélétől az erődítmény középpontjáig húzódott. Ennek során két horizontot különítettünk el. Egy faépület

tartóoszlopainak gödrei és pár személgödör kerültek elő, amelyekből késő középkori asztali és konyhai kerámiát, állatcsontokat, illetve elenyésző mennyiségű üveg- és fémtárgyat gyűjthettünk. Az oszlopok sűrű elrendezése és viszonylag nagy átmérője azt sugallja, hogy egy olyan faszerkezet létezhetett itt, amely masszívabb épület, talán egy fából készült erődítés része volt – vagy az asztali kerámia alapján talán nemesi lakóépületről lehet szó. Az épület teljes kiterjedésének és funkciójának pontos meghatározásához azonban egy nagyobb felület megnyitására van szükség.

Bár a rétegtani viszonyok egyértelműen jelezték az erődítés két időbeli horizontjának elkülönülését, feltűnő, hogy az azokból származó kerámiaanyag nagyon hasonló. Ezek egyszerű profillal rendelkező töredékek, amelyek egyetlen hullámvonallal vagy egymásba fonódó hullámvonalak kettős kötegével vannak díszítve. Mindezt a vállakon a jobbra hajló ferde bevagdosások és a bekarcolt hullámvonal együttese teszi sokszínűbbé. Egy érdekes, kisméretű fazékszerű edény bikónikus vállal és hassal, erősen kiszélesedő szájjal, lapított kúp alakú peremmel rendelkezik, amelyet kívül-belül világos-okker engóbbal vontak be. Párhuzamai a 13. és 14. századi budai leletanyagban is megtalálhatóak, és ott bögreként értelmezik őket (*Holl 1956: 179, 187, 2. kép/b, 15 kép*). A fazekakhoz és fazékszerű edényekhez a csőrös kiöntővel rendelkező, külső-belső peremén világos okker engóbos kancsó társul. Különösen érdekesek a vörös engób bevonattal ellátott, sárgával festett hálómintás edények, amelyek a 13. századra tehetőek. Ezt a datálást támasztja alá a legkorábbi horizont radiokarbon vizsgálatának eredménye is. A fiatalabb időszakban hasonló edényformák jelentkeznek, szintén egyetlen hullámvonallal díszítve, ami arra utal, hogy az erősség már nem létezett a középkor végén, hanem azt már a 14. században vagy a 15. század elején felhagyták. Horvátországban ez szokatlan, hiszen a 13. századi erődítmények nagy része a 15. század második felét vagy a 16. század elejét – az intenzív török támadások idejét – is megérte. Hogy itt az élet korábban szűnt meg, az valószínűleg nemesi birtokosa személyes, gazdasági vagy tulajdonjogi viszonyaival magyarázható.

A domb lábánál végzett terepbejárás során magában a faluban 15. századi gazdasági tevékenységre utaló nyomokat találtunk. Több kemencét figyeltünk meg a modern pajta mögötti útbeásás oldalfalában, az ún. Szent Anna–Miletić támfal (Sveta Ana–Miletićeva škarpa) lelőhelyen. A falu a környező szántóföldek felszíni kerámialeleteiből levont következtetések alapján a 15. században és a 16. század elején létezhetett (*Tkalčec 2013: 154-155*).

Grobosinc–Obrovi erdő (Grubišno Polje–Šuma Obrovi)

A Grobosinc–Obrovi erdő erődített lakóháza a Grobosinc (Grubišno Polje) városától északra lévő erdőövezetben található. Közvetlen közelében két további lelőhelyet is számon tartunk. A Régészettudományi Intézet az egyik lelőhelyen temetőt és templomot, a másik helyszínen pedig egy 14. századi település részletét tárta fel (*Tkalčec, Krznar 2017*).

Az Obrovi erdő erődítményét a kelet–nyugati irányban fekvő hegygerinc északi lejtőjén alakították ki, így déli részei mintegy 10 m-el magasabban találhatóak az északiaknál. Egy négyzet vagy trapéz alakú fennsíkról van szó, amelynek déli sávja 27 m, az északi pedig 18 m hosszú, míg szélessége 30 m. (*7. ábra*). A központi magaslatot 6 m mély árkok választja el a déli, nagyobb, 30x40 m-es, négyzetes és az északi kisebb, háromszög alakú, 14x14 m-es dombtól. A központi részt a déli magaslattól elválasztó déli árok felül mintegy 20 m, az alsó részen pedig 3 m széles. Északon az árok felső szélessége már csak

7. ábra: Grobosinc–Obrovi erdő /Grubišno Polje–Šuma Obrovi
(fotó: T. Tkalčec)

10 m. A délnyugati oldalról az erődítést kettős sánc- és árokrendszer védi délen további földsánccal és árokkal. A többi oldalon a meredek lejtő és keskeny természetes szurdokok biztosítják a vár védelmét.

Az erődítés déli és központi magaslatán 2015-ben végzett régészeti kutatások során számos olyan lelet (sarkantyú, nyilak, csatok, edénytöredékek, majolika, kályhacsempék, stb.) került elő, amelyek lehetővé tették az erősség 15. század végi, 16. század eleji datálását. Ki kell emelni a paliszád és a hídszerkezet feltárt maradványait a központi és az északi magaslatok között (8. ábra), valamint a déli dombon található faelemeket – paliszádok vagy gazdasági épületek maradványait (Tkalčec 2016). A lelőhely, tekintettel a középkori templom, temető és település közelségére, nagy lehetőséget nyújt a további kutatás számára, amellyel sok információ nyerhető egy késő középkori nemesi erődítmény infrastruktúrájáról, az építészeti elemekről, erődítési rendszerről, valamint az itt folyt életéről.

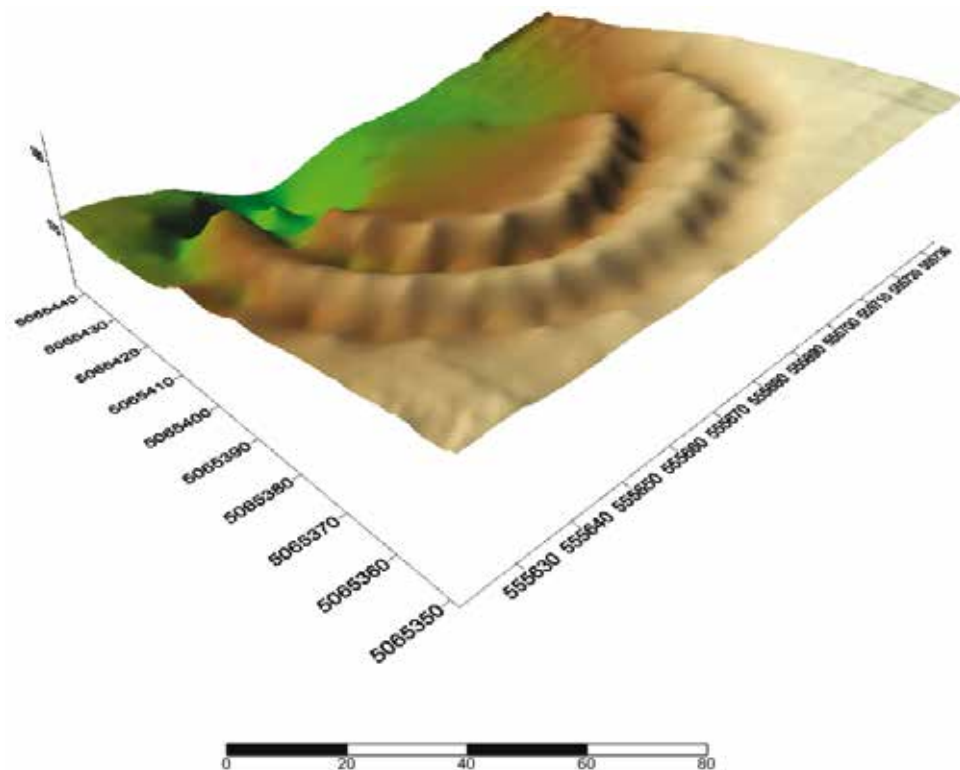
Mala Peratovica–Obrovi erdő (Šuma Obrovi)

A lelőhely 950 m-re található az előzőleg leírt Grobosinc–Obrovi erdő erődítésétől keletre, ugyanannak a hegygerincnek az északi lejtőjén. Az északi oldalon szabálytalanul „lemetszett”, 40 m átmérőjű plató szélét félkörívben földtöltés veszi körül. Az északi oldalt csak a meredek lejtő védi (9. ábra). Maga a központi terület tehát nem emelkedik ki, a belső földsánc teteje annál 2 m-el magasabb, felül 2,5 m, alul mintegy 10 m széles. A következő védelmi vonalat egy 4 m mély, alul 2,5 m széles védőárok és egy újabb földsánc alkotja,

8. ábra: Grobosinc–Obrovi erdő /Grubišno Polje–Šuma Obrovi, paliszádfal hídsszerkezettel a központi magaslat északi szélén (fotó: T. Tkalčec)

9. ábra: Mala Peratovica–Obrovi erdő/Šuma Obrovi, digitális terepmodell
(készítette: T. Tkalčec)

ezek szintén félkörösen követik az előbb leírt elemeket. A külső sánc 1 m-rel magasabb a belsónél, továbbá az észak felé lejtő terepnek köszönhetően kb. 6 m-rel emelkedik a központi plató fölé, alsó szélessége mintegy 10 m-re tehető. Külső oldalán egy újabb, 3 m mély árok húzódik, amely az erődítést elválasztja a hegygerinctől. Megközelítése mindenképp délről volt lehetséges, valószínűen fahíd segítségével. A terepen jól nyomon követhetjük a természetes erózió hatását. Mély vízmosások, illetve szorosok alakultak ki az erődítmény keleti és nyugati oldalán.

Kisebbségi próbaátvitásokkal megállapítottuk, hogy az erősségben itt is a késő középkor időszakában laktak (Tkalčec 2016: 110-112). A leletanyag némileg korábbinak tűnik a közeli Grobosinc–Obrovi erdő erődítményének említett leletanyagánál, és közel áll az annak közelében található telep anyagához, amely radiokarbon keltezés segítségével a 14. századra tehető. Kérdéses, hogy a környéken vajon ez lehetett-e a legkorábbi erődítés, amelynek építését felhagyták (talán a központi síkság északi részét megsemmisítő víz eróziós hatása miatt), és újabb erődítést emeltek a faluhoz, temetőhöz és templomhoz közelebb, vagy pedig másik nemes erődítményéről van-e szó. Az eddigi településtörténeti kutatások nem tették lehetővé az említett lelőhelyek összekötését konkrét nemesi birtokokkal, sem az írott forrásokban említett templomokkal.

Izdenc–Fekete liget (Veliki Zdenci–Crni Lug)

Izdenc vára a mai Veliki Zdenci falu déli vége és az Ilova folyó között helyezkedik el. Az erődítmény a Fekete Liget (Crni Lug) erdőben található, a mai temető dombjától délre. A temető helyén az írott forrásokban is említett középkori templom helyét feltételezik. Ezt a síkvidéki erődített nemesi lakóhelyet egy domb déli lejtőjén alakították ki. A kerek központi magaslat kb. 30 m átmérőjű, és mintegy 3,5 m-re magasodik a környező terület fölé. A déli oldalon hármás sánc-árok rendszer övezi, míg északon egy félhold alakú, magasabban fekvő plató figyelhető meg (*10. ábra*). A földsáncok 2,5-1,5 m magasságban állnak, a védőárkok szélessége 4-5 m. A sáncok és árkok rendszere a központi magaslat déli részének védőövét képezi (*Tkalčec 2012: 122-123*). Az esős időszakokban a vár körüli árkok megtelnek vízzel. A középkorban minden bizonnyal összeköttetésben voltak a folyóval. Ez a hely további védelmét szolgálta, és megnehezítette a központi mag megközelítését.

A lelőhely 2018. évi feltárása megerősítette azt a korábbi feltevést, hogy az erősség azonos az írott forrásokban *castrum Izdench* néven – először 1272-ben¹ – feltűnő várral, amely 1474-ben egy horvát országgyűlés színhelye volt, ahol fontos döntéseket hoztak a középkori Szlavónia török elleni védelmi stratégiájáról.

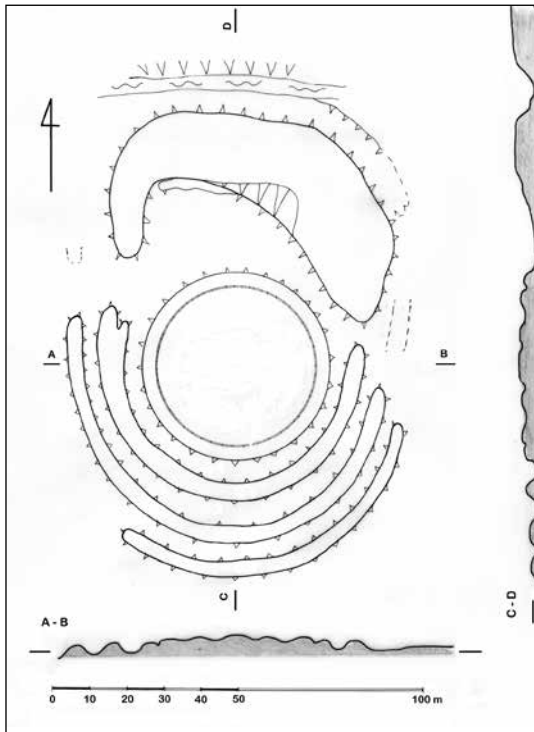
Annak ellenére, hogy az itt végzett kutatás szondázó jellegű volt, számos adatot nyertünk az egyes épületek különböző építési szakaszairól. A kerámia- és fémleletek az egyes időbeli horizontok meghatározását tették lehetővé, továbbá fontos ismereteket eredményeztek az erődítmény birtokosainak és lakóinak életkörülményeiről.

Az erősség 13. század második felére tehető emelését radiokarbon elemzések is megerősítették, ebből az időszakból számos fa építészeti elem is előkerült. A fából készült struktúrák nagy mélységekben őrződtek meg – az altalajt 2 m relatív mélységben értük el. Ezek egy, a sáncon elhelyezkedő, belül járófelülettel ellátott paliszádra utalnak.

Egy következő időszakban a központi magaslatot kibővítették, a paliszádot kijavították, s a várat délen további két árokkal és két sánccal erősítették meg. E második horizont intenzív élete számos 15. századi leletet eredményezett. Különösen figyelemre méltó a jó minőségű asztali edények nagy száma (*11. ábra*). Megállapíthatjuk, hogy mennyiségük nem marad el attól, amit a kővárnál tapasztalunk, sőt, néhány várban statisztikailag sem kiemelkedő az importedények jelenléte. Ez azt bizonyítja, hogy az erődítmények tulajdonosa vagy tulajdonosai, függetlenül attól, hogy nem kőből épült a rezidenciájuk, életszínvonalukat és feltehetően társadalmi rangjukat tekintve a kővárakat építtető nemességgel voltak egy rangban. A vár bizonyos épületeit ugyanakkor téglából készítették, amint azt a rétegsorokban talált téglatörmelékek is bizonyítják, bár a központi magaslat déli részén nyitott kutatóárokban nem találtunk szilárd falazati szerkezetre utaló nyomokat. Az erődítés harmadik horizontját a felső rétegek és gödrök képezik, amelyek arról tanúskodnak, hogy az erősségben a 16. század első feléig volt élet.

1 A magyarországi történelmi kutatás szerint 1306-tól említik a Pok nb. Meggyesi család váraként: Engel Pál: Magyarország világi archontológiája. I. Bp. 1996. 332. (*a szerkesztő megjegyzése*)

10. ábra: Izdenc–Fekete Liget/
Veliki Zdenci–Crni Lug, az erődtítés
alaprājza (rajz: T. Tkalčec)

11. kép: Izdenc–Fekete Liget /Veliki Zdenci–Crni Lug, bibliai motívumokkal díszített
kerámiapohár töredékei, 15. század (fotó: T. Tkalčec)

Irodalom**BUDAK 1994**

Budak, Neven: Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku (Urbanizacija Varaždinske županije do kraja 16. stoljeća), Zagreb–Koprivnica 1994.

ČUČKOVIĆ L. 2002

Čučković, Lazo: Treba li Dubovcu Karlovac i obrnuto?, *Glas Gradskog muzeja Karlovac*, Vol. I., no. 1–2, Karlovac, 2002, pp. 12–17.

ČUČKOVIĆ L. 2009

Čučković, Lazo: Stari grad Dubovac – arheološka istraživanja 2008., *Glas Gradskog muzeja Karlovac*, Vol. VIII., no. 6, Karlovac, 2009, pp. 22–23.

ČUČKOVIĆ Z. 2002

Čučković, Zoran: Dubovac 2001. Izvještaj o zaštitnim arheološkim iskopavanjima, *Glas Gradskog muzeja Karlovac*, Vol. I., no. 1–2, Karlovac, 2002, pp. 21–22.

HOLL 1956

Holl, Imre: Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszereihez (Beiträge zu den Arbeitsmethoden der ungarischen Töpferei des Mittelalters), *Budapest Régiségei*, Vol. 17, Budapest, 1956, pp. 177–196.

HORVAT, TKALČEC 2009

Horvat, Zorislav – Tkalčec, Tatjana: Arhitektura i arhitektonska plastika burga Vrbovca kraj Huma na Sutli / Architecture and Architectural Stonework of the Medieval Castle of Vrbovec near Hum na Sutli, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 26, Zagreb 2009, pp. 181–218.

LOVRENČEVIĆ 1985

Lovrenčević, Zvonko: Srednjovjekovne gradine u podravskoj regiji, *Podravski zbornik* 85, Koprivnica, 1985, pp. 168–199.

KARBIĆ 2010

Karbić, Damir: Povijesni podaci o burgu Vrbovcu (1267 –1524), in: *Burg Vrbovec u Klenovcu Humskome: Deset sezona arheoloških istraživanja*, by Tatjana Tkalčec, Muzeji Hrvatskog zagorja and Institut za arheologiju, Zagreb, 2010, pp. 203–222.

KLAIĆ N. 1976

Klaić, Nada: *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Školska knjiga, Zagreb, 1976.

KLAIĆ V. 1909

Klaić, Vjekoslav: Krapinski gradovi i predaje o njima, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva n.s.*, X/1908-1909, Zagreb, 1909, pp. 1–32.

KRUHEK 1997

Kruhek, Milan: Krapina – *castrum et oppidum*, *Hrvatsko zagorje – časopis za kulturu*, Vol. 3, no. 3, Zagreb, 1997, pp. 5–22.

KRUHEK 2000A

Kruhek, Milan: *Stari grad Dubovac, povijesno-turistički vodič*, Karlovac, 2000.

KRUHEK 2000B

Kruhek, Milan: Stari grad Dubovac, *Svjetlo, časopis za kulturu, umjetnost i društvena zbivanja*, Vol. 2/2000 (1-2), Tema broja: Dubovac II., 26–43.

MUŠIČ ET AL. 2018

Mušić, Branko – Tkalčec, Tatjana – Horn, Barbara – Medarić, Igor – Basar, Petra: Geofizička istraživanja na arheološkome nalazištu Osijek Vojakovački – Mihalj u 2017. godini, *Annales Instituti archaeologici*, Vol. 14, Zagreb, pp. 80–87.

PAVLEŠ 2001

Pavleš, Ranko: *Koprivničko i đurđevačko vlastelinstvo. Povijest, topografija, organizacija*, Koprivnica, 2001.

PAVLEŠ 2004

Pavleš, Ranko: Apatovec, Cerovo brdo i neki susjedni posjedi u srednjem vijeku, *Cris*, Vol. 6, no.1, Križevci, 2004, pp. 35–46.

REGAN 2003

Regan, Krešimir: Srednjovjekovni gradovi, utvrde i kašteli sjeverozapadnog Hrvatskog zagorja, *Kaj – časopis za kulturu i prosvjetu*, Vol. 36(2003)3, Zagreb, pp. 57–92.

SZABO 1914

Szabo, Gjuro: Spomenici kotara Krapina i Zlatar, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, n. s., Vol. XIII/1913–1914, Zagreb, 1914, 103–203.

TKALČEC 2007

Tkalčec, Tatjana: Vojakovački Osijek–Mihalj – srednjovjekovni arheološki kompleks na gornjem toku Glogovnice, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 24, Zagreb 2007, pp. 453–472.

TKALČEC 2009A

Tkalčec, Tatjana: Krapina-Stari grad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, Vol. 5/2008, Zagreb, 2009, pp. 230–234.

TKALČEC 2009B

Tkalčec, Tatjana: Arheološka istraživanja na Starom gradu u Krapini 2008. g., *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. V, Zagreb, 2009, pp. 95–100.

TKALČEC 2010A

Tkalčec, Tatjana: *Burg Vrbovec u Klenovcu Humskome. Deset sezona arheoloških istraživanja*, Muzeji Hrvatskog zagorja – Institut za arheologiju, Zagreb, 2010.

TKALČEC 2010B

Tkalčec, Tatjana: Pećnjaci iz drvenog objekta podignutog na ruševinama srednjovjekovnog burga Vrbovca kod Huma na Sutli (Stove Tiles from the Wooden Structure Built on the Ruins of the Medieval Castle of Vrbovec near Hum na Sutli), *Archaeologia Adriatica*, Vol. 4, Zadar, 2010, pp. 325–338.

TKALČEC 2010C

Tkalčec, Tatjana: Kuhinjska i stolna keramika iz stambenog dijela burga Vrbovca u Klenovcu Humskome (Kitchen and table pottery from the residential part of the Vrbovec castle in Klenovec Humski), *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Ser. 3, Vol. 43, Zagreb, 2010, pp. 455–476.

TKALČEC 2011

Tkalčec, Tatjana: Probna arheološka istraživanja visinskog gradišta Sveta Ana – Gradina 2010. (Archaeological Trial Excavations of the Hill Fort of Sveta Ana – Gradina 2010), *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. VII, Zagreb, 2011, pp. 45–49.

TKALČEC 2012

Tkalčec, Tatjana: Rekognosciranje srednjovjekovnih gradišta na području bilogorskog kraja i Zapadne Slavonije 2011. g. (Field survey of the mediaeval earthen fortifications in Bilogora region and the Western Slavonia during 2011), *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. VIII, Zagreb, 2012, pp. 115–127.

TKALČEC 2013

Tkalčec, Tatjana: Rekognosciranja na području Bjelovarsko-bilogorske i Koprivničko-križevačke županije u 2012. godini (Field surveys in the Bjelovar-Bilogora and Koprivnica-Križevci Counties in 2012), *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. IX, Zagreb, 2013, pp. 136–166.

TKALČEC 2014A

Tkalčec, Tatjana: Medieval Castle of "Vrbouch" in Klenovec Humski (Northwestern Croatia): Ten Seasons of Archaeological and Conservation Work, in: *Castrum Bene 12, 12th International Castellological Conference: The Castle as Social Space, 28.09.-2.10.2011*, (ed. Predovnik, Katarina), Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 2014, pp. 301–312.

TKALČEC 2014B

Tkalčec, Tatjana: Zaštitna arheološka istraživanja nalazišta Krapina – Vukšićev breg u 2013. godini (Rescue archaeological investigations at Krapina – Vukšićev breg in 2013), *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. X, Zagreb, 2014, pp. 116–127.

TKALČEC 2015

Tkalčec, Tatjana: Novi pogledi na stara obrambena zdanja: burg Vrbovec u Klenovcu Humskom, arheološka istraživanja 2014. godine (New perspectives on ancient fortifications: Vrbovec Castle in Klenovec Humski, archaeological investigations in 2014), *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. 11, Zagreb, 2015, pp. 63–73.

TKALČEC 2016

Tkalčec, Tatjana: Kasnosrednjovjekovni arheološki kompleks Grubišno Polje – Šuma Obrovi – probna arheološka istraživanja u 2015. (Late mediaeval complex at Grubišno Polje – Šuma Obrovi – initial archaeological excavations in 2015), *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XII, Zagreb, 2016, pp. 99–112.

TKALČEC 2017A

Tkalčec, Tatjana: Terenski pregled Općine Grubišno Polje u 2016. godini (Field Survey of the Municipality of Grubišno Polje in 2016), *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XIII, Zagreb, 2017, pp. 152–159.

TKALČEC 2017B

Tkalčec, Tatjana: Kasnosrednjovjekovna gradišta u široj okolici Križevaca.: arheološki prilog poznavanju plemstva srednjovjekovne Križevačke županije (Late Mediaeval Small Fortifications of *Gradište* Type (Motte) in the Wider Vicinity of Križevci: an Archaeological Contribution to the Knowledge about the Nobility of the Medieval Križevci County), *Cris*, Vol. XIX/1, Križevci, 2017, pp. 15–33.

TKALČEC 2018

Tkalčec, Tatjana: Nastavak arheološko-konzervatorskih radova na kuli burga Vrbovca u Klenovcu Humskom 2017. godine (Continuation of archaeological and conservation works on the keep of the Vrbovec Castle in Klenovec Humski in 2017), *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XIV, Zagreb, 2018, pp. 88–91.

TKALČEC, KOSTEŠIĆ 2014

Tkalčec, Tatjana – Kostešić, Iva: Izrada digitalnog modela reljefa arheološkog nalazišta na primjeru Gradine kod Špišić Bukovice (The creation of a digital relief model of an archaeological site on the example of Gradina near Špišić Bukovica), *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. X, Zagreb, 2014, pp. 85–94.

TKALČEC, KRZNDAR 2017

Tkalčec, Tatjana – Krznar, Siniša: Druga sezona arheoloških istraživanja kasnosrednjovjekovnog arheološkog kompleksa Grubišno Polje – Šuma Obrovi (Second season of archaeological excavations of late medieval complex at Grubišno Polje – Šuma Obrovi site), *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XIII, Zagreb, 2017, pp. 64–72.

TKALČEC ET AL. 2011

Tkalčec, Tatjana – Karavanić, Snježana – Kudelić, Andreja: Zaštitna arheološka istraživanja na Starom gradu Dubovcu 2009-2010. (Archaeological Rescue Excavations at Stari Grad Dubovac 2009-2010), *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. VII, Zagreb, 2011, pp. 74–80.

TOMIČIĆ 1995

Tomičić, Željko: U potrazi za srednjovjekovnim arheološkim nasljeđem Hrvatskoga zagorja, *Hrvatsko zagorje, Časopis za kulturu Krapinsko-zagorske županije*, Vol. 1, no. 1, Krapina, 1995, pp. 109–124.

TOMIČIĆ 1999

Tomičić, Željko: Arheološki zemljovid Krapine i okolice (*Krapona – locus Krapina – castrum Crapina*), in: *Panonski periplus – Arheološka topografija kontinentalne Hrvatske* by Željko Tomičić, Zagreb, 1999, pp. 45–88.

TOMIČIĆ ET AL. 2001

Tomičić, Željko – Tkalčec, Tatjana – Dizdar, Marko – Ložnjak, Daria: Veliki Gradiš, Veliko Gradišće - plemički grad Vrbovec kraj Huma na Sutli (Stanje istraživanja 2001. godine), *Prilozi Instituta za arheologiju Zagrebu*, Vol. 18, Zagreb, 2011, pp. 253–274.

GILLICH OLIVÉR

A TATAI VÁR ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

Egy uralkodói mellékrezidencia építészeti reprezentációja a késő középkorban

Jelen dolgozatomban egy uralkodói mellékrezidenciának, a tatai várnak a középkori és kora újkori – azon belül a 15-16. századi – építéstörténetét kívánom megrajzolni. Erre ugyanis mindeddig csupán vázlatos kísérleteket tett a korábbi kutatás,¹ amely eddig szinte alig foglalkozott érdemben az eredeti helyükön maradt építészeti részletekkel, valamint a vár régészeti feltárása során előkerült kőfaragvány-anyag bemutatásával. Ez utóbbi feldolgozását végeztem el mesterszakos diplomamunkámban,² ugyanis a kőfaragványok alapvető információkkal szolgáltak a vár középkori építészeti reprezentációjával kapcsolatban.³ Jelen dolgozatban eddigi kutatásaim eredményeit kívánom összefoglalni, kitérve még a vár birtoklástörténetére és az 1965-1972 között folytatás menetének bemutatására is.

1. Történeti adatok

A 14. század utolsó évtizedében Lackfi István nádor birtokolta Tatát, aki azonban felségárulás gyanúja miatt 1397-ben gyilkosság áldozata lett. Minden bizonnyal ezután került Luxemburgi Zsigmond király (1387-1437) tulajdonába a terület,⁴ majd az uralkodó parancsára a századforduló éveiben kerülhetett sor a ma ismert vár felépítésére. Az első konkrét adat 1409-ből származik, amikor január 21-én Zsigmond király hosszú idő után először keltez oklevelet Tatáról,⁵ így ekkorra már nagy valószínűséggel elkészült az erősség. Uralkodása hátralévő részében a király összesen 25 alkalommal bizonyíthatóan Tatán tartózkodott,⁶ és a vár ezekben az években fontos diplomáciai események színhelyeként is szolgált: 1411-ben itt fogadta I. (Jagelló) Ulászló lengyel királyt,⁷ Lazarević István szerb despota pedig 1426-ban vendégeskedett itt.⁸

Az 1420-as évek első felében kerülhetett Tata id. Rozgonyi István temesi ispán és felesége, a Szentgyörgyi és Bazini család Szentgyörgyi ágából származó Cecília irányítása alá, mint honorbirtok.⁹ Minderről hiteles írott forrással nem rendelkezünk, ezt csak egy 1426-ra keltezett oklevél említi, melyről azonban Engel Pál kutatásai bebizonyították, hogy hamisítvány.¹⁰ Zsigmond király halála után id. Rozgonyi Istvánnak és fiának, ifj. Rozgonyi Jánosnak sikerült Habsburg Alberttel (1437-1439) 1439 tavaszán megerősíttetniük

1 B. SZATMÁRI 1971, 76-80; B. SZATMÁRI 1974, 45-54; B. SZATMÁRI 1975, 276-281; B. SZATMÁRI 1979, 135-186; B. SZATMÁRI 1982, 373-376; B. SZATMÁRI 1987, 191-194; SZATMÁRI 1990, 52-59; ERDEI 1971, 80-82; BUZÁS 2008, 93-94., BUZÁS 2009, 221-227.; BUZÁS 2010, 93-114.

2 A gótikus nyíláskeretek feldolgozását már korábban elvégeztem az alapszakos szakdolgozatomban: GILLICH 2017.

3 Ez úton is szeretném megköszönni Dr. Schmidt Mayer Richárd megyei múzeumigazgatónak (Kuny Domokos Megyei Múzeum, Tata), hogy lehetőséget biztosított számomra a leletanyag feldolgozásához.

4 B. SZATMÁRI 1975, 276.

5 ENGEL – C. TÓTH 2005, 89; ZsO II. 6557.

6 ENGEL – C. TÓTH 2005, 89-130.

7 ENGEL – C. TÓTH 2005, 94; ZsO III. 1359-1391.

8 B. SZATMÁRI 1975, 277.

9 SCHMIDT MAYER 2015, 46-47.

10 ENGEL 1977, 161.

birtokjogukat Tatára.¹¹ Apja halála után (1440) ifj. Rozgonyi Jánosra szállt a vár és a birtok,¹² aki azonban az 1440-es évek polgárháborús időszakában elveszíti azt, és ekkor a Rozgonyiak másik ága (négy testvér: id. János, Lőrinc, Rénold, Osvát) szerzi meg Tatát, a többi vértesi várral (Gesztés, Vitány, Csókakő) egyetemben.¹³ A négy testvért végül 1449. július 21-én iktatták be a birtokba. 1446-1450 között csak Rozgonyi Rénold lakott Tatán,¹⁴ majd 1450-1471-ig id. Rozgonyi János.¹⁵ Mátyás király 1458-ban¹⁶ és 1459-ben még megerősíti a Rozgonyi-testvérek zálogjogát.¹⁷ Nem tudni pontosan mikor került vissza az uralkodó kezébe a tatai vár, ami biztos, hogy Mátyás király először 1472-ben bocsátott ki oklevelet innen.¹⁸

Mátyás király (1458-1490) uralkodásának második felében mindössze hétszer járt Tatán,¹⁹ ebből egy alkalommal Beatrix királyné is vele tartott.²⁰ Mindezek alapján elmondható, hogy Zsigmond királynál jóval kevesebb alkalommal kereste fel a várat, mindössze vadászatok és utazások alkalmával pihenni állt meg rövidebb időre itt.²¹ A vár szerepének csökkenését jelzi, hogy a király nem nevezett ki élére várnagyot, hanem a budai udvarbíró felügyelete alá helyezte.²² Végül Tatát a többi vértesi várral egyetemben törvénytelen fiának, Corvin Jánosnak adományozta.²³ Antonio Bonfini is megemlékezik történeti művében a várról, melyben leírja az épület több helyiségét is.²⁴

Mátyás király 1490. április 6-án Bécsben bekövetkezett halála után a bárók és a főpapok június 17-én szerződést kötöttek Corvin Jánossal, melynek értelmében Pozsony, Komárom és Tata várait csak 4000 forint összeg megfizetése fejében tarthatta meg. Annak ellenére, hogy két héttel később a csontmezei csatában Corvin János vereséget szenvedett a Kinizsi Pál és Báthory István vezette hadaktól, az új király, II. Ulászló (1490-1516) megerősítette Corvinnak a bárókkal és főpapokkal kötött korábbi szerződését.²⁵ Nincsenek pontos információink arról, hogy a tatai vár mikor került ismét uralkodói kézbe, okleveles adatok alapján erre valamikor az 1492-1493. év fordulóján kerülhetett sor.²⁶ II. Ulászló uralkodása alatt tizenegy alkalommal bizonyíthatóan járt Tatán,²⁷ és az ő idejében került sor a település életének legfontosabb eseményére is, az 1510. évi tatai országgyűlésre.²⁸ Az uralkodó utóljára 1515-ben a bécsi királytalálkozóra menet, illetve jövet állt meg pihenni Tatán.²⁹ II. Lajos (1516-1526) uralkodása alatt ismét háttérbe szorult Tata jelentősége,

11 SCHMIDTMAYER 2015, 49; DL 13 408.

12 PÁLOSFALVI 2003, 906; DL 13 900.

13 SCHMIDTMAYER 2012, 129.

14 SCHMIDTMAYER 2012, 131.

15 SCHMIDTMAYER 2012, 133.

16 SCHMIDTMAYER 2015, 49; DL 15 217.

17 SCHMIDTMAYER 2015, 94; DL 15 409.

18 SEBESTYÉN é. n. 85; HORVÁTH 2011, 62.

19 SEBESTYÉN é. n. 85-100; HORVÁTH 2011, 62-131.

20 HORVÁTH 2011, 132-137.

21 WENZEL 1880, 56-62.

22 KUBINYI 1964, 77.

23 NEUMANN 2010, 66.

24 BONFINI 1995. IV. 7. 115.

25 NEUMANN 2010, 67.

26 NEUMANN 2010, 69; DF 278 833; DF 250 886.

27 NEUMANN 2010, 78-79.

28 C. TÓTH 2010, 16.

29 NEUMANN 2010, 71, 79.

jelenlegi ismereteink szerint mindössze két alkalommal járt itt.³⁰ A Jagelló-korban fontos szerepet töltött be a vár életében a Korlátkövi család, melynek két tagja is viselte a várnagyi méltóságot. Előbb Korlátkövi Osvát 1498-1511-ig,³¹ majd halála után fia, Péter, aki a mohácsi csatában esett el.³²

A mohácsi csatát követően a várat előbb Szapolyai János (1526-1540),³³ aztán I. (Habsburg) Ferdinánd (1526-1564),³⁴ majd ismét Szapolyai birtokolta egészen haláláig, utána újra Ferdinánd kezére került.³⁵ A törökök 1543-ban ostrom alá vették, de a védők szabad elvonulás fejében feladták a várat. Az ellenség azonban nem tartotta meg, hanem az ostrom után rögtön elvonultak,³⁶ így a magyar királyi katonaság visszatérhetett a várba.³⁷ Ezután a bécsi hadvezetés megemelte az őrség létszámát, továbbá élelemmel és hadianyaggal látta el az erősséget.³⁸ Tata a Budát Győrrel összekötő útvonalon feküdt, valamint a környék nagy kiterjedésű mocsaras vidékén az egyik legfontosabb átkelőhely volt.³⁹ Mindezek miatt a Porta rendszeresen követelte a vár lerombolását a császári hadvezetéstől, és mivel ezt Bécsben nem teljesítették, Hamza fehérvári beglerbég 1558-ban csellel elfoglalta.⁴⁰ A török megszállás időszakából ránk maradt zsoldjegyzékek részletekbe menően adnak képet a várban állomásozó egységekről.⁴¹ Az erősséget 1566-ban sikerült visszafoglalnia a keresztény csapatoknak.⁴² Az 1591-ben kirobbant tizenötéves háború során Tata vára 1594 és 1597 között összesen négy ostromot szenvedett el.⁴³ 1594 nyarán rövid ostrom után a védők szabad elvonulás fejében átadták az oszmánoknak az erősséget.⁴⁴ Három évvel később, 1597. május 22-23-a éjszakáján Pálffy Miklós vezetésével egy 3000 fős sereg közelítette meg Tatát, majd petárda segítségével berobbantották a kaput és néhány órányi küzdelem után reggelre már kezükben volt az egész vár. Azonban az év őszén ismét török kézre került Tata.⁴⁵ Végleges visszafoglalására csak 1598 augusztusának első napjaiban került sor.⁴⁶

A romossá vált vár a következő évszázadban már nem játszott meghatározó szerepet a határvédelemben. A 17. századból fennmaradt források nagy része csupán említés szintjén foglalkozik vele.⁴⁷ A Georg Houfnagel által készített és 1617-ben kiadott, hitelesnek tekinthető metszeten már romos állapotban látható a vár.⁴⁸ III. Ferdinánd király (1637-1657) 1646-ban Csáky Lászlónak adományozta az erősséget, azzal a kikötéssel, hogy rendbe hozza a romossá vált épületet. Egy 1695-ös jegyzőkönyvben mint „puszta vár” jelenik

30 NEUMANN 2010, 79.

31 NEUMANN 2006, 37.

32 NEUMANN 2006, 51.

33 GERŐ 1955, 225.

34 SZABÓ 1963, 320.

35 PÁLFFY 1999, 40.

36 TÓTH 1998, 20.

37 PÁLFFY 1999, 67.

38 PÁLFFY 1999, 75.

39 KELENIK 1998, 47-48.

40 SZABÓ 1963, 321.

41 HEGYI 2007, 643-646.

42 ROHRBACHER 1888, 110-112.

43 TÓTH 1998, 19.

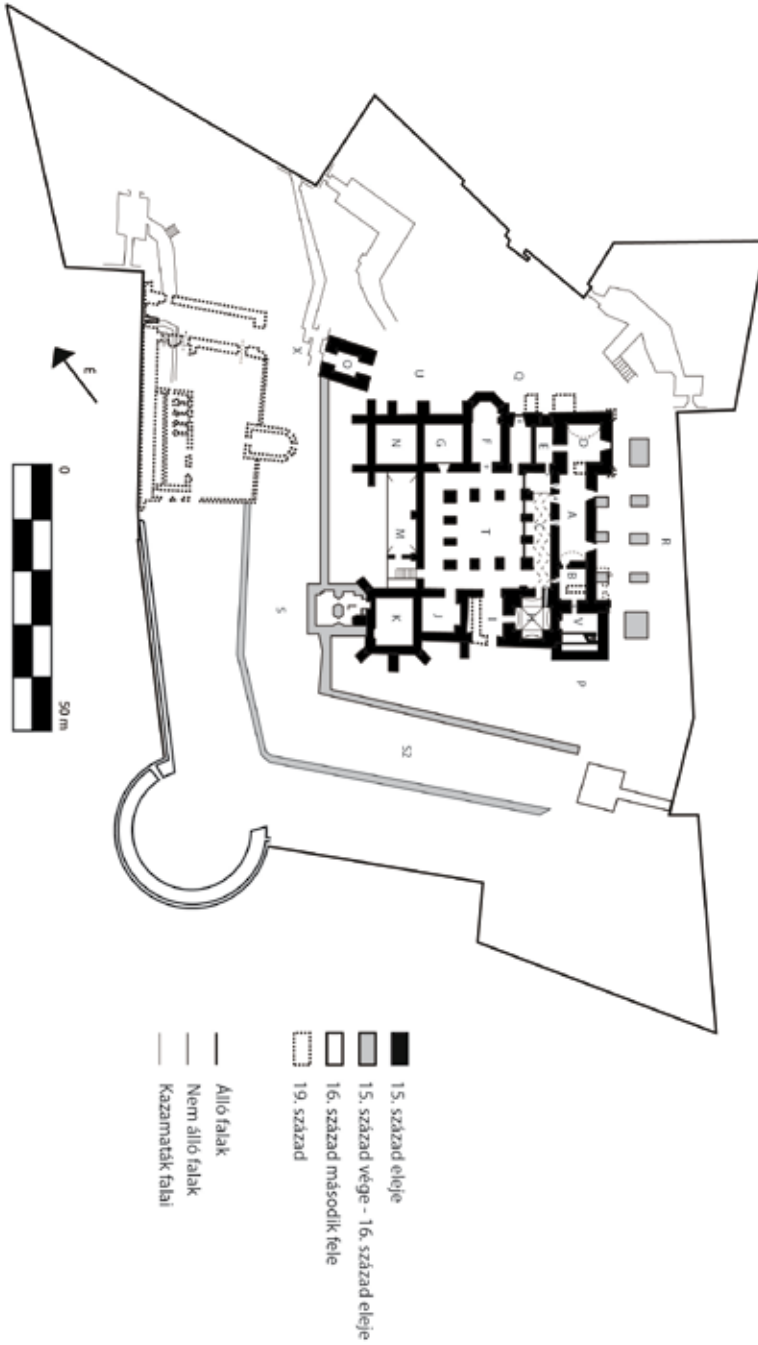
44 TÓTH 1998, 28.

45 TÓTH 1998, 30.

46 KAZINCZY 1863, 57.

47 BALOGH 1966, 191-192.

48 KISS 1998, 16.

1. kép: A tatai vár periodizált alaprajza (B. SZATMÁRI 1974. nyomán)

meg, azonban a feljegyzés szerint a déli palotaszárnyat még ekkor is használták. I. Lipót 1702. február 4-én kelt rendeletében a vár lerombolására adott utasítást, mely azonban a Rákóczi-szabadságharc miatt meghiúsult. Végül 1727-ben Esterházy József szerezte meg és ezután egészen 1945-ig a család kezében is maradt.⁴⁹ Az új birtokos családhoz köthető azután az épület mai formájának kialakítása, több 19. századi átépítésnek köszönhetően.⁵⁰

2. A régészeti feltárás

A vár területén zajló első ásásra 1962-ben került sor Bíró Endre vezetésével, amikor vízvezeték-fektetés miatt végeztek leletmentést a vár és az Öreg-tó közötti szakaszon (*1. kép – R. terület*). A munkálatok során a déli homlokzat előtt több pillér-alapozást is feltártak,⁵¹ amelyek Giulio Turco 1569. évi felmérésén is láthatóak.⁵² Nemcsak a vezeték nyomvonalán, hanem a várudvaron (*1. kép – T. terület*) is több helyen is nyitottak szondákat, így a kápolna (*1. kép – F. helyiség*) és az északnyugati rondella területén, végül pedig egy kelet-nyugati irányú szondával átvágták az egész várudvart, valamint belebontottak a belső várárok északi részébe is (*1. kép – S. terület*).⁵³

A vár teljes területének régészeti kutatására 1965 és 1972 között került sor B. Szatmári Sarolta vezetésével. A feltárások során nyilvánvalóvá vált, hogy a 18. században a területen végzett tereprendezés során a legtöbb esetben a sziklafelszínig elbontották a középkori vár falait, így csupán azok nyomvonalait sikerült azonosítaniuk. Első ütemben az egykori keleti szárny feltárását végezték el. A ma álló 19. századi torony északi oldalán megtalálták az egykori várkápolna alapfalait, annak poligonális szentélyzáródásával, amely kiugrik a keleti zárófal síkjából.⁵⁴ A kápolna belsejében sikerült feltárni a középkori járószintet.⁵⁵ Az említett tereprendezés miatt a palotaszárnynak csak támpillérekkel megtámasztott keleti zárófala szabálytalan vonalú alapjai kerültek elő, a többi fal nyomai azonban csak a sziklaalapon voltak követhetőek. A kápolnától északra még egy helyiséget (*1. kép – G. helyiség*) találtak, majd azután az északkeleti saroktorony (*1. kép – N. helyiség*) feltárása következett. A saroktorony keleti fala egy vonalba esik a keleti zárófallal, sarkait és keleti oldalát támpillérekkel támasztották meg. Kissé távolabb előkerültek még a vár északkeleti sarkánál az egykori, önálló épületként létezett kaputorony (*1. kép – O. helyiség*) alapjai is. A kaputoronyból és környékéről egy reneszánsz ballusztrádos korlát nagyszámú töredéke került elő.⁵⁶ A keleti szárny keleti zárófalán kívül eső területen nem folyt tereprendezés a 18. században (*1. kép – Q. terület*), így innen számos lelet került elő, köztük kőfaragvány-töredékek is, többek között egy egykori kapu keretezésének elemei.⁵⁷

A keleti után a nyugati palotaszárny feltárása következett. Ezen a területen a sziklafelszín alacsonyabban feküdt, így a falalapozások magasabban maradtak meg. Egy helyiséget

49 BALOGH 1966, 192.

50 Lásd bővebben alább „A 18. századi tereprendezés és a 19. századi átépítés” című fejezetben.

51 B. SZATMÁRI 1974, 46.

52 SCHÖNERNÉ 1968, 263.

53 ÁSATÁSI JELENTÉS 1962, 1.

54 ÁSATÁSI JELENTÉS 1965, 1-12.

55 B. SZATMÁRI 1974, 46.

56 ÁSATÁSI JELENTÉS 1966, 1-5; ÁSATÁSI JELENTÉS 1969, 1-6.

57 ÁSATÁSI JELENTÉS 1967, 1-6, A kapuval kapcsolatos további adatokat lásd az „E” helyiség leírásánál és az „Az első építési periódus” című fejezetben.

(*I. kép – J. helyiség*) és az északnyugat saroktoronyot (*I. kép – K. helyiség*) sikerült itt meghatározni, továbbá megtalálták még egy négyzetes épület alapozását is (*I. kép – L. helyiség*), mely egyértelműen később épült hozzá a saroktorony északi oldalához. A palotaszárny nyugati zárófalát itt is támpillérek támasztották, a saroktorony nyugati fala azonban nem esik egybe a nyugati zárófallal, hanem 1-1,5 m-el kiugrik annak síkjából. A torony három sarkán egy-egy diagonális saroktámpillér és két külső oldalának felezőpontjain pedig a falsíkra merőleges támpillérek kerültek elő. Az északnyugati saroktorony déli falán egy nagyméretű, befalazott ajtónyílás nyomait is sikerült azonosítani. A délről szomszédos helyiség padlószintje mélyebben feküdt a többihez képest, szabálytalan kövekből rakott padlóját is feltárták.⁵⁸ A vár mai bejáratául szolgáló helyiségben (*I. kép – I. helyiség*) is végeztek feltárást. Itt az eredeti járószintet 1,5 m mélyen találták meg, és előkerült az árkádos folyosóról ide vezető lépcső is.⁵⁹

A belső várudvar (*I. kép – T. terület*) feltárása során erősen lepusztult állapotban megtalálták az egykori árkádos folyosó nagyméretű pilléreinek alapozását. Kiderült, hogy a pilléreknek közös, ún. sávalapozása volt. Egykor itt összesen 12 pillér állt (négy sarok és kettő-kettő köztes pillér mind a négy szárny előtt), közülük mára már csak a déli szárny előtti négy pillér áll teljes magasságában.

Az egykori északi szárny feltárása során egy nagyméretű pincére bukkantak (*I. kép – M. helyiség*). Az árkádos folyosóról a szárny délnyugati sarkából lépcső vezetett le a 4 m mélyen található padlószintjére. A pince két helyiségből állt: a pincelejáró után egy hosszabb, egykor dongaboltozatos helyiség következett, ahol a boltozat indításai megmaradtak. A két helyiség közötti nyílás azonosítható volt. A pince betöltéséből nagy mennyiségben kerültek elő kerámia-, fém- és kályhacsempe leletek, faragott kövek, valamint az állandó nedvesség miatt itt a szerves anyagok (bőr, textil, fa) is jól megmaradtak. A kutatások során az északi szárny északi zárófalának nyomát nem sikerült megtalálni, azonban tőle északabbra a feltárások elérték az egykori belső kerítőfal vonalát.⁶⁰ A pincét a leletanyag alapján a 16. század első felében tölthették fel.⁶¹

A vár és a tőle délre fekvő tó közötti területen (*I. kép – R. terület*) 1962-ben megkezdett kutatásokat 1969-ben folytatták, és itt öt pilléralapozás teljes kibontására került sor. Ez a terület jelenleg egy teljes szinttel magasabban található a várudvarnál, ugyanis azt a 19. században feltöltötték. Az öt, egy sorban elhelyezkedő pillér közül a két szélső nagyobb méretűnek bizonyult a három középsőnél. A pillérsortól északabbra a vár déli homlokzata előtt további három pillért sikerült feltárni, melyek egy vonalban feküdtek a három középső pillérrel és a méretük is megegyezett azokéval. Tovább nyugatra megtalálták a mára már teljesen elpusztult délnyugati saroktorony alapfalait is (*I. kép – V. helyiség*).⁶² A saroktorony területéről nagy mennyiségben kerültek elő gótikus (többségében késő gótikus) faragott kő-töredékek.⁶³

A ma is álló déli palotaszárny belsejében is folytak kutatások. A 19. századi torony földszintjén egy elbontott közfal maradványait tárták fel, valamint a vakolatleverés során megtalálták az egykori külső bejárat befalazott nyíláshelyét is. (*I. kép – E. helyiség*). A

58 ÁSATÁSI JELENTÉS 1966, 1-5.

59 B. SZATMÁRI 1974, 46.

60 ÁSATÁSI JELENTÉS 1968, 1-6.

61 B. SZATMÁRI 1974, 47.

62 ÁSATÁSI JELENTÉS 1969, 1-7.

63 B. SZATMÁRI 1974, 48.

délkeleti saroktoronyban pedig az alapozási kiugrást találták meg (*1. kép – D. helyiség*).⁶⁴ A középső nagyméretű dongaboltozatos helyiségben (*1. kép – A. helyiség*) is folytattak kutatásokat érdemi eredmény nélkül.⁶⁵

A említett északnyugati saroktoronyhoz északról hozzáépült négyzetes alaprajzú helyiség előtt teljes szélességben sor került a betemetett belső várarak egy szakaszának kibontására (*1. kép – S. terület*). Felső 1,1 m vastag rétegében csak a vár leomlott falainak törmelékét találták meg, itt leletanyag nem volt. Az 1,1-3 m közötti réteg kora újkori leletanyagot tartalmazott, valamint nagy mennyiségű faragott követ.⁶⁶ A várarak külső oldala mentén feltárták a külső övezőfal alapjait is. A várarkot a feltörő víz miatt csak 5-6 m-es mélységig sikerült kibontani, ebben a mélységben számos középkori leletet – kerámia-, fém- és kályhacsempe töredékeket, valamint szerves anyagokat (fa, bőr, textil) – találtak.⁶⁷ Az árok alján cölöpsort tártak fel, mely egykor palánk vagy egy malom alapozása lehetett. Mindezek mellett a várarak egy másik szakaszában két emberi csontvázra is rábukkantak, melyek minden bizonnyal a vár 16. századi ostromainak egyike során kerültek oda.⁶⁸

Az ásatásokkal párhuzamosan építészeti kivitelezési munkálatokat is végeztek a vár-épületben a helyreállítást tervező Erdei Ferenc építész-mérnök vezetésével. Ennek során több középkori nyíláskeretet találtak meg, bontottak ki és állítottak helyre. Minderről részletes dokumentáció nem készült, csupán a kibontott nyíláskeretekről ismertek felmérési rajzok, melyekből én állítottam össze teljes homlokzati szakaszokat (*7-10. kép*). Némi információ található még erről az ásatási dokumentációban, néhány fotóval kiegészítve.⁶⁹ Mai értelemben vett falkutatásra tehát nem került ekkor sor.

3. A vár építéstörténete

3.1. Az első építési periódus

Jelenlegi ismereteink szerint az 1397 és 1409 közötti 12 éves időintervallumban, egyetlen periódusban épült fel a négy saroktornyos, megközelítőleg négyzet alaprajzú szabályos várépület és az északkeleti sarkán szabadon álló, kaputoronyként azonosított építmény.⁷⁰ Az ásató, Szatmári Sarolta feltételezett egy korábbi, 14. századi periódusát is a várnak, ennek bizonyítása – és emellett felhozott érvei – azonban nem egyértelműek.⁷¹

Az építmény négy szárnyából háromnak ismerjük a helyiségbeosztásait is. A földszinten (a saroktoronyokat nem számolva) a déli szárnyban kettő, egy nagyobb és egy kisebb (*1-2/1. kép – A. és B. helyiségek*), a keleti és nyugati szárnyban 3-3, megközelítőleg azonos méretű helyiség (*1-2/1. kép – E-J. helyiségek*) lett kialakítva. A négy szárnyból mára csak a délinek – illetve a keleti és nyugati szárnyak legdélebbi helyiségeinek (*1-2/1. kép – E. és H. helyiségek*) – maradtak meg felmenő falai, azok is erősen átépített formában. Itt ugyanakkor számos földem- és nyílásmaradvány is megőrződött ebből a periódusból.

64 ÁSATÁSI JELENTÉS 1969, 1-7.

65 ÁSATÁSI JELENTÉS 1970, 1-4.

66 ÁSATÁSI JELENTÉS 1966, 1-5.

67 ÁSATÁSI JELENTÉS 1971, 1-4.

68 ÁSATÁSI JELENTÉS 1972, 1-5.

69 ÁSATÁSI JELENTÉS 1969, 1-7.

70 B. SZATMÁRI 1974, 47.

71 Lásd bővebben: B. SZATMÁRI 1974, 50.

A földszinti „nagymeretű” helyiséget (1-2/1. kép – A. helyiség) a középkorban dongaboltozat fedte, ahogyan a délkeleti torony földszinti helyiségét (1-2/1. kép – D. helyiség) is, melyeknek azonban csak a boltválaik maradtak meg és ezek alapján került sor a helyreállításukra – minden bizonnyal a 19. században. Az „A” helyiségből két kisméretű ablak nyílik az árkádos folyosóra (1-2/1. kép – C. helyiség: 1. és 3. nyílás), melynek faragott kőkereteit az első építési periódushoz lehet kötni. Mindkét nyíláskeret azonos profillal rendelkezik (7. kép) és analógiáik ismertek Budáról,⁷² valamint a visegrádi⁷³ és a véglesi váról,⁷⁴ továbbá az ösküi castellumból.⁷⁵ A másik helyiség (1-2/1. kép – B. helyiség) eredeti, középkori boltozata nem maradt ránk, viszont az egykori délnyugati saroktoronyba vezető ajtó élszedett keretének két lábazati eleme „in situ” megfigyelhető (1-2/1. kép: 6. nyílás; 10. kép). Magát a nyíláskeretet az újkorban beépített lépcső pusztította el, melyet a középkori nyílás helyén alakítottak ki. A helyiségből korábban ajtó vezetett az árkádos folyosóra, ide a 19. században egy neogótikus ajtókeret helyeztek (1-2/1. kép: 7. nyílás; 7. kép). Az ajtónyílást ismeretlen időpontban, feltehetően az 1970-es évek felújítási munkálatai során befalazták. Az árkádos folyosó (1-2/1. kép – C. helyiség) keleti falán egy meglehetősen rossz állapotban lévő szemöldökgyámos élszedett profillal ellátott ajtókeret található (1-2/1. kép: 5. nyílás; 7. kép). Az ajtót már a 19. század végén Könyöki József is felmérte.⁷⁶ Vele szemben, a tulsó oldal nyugati falán egy kisméretű, élszedett profilú ablakkeret figyelhető meg (1-2/1. kép: 2. nyílás; 9. kép). A folyosót jelenleg újkori fiókos dongaboltozat fedi.

A nyugati szárny déli helyiségének (1-2/1. kép – H. helyiség) alaprajza egyenlő szárú kereszt alakú. Közepén borda nélküli élkeresztboltozat található, míg a szárait dongaboltozatok fedik. A boltozatot jelenleg nem fedi vakolat, így a falszövet alapján a szerkezet véleményem szerint középkorinak tekinthető. A keleti szárny déli helyiségének (1-2/1. kép – E. helyiség) északi falán pedig befalazott ajtónyílás található, amely egykor az alsó kápolnába vezetett.

A déli szárny emeletét is két helyiség, az árkádos folyosó, valamint a keleti szárny déli helyisége és a délkeleti saroktorony emeleti része alkotja. A kisméretű nyugati helyiség (2/2. kép – b. helyiség) nyugati falán megmaradt az egykori délnyugati saroktoronyba vezető ajtónyílás és benne az élszedett, szemöldökgyámos ajtókeret is (2/2. kép: 4. nyílás). Az ajtónyílás alsó részét felfalazták (nem tudni pontosan mikor, talán a 19. században), jelenleg ablakként funkcionál (10. kép). Az innen az árkádos folyosóra (2/2. kép – c. helyiség) vezető ajtó faragott kőkerete is megmaradt (2/2. kép: 3. nyílás), kisméretű, élszedett szemöldökgyámos kialakítású (7. kép). Mellette egy nagyméretű, középosztóval ellátott ablak található (2/2. kép: 2. nyílás), melynek profilja megegyezik a földszint korábban tárgyalt két kisméretű ablakéval. Egy, az 1960-as évek első felében készült fénykép tanulsága szerint az 1970-es években folyt műemléki helyreállításokhoz köthető munkálatok során bukkantak ezekre az emeleti nyíláskeretekre.⁷⁷ Tőlük balra ma

72 GEREVICH 1950, 165/1, (Szentháromság utca 5) u.o. 209, (Országház utca 9. emeleti homlokzat ablakai) u.o. 211, (Tárnok utca 13. udvari homlokzat ablakai); CZAGÁNY 1959, 37/7, u.o. 38/13, (Országház utca 9. emeleti homlokzat ablakai) 14, (Fortuna utca 18.) 15, (Hess András tér 4. első emeleti ablakai) 17, (Anna utca 4. első emeleti ablakai) uo. 40/D (A várpalota déli nagyterme előtti észak-déli harántfal ajtója.)

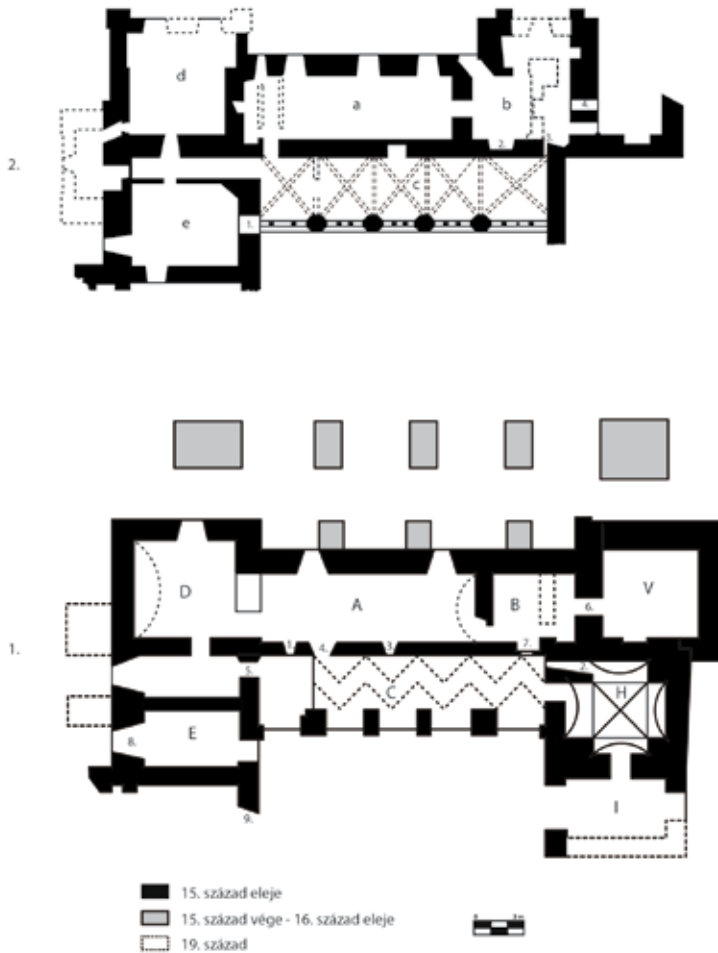
73 BUZÁS 1990, 223, a kép

74 GEREVICH 1958, 253.

75 KOPPÁNY 1999, 73. kép

76 VÁLINÉ 2000, 309.

77 RADOS 1964, 168, 148. kép, a fényképen ugyanis az említett nyíláskeretek nem láthatóak.

2. kép: A déli szárny földszinti (1.) és emeleti (2.) periodizált alaprajza
(Erdei Ferenc felmérése nyomán – MT)

egy nagyméretű neogótikus ajtókeret található, elfalazott állapotban, hasonlóan a gótikus ablakhoz. A folyosó északkeleti sarkában egy további szemöldökgyámos ajtókeret figyelhető meg, ma szintén befalazva (2/2. kép: 1. nyílás). Kialakítása megegyezik az alatta, a földszinten található, előzőekben tárgyalt ajtóval (8. kép). Tőle délre egy neogótikus ajtókeretet találunk. Az emeleti folyosó fölött jelenleg bordás keresztboltozat feszül.⁷⁸ Ennek azonban csak a boltozati indításai tekinthetőek középkorinak, maga a boltozat minden bizonnyal 19. századi.

Mind a négy szárny előtt a földszinten árkádos, boltozattal ellátott folyosó húzódott, melyek körbe ölelték a belső udvart (1. kép – T. terület). Az emeleten azonban csak a

78 Bordaprofilját lásd: 15. kép, 3.

déli szárny előtt bizonyítható az első építési periódusban árkados folyosó.⁷⁹ Természetesen valószínű, hogy a keleti és a nyugati szárnyak előtt is voltak az emeleten folyosók, azonban ezek formája, s így az, hogy boltozottak voltak-e már az 15. század elején, nem ismert. A ma látható déli földszinti árkádsor középkori, azonban az erre támaszkodó eredeti áthidalásokat az 1895-ös átépítés során átalakították, lekerekítették.⁸⁰ A falszöveten még megfigyelhetőek az egykori keleti és nyugati földszinti árkádsorok indításai is (6. kép).

A vár helyiségeinek tekintetében csupán egyetlen esetben tudunk pontosan funkciót meghatározni. Ez pedig a keleti szárny középső helyiségét alkotó kétszintes, poligonális szentélyzáródású várkápolna (1. kép – F. helyiség). Ezzel kapcsolatban olyan szerencsés helyzetben vagyunk, hogy bár a nagy része teljesen elpusztult, déli falát belefoglalták a ma mellette álló 19. századi torony északi falába (6. kép). Erről – amit jelenleg nem borít vakolat – nagyrészt leolvasható az egykori kápolna szerkezete. Az alsó tér egykori borda nélküli élkereszt boltozatának – a sarokindítások és a falszöveten látható lenyomatok alapján – elméleti rekonstrukciója elkészíthető (11. kép). Emellett megfigyelhető még egy ülőfülke a szentélyben, valamint a nyugati kapujának helye és a keretének jobb oldali lábazati köve (1-2/1. kép: 9. nyílás). Ennek alapján elkészítettem egy csúcsíves és egy félköríves lezárású változat elméleti rekonstrukcióját is (12. kép). A keret legközelebbi profil-analógiája Visegrádon, a királyi palota emlékményében található.⁸¹ A felső kápolna szentélyében is található egy ülőfülke, továbbá a déli ablakának szárköve is „in situ” megmaradt. Mindezek mellett megfigyelhetőek még a karzat indításai is a falon. (6.kép)

Azonosítható még továbbá a vár egykori külső bejárata is a keleti szárnyban a kápolnától délre, mely nem csupán az „E” térben volt meghatározható, de Giulio Turco 1569-es alaprajzi felmérésén is szerepel (1-2/1. kép: 8. nyílás, 4. kép).⁸² A régészeti feltárások során ennek előteréből (1. kép – Q. terület) került elő egykori keretének öt darab töredéke, melyek alapján csúcsíves- és félköríves lezáródású változatának elméleti rekonstrukciója is megrajzolható volt (13. kép). A nyíláskeret legközelebbi párhuzamai: az ozorai vár nyugati kapuja,⁸³ valamint a kismartoni vár kapuja, mindkettő a 14. század utolsó, illetve a 15. század első évtizedeiből.⁸⁴ Természetesen a fentiekén kívül még további Zsigmond-kori kőfaragvány-töredékek is találhatóak a leletanyagban, azonban ezeket területi okok miatt most nem tárgyalom.⁸⁵

3.2. A második építési periódus

A vár második építési periódusának keletkezése – az elsővel ellentétben – pontosan nem lehetséges. Itt ma még csak egy viszonylag tág időintervallumot adhatunk meg, eszerint a vár átépítése 1472 és 1510 közé helyezhető. Az első időpont abból adódik, hogy feltehetően ebben az évben szerezte meg a várat Mátyás király,⁸⁶ a második pedig a tatai országgyűlés

79 Lásd erre „A második építési periódus” című fejezetet!

80 B. SZATMÁRI 1974, 45.

81 BUZÁS 1990, 226. kép

82 SCHÖNERNÉ 1968, 263.

83 FELD – KOPPÁNY 1987, 337, 343.

84 HOLZSCHUH 1995, 144-155.

85 Lásd ezekre részletesen: GILLICH 2017.

86 SEBESTYÉN é. n. 85; HORVÁTH 2011, 62.

időpontja,⁸⁷ amikor már a munkálatoknak minden bizonnyal be kellett fejeződnie. Az adott időszakban három birtokosa volt Tatának: Mátyás (1472-1490), Corvin János (1490-1492/93) és II. Ulászló (1492/93-1516). Arról, hogy a három tulajdonos közül ki és milyen intenzitással építkezett, nincsenek közvetlen információink.

Ha Mátyás itineráriumát, azon belül a tatai tartózkodásait vizsgálva próbálunk meg következtetéseket levonni, megállapíthatjuk, hogy az uralkodó átlagosan évente egyszer kereste fel a várat, azonban két alkalommal hosszabb időre is távolmaradt. Ez az 1474 júliusa és az 1477 májusa között, majd 1485-1490-ig tartó időszak, ugyanis a király 1485 decemberében tartózkodott utoljára a tatai várban.⁸⁸ Corvin János ugyanakkor rövid birtoklási időszakában csak 1490 őszén, illetve 1492 januárjában kereste fel Tatát.⁸⁹ II. Ulászló 1493 és 1497 között gyakran, néha évente többször is megfordult a várban, azonban 1497 januárja és 1510 májusa között – az okleveles adatok szerint – egyszer sem járt itt, ahogyan 1510 augusztusa és 1515 márciusa között sem.⁹⁰

A fentebbi adatok ismeretében tehát három hiátus figyelhető meg, amelyek esetlegesen utalhatnak a várban folyó építkezési munkálatokra: 1485-1490, 1497-1510 és 1510-1515. Az utolsó időpont véleményem szerint kizárható, ugyanis a tatai vár második építési periódusának faragott kő anyagában alapvetően a késő gótika az uralkodó, s ekkor már – többek között a nyéki királyi villák alapján – a reneszánsz formakincs széleskörű elterjedése valószínűsíthető. A ránk maradt anyagban kora reneszánsz stílusjegyek azonban inkább csak a díszítőfaragványokon (ballusztrádos korlát) figyelhetőek meg, miközben reneszánsz nyílászkeret-töredékek egy-két darabtól eltekintve nem kerültek elő. A másik két időpont vonatkozásában azonban nem lehet egyértelműen állást foglalni. Természetesen azt le kell szögezni, hogy ezen időszakok esetében az uralkodó távolmaradása nem magyarázható csak és kizárólag a várban folyó építkezési munkálatokkal, de az elmélet nem is vethető el teljes mértékben.

Ezzel az építési periódussal kapcsolatban elmondható, hogy alapvetően nem változtatott a vár szabályos alaprajzi elrendezésén, csupán kiegészítette azt. Ekkor került sor az északnyugati saroktorony előtti négyzetes alaprajzú építmény (*l. kép – L. helyiség*), valamint a hozzá csatlakozó – a várat körbeölelő várárok belső oldalán futó – belső és a várárok külső részén lévő külső kerítőfal felépítésére.⁹¹ A négyzetes építmény nem rendelkezett déli fallal, hanem hozzáépült az északnyugati saroktoronyhoz, s így annak északi fala képezte azt.⁹²

Ezen kívül ekkor került sor a keleti és a nyugati árkádos folyosó beboltozására, a boltozat másodlagosan elhelyezett indításai „*in situ*” megmaradtak a ma álló déli szárnyban.⁹³ A fennmaradt töredékek alapján mindkét folyosó fölött egykor késő gótikus csillag- avagy hálóboltozat feszült.⁹⁴ A várépület déli előterében a tóparti részen az ásátások során nyolc pilléralapozásra bukkantak (*l. kép – R. terület*),⁹⁵ melyeket az ásató egy

87 C. TÓTH 2010, 16.

88 SEBESTÉN é. n. 85-100. és HORVÁTH 2011, 62-131.

89 NEUMANN 2010, 76.

90 NEUMANN 2010, 78-79.

91 B. SZATMÁRI 1974, 52.

92 B. SZATMÁRI 1974, 47.

93 BUZÁS 2010, 106-107.

94 Keleti boltozat bordaprofilja: 15. kép, 1; Nyugati boltozat bordaprofilja: 15. kép, 2.

95 B. SZATMÁRI 1974, 47.

függőkert alapjaiként határozott meg.⁹⁶ Továbbá ebben a periódusban került behelyezésre a földszinten az „A” helyiség és a folyosó közti nyílás gazdagon tagolt, szemöldökgyámos faragott kőkerete (*1-2/1. kép: 4. nyílás; 7. kép*), amelyet már Könyöki József is felmért.⁹⁷ Két közeli párhuzama is ismert: egy a budai,⁹⁸ egy pedig a gyulai várból.⁹⁹

Szintén ehhez a periódushoz köthető még egy díszes, és rendkívül reprezentatív késő gótikus profillal faragott kétszer kétosztatú ablak is, melyet a leletanyagban található 33 darab kőfaragványból sikerült rekonstruálnom (*14. kép*). Ilyen típusú ablakkeretek találhatóak a győri püspökvárban,¹⁰⁰ illetve a visegrádi királyi palotában,¹⁰¹ mindkét esetben zárterkélyen. Ezen nyíláskeretek profiljai viszont nem egyeznek a rekonstruált tatai ablak tagozataival, hanem azok három másik, a visegrádi királyi palotából származó ablakkal rokoníthatóak. Azonban e visegrádi ablakok körtetaggal rendelkeznek, míg a tatai nyílás pálcataggal.¹⁰² Mindezek mellett egy, a tataival szinte teljesen megegyező profilú ablakkeret található a szegedi ferences kolostorban is.¹⁰³ További hasonló párhuzamok ismertek még Budáról,¹⁰⁴ illetve Esztergomból¹⁰⁵ is, ezeken a nyíláskereteken azonban nem található külső tokhorony. Ebből a faragványcsoportból néhány töredék az egykori délnyugati saroktorony területéről került elő (*1. kép – V és P. terület*),¹⁰⁶ illetve a tóból lett kiemelve, azonban a legtöbb darab lelőhelye ismeretlen. A szerkezetnek az egykori épületen való elhelyezkedése így nem ismert. Mindezeket túl ehhez a periódushoz köthető még nagyszámú további késő gótikus nyíláskeret- és boltozati töredék, valamint a csupán kevés töredéket számláló reneszánsz kőfaragvány-csoport. A reneszánsz elemek nagy része a már korábban rekonstruált ballusztrádos korláthoz köthető további töredékek.¹⁰⁷

3.3. Védelmi építkezések a 16. században

A 16. század közepén Tata vára hirtelen a két egymással hadakozó világbirodalom frontvonalán találta magát. Az 1520-as évek második felében és az 1540-es évek első felében elszenvedett ostromok¹⁰⁸ következtében komoly károk érték az építményt, melyek kijavítása mellett szükségessé vált egy új külső védőfal megépítése és védművekkel való ellátása, valamint azon kívül egy újabb vizesárok kialakítása. Mindez 1552-1558 között kezdődött meg az északnyugati sarkon álló rondella építésével együtt,¹⁰⁹ azonban Tata 1558-as török megszállása miatt a munkálatok félbeszakadtak,¹¹⁰ s csak a vár 1566-os visszafoglalása után folytatódtak. Giulio Turco 1569-ben készült alaprajzi felmérésén még csak az északnyugati sarokban álló rondella, illetve a délnyugaton elhelyezkedő Ferrando-

96 SZATMÁRI 1990, 54.

97 VÁLINÉ 2000, 309.

98 CZAGÁNY 1964, 278, 22. kép

99 FELD 2000, 275.

100 SEDLMAYR 1992, 52.

101 BUZÁS 1990, 249. kép

102 BUZÁS 1990, 239, 240, 241. képek

103 LUKÁCS 2000, 176, 63-64. kép

104 GEREVICH 1966, 285, 405. kép

105 BUZÁS-TOLNAI 2004, 83-85, 5-8. kép

106 ÁSATÁSI JELENTÉS 1970, 1-4.

107 BUZÁS 2008, 93-94., 15-21. kép, uó. 2010, 107-108.

108 GERŐ 1955, 225; SZABÓ 1963, 320; TÓTH 1998, 20.

109 TÓTH 1998, 21.

110 SZABÓ 1963, 321.

bástya szerepel. Azonban itt már szaggatott vonallal bejelölte rajta az ekkor tervezett, s a későbbiekben meg is épülő, délkeleti Rosenberg- és az északkeleti Kecske-bástyát is. Továbbá szintén szaggatott vonallal jelölte azt, hogy tervben volt a rondella olaszbástyává történő átalakítása, azonban ez végül nem valósult meg.¹¹¹ A 16. századi hadászati építkezésekről a legfontosabb forrás Suess Orbán építészeti felügyelőnek két jelentése. Ebben nem csak a külső védművek építéséről számol be, hanem a középkori várban történő átalakításokról is. Írásából megtudható, hogy a belső vár négy saroktornyából hármat visszabontatott, ahogyan a szárnyak második emeletét is, mivel ezek könnyű célpontot jelentettek volna az ostromlók tüzérsége számára.¹¹² 1577-ben kelt jelentése tájékoztat a Rosenberg-bástya, valamint a tóparti falszakasz megépüléséről. Utoljára a Kecske-bástya és a kazamaták készültek el 1586-ra.¹¹³ A tizenöt éves háború során elszenvedett négy ostrom súlyos károkat okozott a várban, mely ezután sohasem nyerte vissza régi fényét.

3.4. A 18. századi tereprendezés és a 19. századi átépítés

A vár az elkövetkezendő közel két évszázad során nem került helyreállításra és végig ki volt téve az emberi és környezeti hatások romboló erejének. Az 1750-es évek közepén a területet birtokló Esterházyak elhatározták, hogy elbontatják a még álló épületrészeket és a helyére egy új kastélyt emeltetnek. A munkálatok vezetésével Fellner Jakab építész bízta meg, aki a vár keleti, nyugati és északi szárnyának falait gyakorlatilag a sziklafelszínig visszabontatta, csupán a még viszonylag jobb állapotban lévő déli szárny menekült meg. Az épület törmelékeivel a belső várak még nyitva lévő részeit töltötte fel, valamint a 16. századi bejáratnál nyugatra egy új kaput alakított ki, melyet ma is használnak.¹¹⁴ A terv azonban Esterházy József halála miatt meghiúsult és az új kastély a település délnyugati részén épült fel.

A 19. század elején végül megjelent az igény a megmaradt épületrész helyreállítására. A birtokosok Charles Moreau műépítész kérték fel a tervezésre, így 1815-ben sor került az egykori déli szárny neogótikus átépítésére.¹¹⁵ A délkeleti toronytól északra eső traktusban egy új tornyot emeltek, mivel ezen a helyen álltak legmagasabban a középkori falak.¹¹⁶ 80 évvel később, 1895-ben Friedrich Schmidt tervei alapján újabb átalakításokra került sor,¹¹⁷ többek között a földszinti csúcsíves árkádsor formáját félkörívesre módosították. Ez onnan tudható, hogy egy 1880-ban készült fényképen, valamint Ladislaus Benesch által 1893-ban készített rajzon még a csúcsíves árkádsorok láthatóak. Továbbá ekkor kerültek elhelyezésre az északi homlokzat első emeleti romantikus és a második emeleti neogótikus ablakkeretei, valamint az épület belsejében található nyíláskeretek nagy része is.¹¹⁸ Ekkor, illetve az 1970-es években végzett műemléki helyreállítás során nyerte el mai formáját az épület, melyben 1954 óta működik a Kuny Domokos Múzeum.¹¹⁹

111 SCHÖNERNÉ 1968, 263.

112 B. SZATMÁRI 1974, 48.

113 B. SZATMÁRI 1975, 281.

114 B. SZATMÁRI 1974, 46.

115 ERDEI 1971, 80.

116 B. SZATMÁRI 1974, 45.

117 ERDEI 1971, 80.

118 B. SZATMÁRI 1974, 45. Ladislaus Benesch rajzát lásd: BALOGH 1966, II, 150, 220. kép

119 B. SZATMÁRI 1975, 281.

4. Összegzés

A történeti és régészeti forrásokból egyértelműen kitűnik, hogy a tatai vár a 15. században élte fénykorát. Ekkor, mint uralkodói mellékrezidencia nem csak a király és környezete számára jelentett ideiglenes lakóhelyet, hanem gyakran fontos politikai-diplomáciai tárgyalások és egyezségek is születtek a falai között. Az írott források alapján az uralkodók tatai tartózkodásai jól datálhatóak. A török korban Tata országos szinten kiemelkedő szerepe megszűnt. A folyamatossá váló háborús helyzetben – mint a végvári rendszer tagja – gyakran ki volt téve támadásoknak. A 16. század végének több ostroma során súlyos károkat szenvedett és ezután már hadászati szerepét is elvesztette.

Az 1960-70-es években folyt régészeti feltárások jelentős új ismeretanyagot szolgáltatottak a várról. Ennek során nem csak az egykori alaprajzát sikerült tisztázni, hanem a felszínre került nagy mennyiségű leletanyag – különösen a faragott kőanyag – alátámasztotta azt az egykor itt megnyilvánult magas szintű reprezentációt, melyeket az írott források alapján is sejteni lehetett. Ennek kapcsán nem szabad megfeledkezni az ásatás vezetőjének, a közelmúltban elhunyt Szatmári Saroltának több éven keresztül tartó áldozatos terepi munkájáról sem, mely nélkül ma jóval kevesebb információval rendelkeznénk a várról.

A kőfaragvány-anyag feldolgozása mellett mindenképpen szükséges volt a ma is álló várépület-részletben található eredeti „*in situ*” vagy helyreállított építészeti elemek (tizenegy nyílászkeret, három boltozat) számba vétele és dokumentálása is. E nélkül ugyanis a vár építéstörténetének vázlata nem rajzolható meg. Ami a kőfaragványok elemzésének eredményeit illeti, főként az alábbiak emelendők ki.

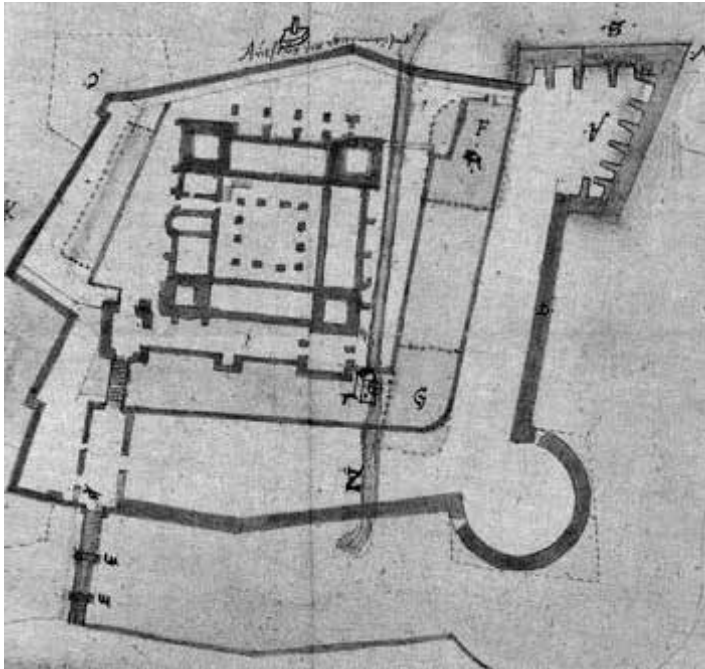
Az egyik a vár egykori főbejáratául szolgáló kapu, amelynek nem csak formája volt rekonstruálható, hanem az eredeti, váron belüli elhelyezkedése is valószínűsíthető. A másik a kettős, osztott ablak, amely minden bizonnyal az egykori vár egyik legreprezentatívabb építészeti részlete lehetett és nagy biztonsággal a 15. század végi második építési periódushoz lehet kötni.

A boltozati töredékek alapján négy különféle boltozathoz tartozó csoportot tudtam elkülöníteni (15. kép). Ebből kettőnek eredeti helye ismert (keleti és nyugati emeleti árkádos folyosó), a másik kettő esetében csupán feltételezésekbe lehet bocsátkozni. A fennmaradt faragványok elméletileg megengednék a rekonstrukciók készítését, azonban a töredékességből adódó nagyfokú hibalehetőség miatt erre nem vállalkozhattam. Az épületrégészeti megfigyelések és a bordák profil-analógiái alapján mind a négy típus a második építési periódushoz sorolható.

Összességében elmondható, hogy a vár két építési periódusa egybeesik az adott korszakok más uralkodói építkezéseivel. Különösen szoros kapcsolat mutatható ki – elsősorban a profil-analógiák alapján – Zsigmond és Mátyás király budai és visegrádi várépítkezéseivel. Mint uralkodói mellékrezidencia, az „ország közepéhez” való közelsége miatt is kiemelt reprezentatív szerep játszott Tata. Az említett két építési periódus azonban az írott források segítségével korántsem keltezhető pontosan. Míg az első esetében a 15. század első évtizede biztosnak tűnik, addig a második építési periódusnál szóba jöhet a 15. század utolsó negyede, de még a 16. század első évtizede is. A jövőben az esetleges további ásatások és falkutatások során előkerülő kőfaragványok bizonyára újabb információkat adhatnak az itt tárgyalt kérdéskörökről. Az itt bemutatott elméleteimet, rekonstrukcióimat módosíthatják, de akár felül is írhatják őket.

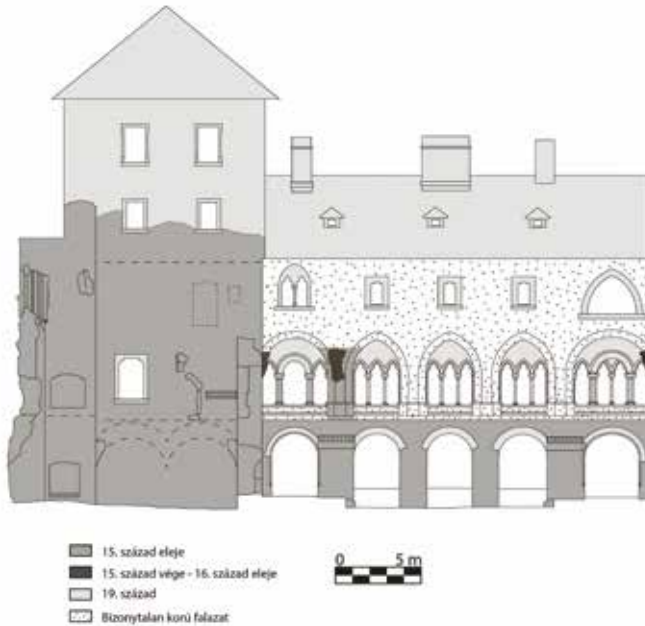
3. kép: A vár madártávlatból (legifelvetel.hu)

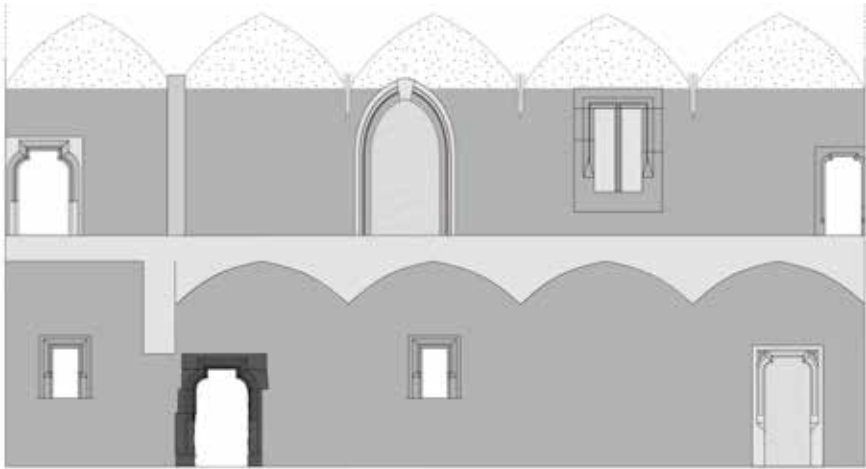
4. kép: Giulio Turco 1569-es felmérése (SCHÖNERNÉ 1968, 263.)

5. kép: A tatai vár egykori déli szárnyának északi (belső) homlokzata
(A szerző felvétele)

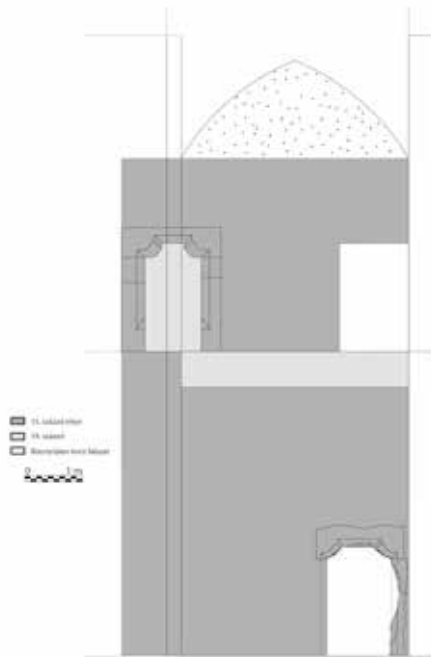

6. kép: A déli szárny udvari homlokzata (BUZÁS 2010, 2. kép nyomán)

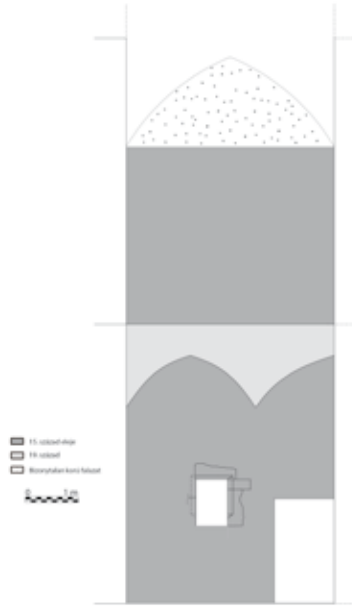

- 15. század eleje
- 15. század vége – 16. század eleje
- 19. század
- 20. század
- Bizonytalan kori falazat

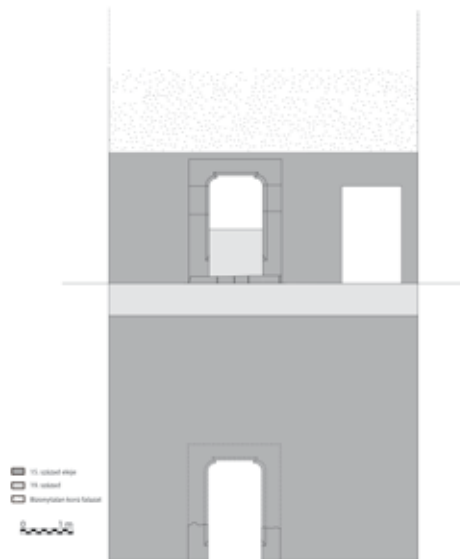
7. kép: A mai déli árkádós folyosó déli fala

8. kép: A mai déli árkádós folyosó keleti fala

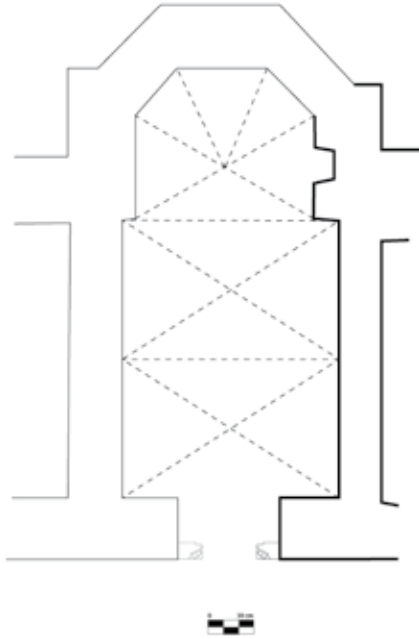

9. kép: A mai déli árkádos folyosó nyugati fala

10. kép: A „B-b” terek nyugati belső fala

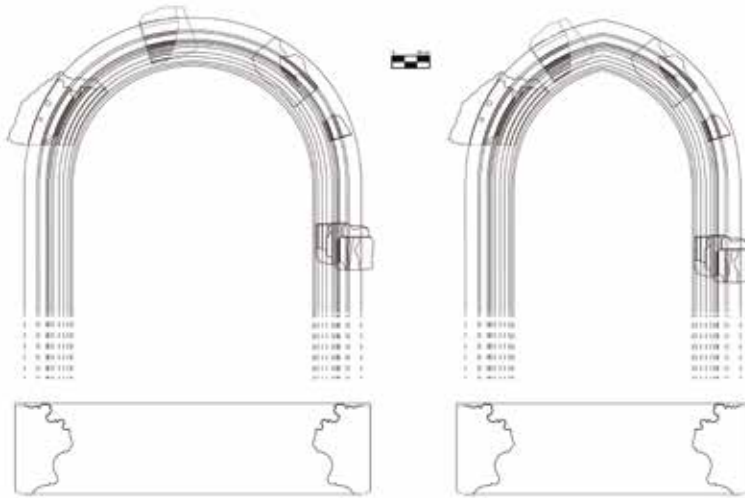

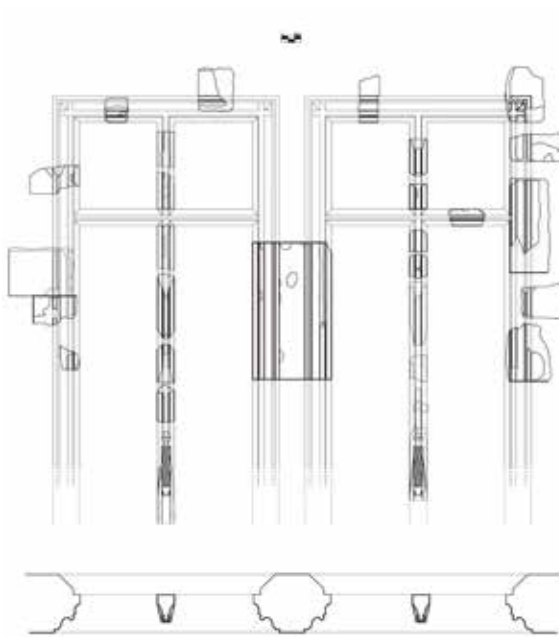
11. kép: Az alsó kápolna boltozatának rekonstrukciója

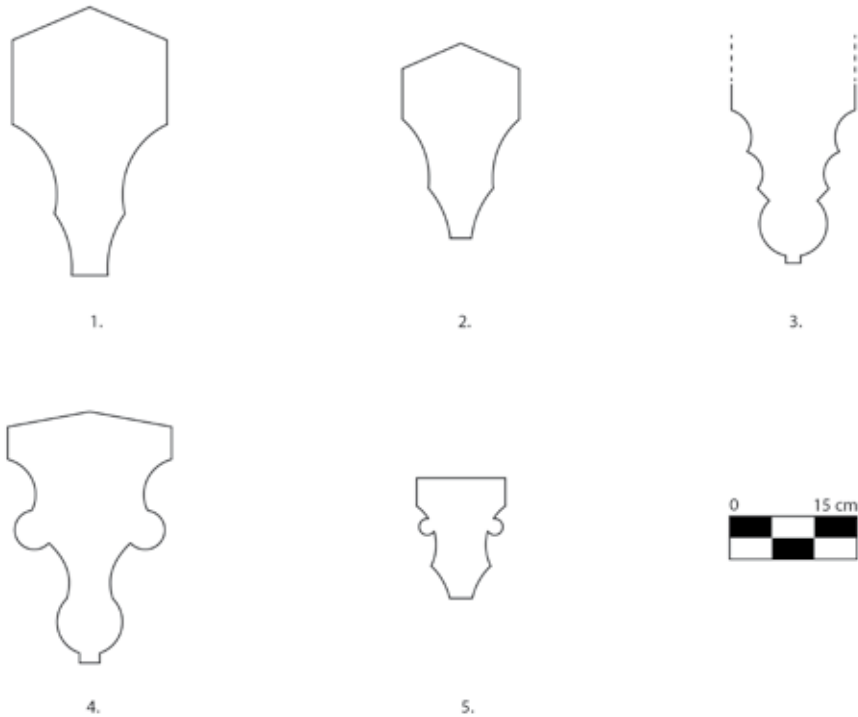
12. kép: Az alsó kápolna nyugati kapujának rekonstrukciós lehetőségei

13. kép: A vár külső főkapujának rekonstrukciós lehetőségei

14. kép: Késő gótikus kettős ablak rekonstrukciója

15. kép: Borda-profilok a várból

Források és irodalom

Ásatási dokumentációk

- Ásatási jelentés 1962. 1. KDMMA.
- Ásatási jelentés 1965. 1-12. KDMMA.
- Ásatási jelentés 1966. 1-5. KDMMA.
- Ásatási jelentés 1967. 1-6. KDMMA.
- Ásatási jelentés 1968. 1-6. KDMMA.
- Ásatási jelentés 1969. 1-7. KDMMA.
- Ásatási jelentés 1970. 1-4. KDMMA.
- Ásatási jelentés 1971. 1-4. KDMMA.
- Ásatási jelentés 1972. 1-5. KDMMA

Forráskiadványok

BALOGH 1966

Balogh Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában 1. Adattár.* Budapest, 1966.

BONFINI 1995

Bonfini, Antonio: *A magyar történelem tizedei.* (Kulcsár Péter ford.) Budapest, 1995.

ENGEL-C. TÓTH 2005

Engel Pál – C. Tóth Norbert: *Királyok és királynék itineráriumai (1382-1438).*
Segédletek a középkori magyar történelem tanulmányozásához 1. Budapest, 2005.

HEGYI 2007

Hegy Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága. II. kötet: A budai vilájet várainak adattára.* História Könyvtár, Kronológiák, Adattára 9. Budapest, 2007.

HORVÁTH 2011

Horváth Richárd: *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490).* História Könyvtár, Kronológiák, Adattárak 12. Budapest, 2011.

KAZINCZY 1863

Kazinczy Gábor (szerk.): *Gr. Illésházy István nádor följegyzései (1593-1603.) és Hidvégi Mikó Ferencz históriája (1594-1613.)* Bíró Sámuel folytatásával. Magyar Történelmi Emlékek VII. Pest, 1863.

SEBESTYÉN é.n.

Sebestyén Béla: *A magyar királyok tartózkodási helyei.* Budapest, é. n.

ZSO. II.

Mályusz Elemér (szerk.): *Zsigmondkori oklevéltár II.* Magyar Országos Levéltár kiadványai, Forráskiadványok II/3. Budapest, 1956.

ZSO. III.

Mályusz Elemér – Borsa Iván (szerk.): *Zsigmondkori oklevéltár III.* Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok. Budapest, 1993.

Szakirodalom

B. SZATMÁRI 1971

B. Szatmári Sarolta: A tatai vár feltárása. *Műemlékvédelem. Műemlékvédelmi és Építészettörténeti Szemle.* XV/2. (1971) 76-80.

B. SZATMÁRI 1974

B. Szatmári Sarolta: Előzetes jelentés a tatai vár ásatásáról. *ArchÉrt* 101. (1974) 45-53.

B. SZATMÁRI 1975

B. Szatmári Sarolta: Tata. In: Gerő László (szerk.): *Várépítészetünk.* Budapest, 1975.

B. SZATMÁRI 1979

B. Szatmári Sarolta: Tata története a honfoglalástól 1526-ig. In: Kovács Emil (szerk.): *Tata története I. (Az őskortól 1727-ig.)* Tata, 1979. 135-186.

B. SZATMÁTI 1982

B. Szatmári Sarolta: Die Burg von Tata. In: Stangler, Gottfried – Csáky, Moritz – Perger, Richard (szerk.): *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn. 1458-1541*. Schallaburg, 1982. 373-376.

B. SZATMÁRI 1987

B. Szatmári Sarolta: Tata. A vár Zsigmond-kori épülete. In: Beke László – Marosi Ernő – Wehli Tünde (szerk.): *Művészet Zsigmond király korában 1387-1437. Tanulmányok I*. Budapest, 1987. 191-194.

BUZÁS 1990

Buzás Gergely: *Visegrad, királyi palota I. A kápolna és az északkeleti palota*. Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye 2. Pest megye I. Budapest, 1990.

BUZÁS 2008

Buzás Gergely: *Balusztrádos loggiák a magyar kora reneszánsz építészetben*. Castrum 8 (2008/2.) 71-108.

BUZÁS 2009

Buzás Gergely: A tatai vár. In: Buzás Gergely – Orosz Krisztina – Vasáros Zsolt (szerk.): *Reneszánsz látványtár. Virtuális utazás a múltba*. Budapest, 2009. 221-227.

BUZÁS 2010

Buzás Gergely: A tatai vár 1510-ben. In: László János (szerk.): *A diplomácia választóján. 500 éve volt Tatán országgyűlés*. Annales Tataienses 6. Tata, 2010. 93-114.

BUZÁS-TOLNAI 2004

Buzás Gergely – Tolnai Gergely (szerk.): *Az Esztergomi Vármúzeum Kötárának katalógusa*. Esztergom, 2004.

C. TÓTH 2010

C. Tóth Norbert: Az út Tatáig. Országgyűlések 1510-ben. In: László János (szerk.): *A diplomácia választóján. 500 éve volt Tatán országgyűlés*. Annales Tataienses 6. Tata, 2010. 9-28.

CZAGÁNY 1959

Czagány István: A grafikus stílus emlékei a budai várnegyed területén. *BudRég* 19. (1959) 35-56.

CZAGÁNY 1964

Czagány István: A középkori körtetagos profiltípus emlékei a budai vár területén. *BudRég* 21. (1964) 267-285.

ENGEL 1977

Engel Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond korban*. Budapest, 1977.

ERDEI 1971

Erdei Ferenc: A tatai vár helyreállítása. *Műemlékvédelem. Műemlékvédelmi és Építéstörténeti Szemle*. XV/2. (1971) 80-82.

FELD-KOPPÁNY 1987

Feld István – Koppány Tibor: Az ozorai vár. In: Beke László – Marosi Ernő – Wehli Tünde (szerk.): *Művészet Zsigmond király korában 1387-1437. Tanulmányok 1.* Budapest, 1987. 332-346.

FELD 2000

Feld István: A gyulai vár a középkorban. In: Kollár Tibor – Bardoly István – Lővei Pál (szerk.): *A középkori Dél-Alföld és Szer. Dél-Alföldi Évszázadok 13.* Szeged, 2000. 257-280.

GEREVICH 1950

Gerevich László: Gótikus házak Budán. *BudRég* 15. (1950) 123-238.

GEREVICH 1958

Gerevich László: Mitteleuropäische Bauhöfen und die Spätgotik. *Acta Historiae Artium* 5. (1958) 241-282.

GEREVICH 1966

Gerevich László: *A budai vár feltárása.* Budapest, 1966.

GERŐ 1955

Gerő László: *Magyarországi várépítészet. Vázlat a magyar várépítés fejezeteiről.* Budapest, 1955.

GILLICH 2017

Gillich Olivér: *A tatai vár gótikus kőfaragványai.* Alapszakos szakdolgozat. 2017. (Kézirat, ELTE BTK Régészettudományi Intézet)

HOLZSCHUH 1995

Holzschuh, Gottfried: Zur Baugeschichte des Fürstlich Esterházyischen Schlosses in Eisenstadt. In: *Die Fürsten Esterházy.* Ausstellungskatalog. Eisenstadt, 1995. 144-155.

KELENIK 1998

Kelenik József: Tata helye és szerepe a végvári rendszerben a 16. század utolsó harmadában. In: Fatuska János – Fülöp Éva Mária – ifj. Gyútszi László (szerk.): *Annales Tataienses I. Tata a tizenöt éves háborúban.* Tata, 1998. 45-58.

KISS 1998

Kiss Vendel: *Thatha Arx Regia. A tatai vár metszetábrázolásai a XVI-XVII. századból.* Tata, 1998.

KOPPÁNY 1999

Koppány Tibor: *A középkori Magyarország kastélyai.* Budapest, 1999.

KUBINYI 1964

Kubinyi András: A budai vár udvarbírói hivatala (1458-1541). *Levéltári Közlemények* 35. (1964) 68-92.

LUKÁCS 2000

Lukács Zsuzsa: A Szeged – alsóvárosi ferences kolostoregyüttes. In: Kollár Tibor – Bardoly István – Lővei Pál (szerk.): *A középkori Dél-Alföld és Szer. Dél-Alföldi Évszázadok* 13. Szeged, 2000.

NEUMANN 2006

Neumann Tibor: *A Korlátkövek. Egy előkelő család története és politikai szereplése a 15-16. században*. A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai – Források, Feldolgozások 5. Győr, 2006.

NEUMANN 2010

Neumann Tibor: A tatai vár és urai a Jagelló-korban. In: László János (szerk.): *A diplomácia válaszáján. 500 éve volt Tatán országgyűlés*. Annales Tataienses 6. Tata, 2010. 66-92.

PÁLFFY 1999

Pálffy Géza: *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526-1598*. Győr, 1999.

PÁLOSFALVI

Pálosfalvi Tamás: A Rozgonyiak és a polgárháború (1440-1444). *Századok* 137. (2003) 897-928.

RADOS 1964

Rados Jenő: *Tata. Városképek, műemlékek*. Budapest, 1964.

ROHRBACHER 1999

Rohrbacher Miklós: *Tata története*. Tata, 1888.

SCHMITDMAYER 2012

Schmidtmayer Richárd: Vértesi várak. A Rozgonyi család főúri rezidenciái a 15. században. In: Péterfi Bence – Vadas András – Mikó Gábor – Jakab Péter (szerk.): *MICAE MEDIAEVALES II. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Budapest, 2012. 123-140.

SCHMITDMAYER 2015

Schmidtmayer Richárd: *Vitány, Gesztes, Tata, Gerencsér várjai és uradalmi a késő középkorban. Doktori disszertáció (Kézirat)*. Budapest, 2015.

SCHÖNERNÉ 1968

Schönerné Pusztai Ilona: A tatai vár 1569-72-ből származó alaprajza. *KEMMK* 1. (1968) 263-272.

SEDLMAYR 1992

Sedlmayr János: Késő gótikus zárt erkély a győri Püspökvárban. In: F. Mentényi Klára (szerk.): *Műemlékvédelmi Szemle. Az Országos Műemléki Felügyelőség tájékoztatója*. 1992/1. 48-53.

SZABÓ 1963

Szabó László: A tatai vár a XVI. században. *HK* 63/1. (1963) 317-335.

SZATMÁRI 1990

Szatmári Sarolta: Mátyás király és Tata. In: Gyenisné Landes Edit – Somorjai József (szerk.): *Mátyás király és a vidéki Magyarország*. Tudományos Füzetek 6. Tata, 1990. 52-59.

TÓTH 1998

Tóth Sándor László: A tatai vár ostromának szerepe a 15 éves háborúban. In: Fatuska János – Fülöp Éva Mária – ifj. Gyüsi László (szerk.): *Annales Tataienses I. Tata a tizenöt éves háborúban*. Tata, 1998, 19-44.

VÁLINÉ 2000

Váliné Pogány Jolán: *Az örökség hagyományozása. Könyöki József műemlékfelmérései 1869-1890*. Forráskiadványok 4. Budapest 2000.

WENZEL 1880

Wenzel Gusztáv: *Tata fénykora. 1412-1542. Értekezések a történelmi tudományok köréből*. VIII/9. Budapest, 1880.

Rövidítések

ArchÉrt	Archaeológiai Értesítő
BudRég	Budapest Régiségei
DF	Diplomatikai Fényképgyűjtemény
DL	Diplomatikai Levéltár
HK	Hadtörténelmi Közlemények
KDMMA	Kuny Domokos Megyei Múzeum Adattára
KEMMK	Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei
MT	Műemlékvédelmi Tervtár

KANÁSZ VIKTOR

KANIZSA 1601-ES OSTROMÁNAK ITÁLIAI FORRÁSAIRÓL ÉS EMLÉKEIRŐL¹

A kora újkori Magyar Királyság (had)történetírásában, s különösen a tizenöt éves háború taglalása kapcsán Kanizsa 1600. évi oszmán ostromát általános ismertség övezi. Mindezen nem is csodálkozhatunk, mert – elsősorban Szigetvár 1566. évi eleste után – Kanizsa a Dráva és a Balaton közti végvárvonal legfontosabb erődítményeként nemcsak a mögöttes nyugat-magyarországi területeket, hanem a Habsburgok örökös tartományának számító Stájerországot is védte. Éppen ezért az oszmán hadvezetés már régóta tervezte Kanizsa elfoglalását. Miután 1600-ban sikerült az erődöt bevenni, vilajet-székhellyé tették, s felújítására, átépítésére igen komoly összegeket költöttek, védelmére pedig jelentős katonaságot rendeltek. Többek közt e rendelkezéseknek köszönhető, hogy 1664-ben Zrínyi Miklós sem tudta visszafoglalni a várat, és kilencvenévnvi oszmán uralom után csak 1690-ben tűnt el a török félhold a vár fokáról.

Az 1600-as és az 1664-es hadi eseményekhez képest ugyanakkor a vár 1601. évi ostroma erősen alulreprezentált a történeti köztudatban és a tudományos munkákban is. Pedig a meglehetősen rosszul szervezett ostrom menetének dokumentálására, a hadi események és azok mozgatórugóinak feltárására kivételes lehetőség nyílik, ugyanis a császári és királyi katonaság, az oszmánok, valamint a harcokban részvevő itáliai hadak révén is jelentős mennyiségű és felettebb változatos iratanyag maradt fenn, mindezt pedig kiegészítik különböző képzőművészeti alkotások is. E már kiadott és még kiadatlan források összessége pedig megfelelő lehetőséget nyújt nem csak a hadmozdulatok pontos rekonstruálására, hanem az ostrom kortársak általi megítélésének, jelentőségének bemutatására is. Bár e dokumentumok Európa-szerte fellelhetőek, többségük Itáliában található. Jelen írásomban – a teljesség igénye nélkül – eme itáliai források és emlékek jellegzetességeit, sokszínűségét, használhatóságát kívánom röviden bemutatni, valamint néhány konkrét példával illusztrálni.

A forrásokról

Bár az oszmán katonai vezetés már régóta tervezte megszerzését, 1600-ban mégis Európa-szerte megdöbbenést keltett a Georg von Paradeiser által védett Kanizsa

1 Készült az MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoportban az MTA TKI és az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3-I-PTE-305. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával a szerzőnek a Castrum Bene Egyesület 2018. május 14-i egervári konferenciáján elhangzott előadása alapján. Ezúton köszönöm Tusor Péternek, Kruppa Tamásnak és Szovák Mártonnak az értékes észrevételeiket!

elfoglalása.² A hír hallatán szinte azonnal felmerült a kulcsfontosságú vár visszafoglalásának terve, és – mivel a terv mögött komoly politikai és diplomáciai támogatás állt – már a következő évben egy nemzetközi hadsereg indult el Kanizsára. A Habsburg Ferdinánd főherceg által vezetett sereget magyar, horvát, belső-ausztriai és itáliai katonák, illetve spanyol pénzen fogadott csapatok alkották. Bár a katonaság biztos volt a győzelemben, a korai tél, s az ezzel járó igen rossz időjárás, a hadsereg-vezetés hibái, valamint a vezérek közti ellentétek miatt hamarosan a keresztény csapatok hatalmas vereséget szenvedtek.³

Az ostrom kapcsán szerencsés helyzetben vannak a kutatók, ugyanis, mint említettük, keresztény és török részről is gazdag levéltári és elbeszélő forrásbázis áll a rendelkezésükre. Nem csak Magyarországon, hanem szerte Európában, sőt az Oszmán Birodalomban is megemlékeztek a Kanizsa falai alatt történekről. Magyarországon elsősorban Illésházy István⁴ és Istvánffy Miklós⁵ írt az eseményekről. A Kárpát-medencén kívül is Angliától Itáliáig több külföldi elbeszélő forrást találunk, például Martinus Zeiler,⁶ Giovanni Marco Isolano,⁷ John Smith,⁸ Hyeronimus Ortelius,⁹ Federico Follino,¹⁰ Giovanni Nicolò *Dogliani* munkáit,¹¹ de ide sorolhatjuk a Fugger Zeitungok bizonyos darabjait is.¹²

- 2 A 16. század utolsó évtizedeinek egyre romló állapotáról: Szakály Ferenc: *Kanizsa és uradalma a vár török kézre jutása előtt*. Zalai Múzeum 4. (1992) 21–28., Kerecsényi Edit: *A Kanizsa környéki végházak helyzete a vár 1594-96 közötti protokollumai* tükrében. Zalai Múzeum 4. (1992) 29–34. Kerecsényi Edit: *Kanizsa és környéke helyzete 1594-97 között Haym Kristóf várkapitány és a bécsi udvar levelezése tükrében*. In: Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján. (szerk. Szita László) Pécs, 1993. 251–274., Vándor László: *Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig*. In: Nagykanizsa városi monográfia. I. Nagykanizsa, 1994. 215–424. 319–330., Turbuly Éva: *Kanizsa a Zala megyei közgyűlési jegyzőkönyvekben (1567–1601)*. Zalai Múzeum 7. (1997) 31–35. 31–34., Sz. Simon Éva: *A hódoltságon kívüli „hódoltság”. Oszmán terjeszkedés a Délnyugat-Dunántúlon a 16. század második felében*. Budapest, 2014., Kanász Viktor: *Protestánsok és katolikusok a 16. századi Kanizsán*. In: Folyamatosság és változás. Egyházszervezet és hitélet a veszprémi püspökség területén a 16–17. században. (szerk. Karlinszky Balázs–Varga Tibor László) Veszprém, 2018. 125–153. 138–145.
- 3 Az ostrom pontos menetét jelen írásomban nincs lehetőségem bemutatni, ld. Vándor László: *Kanizsa története...* i. m. 330–335., Tóth Sándor László: *A mezőkeresztési csata és a tizenötéves háború*. Szeged, 2000. 309–325., Bagi Zoltán Péter: *Egy kudarc okai. Kanizsa 1601. évi ostroma*. Aetas, 28 (2013) 1. 5–30. Huszthy Bálint–Kanász Viktor–Szovák Márton: *A hadi kudarc állatorvosi lova. Ercole Torbidi jelentései Kanizsa 1601. évi ostromáról*. In: Vestigia II. Magyar források Itáliából. (szerk. Domokos György–Kuffart Hajnalka–Szovák Márton) Piliscsaba, 2018. 143–172. Az 1601. év magyarországi hadieseményeiről legújabbban: Bagi Zoltán Péter: *„Én alig voltam erősb és rettenetesebb harczon es viadalon, mint ez vala.” A keresztény és oszmán főserge harca 1601-ben*. Iszkaszentgyörgy, 2016.
- 4 Illésházy István: *Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603*. (szerk. Kazinczy Gábor) Pest, 1863. 85–86.
- 5 Istvánffy Miklós: *Istvánffy Miklós Magyarok dolgariól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában*. III. (sar. Benits Péter) Budapest, 2009. 37–378.
- 6 Zeiler, Martinus: *A magyar királyság leírása*. (szerk. Kollega Tarsoly István, ford. Glósz József és Élesztős László) Szekszárd, 1997. 49.
- 7 Benda Kálmán: *Giovanni Marco Isolano gróf ezredes feljegyzései a magyarországi török háborúról 1594–1602*. Hadtörténelmi Közlemények 76 (1983) 4. 651–681.
- 8 Az angolszász területeken hamar híressé váló szerző szintén kiemelte a rendkívül viharos és hideg időt és a havazást. Smith, John: *The True Travels, Adventures and Observations of Captain John Smith in Europe, Asia, Affrica and America, from Domini 1593 to 1629*. London, 1630. 379–381., Smith, John: *John Smith kapitány utazásai és cselekedetei. 1580–1631*. (sar. C. Cutean Éva) Bukarest, 1980. 55–56.
- 9 Ortelius, Hyeronimus: *Chronologia oder Historische Beschreibung aller Kriegsepörungen und Belagerungen in Ungarn auch in Siebenburgen von 1395*. Nürnberg, 1602. 502–527.
- 10 Burattelli, Claudia: *L'intermezzo mancato: Federico Follino e l'assedio di Canissa*, Medioevo e Rinascimento 6. (1992) 3. 133–150.
- 11 Dogliani, Giovanni Nicolò: *Compendio storico universale*. Venetia, 1622. 909–911.
- 12 Ld. a Die Fuggerzeitungen-projekt honlapját. (<https://fuggerzeitungen.univie.ac.at/>, letöltés: 2019. február 8.)

A török történetírók is fontosnak tartották a maguk módján interpretálni a történeteket, egy részletes anonim krónika mellett a Kjátib Cselebi és Pecsevi Ibrahim is részletesen ír az ostromról,¹³ sőt az oszmán források köre is tovább bővíthető, s feldolgozásuknak 2017-ben egy egész kötetet szentelt Claire Norton.¹⁴

Külön forráscsoportot jelentenek a korszakban nagy népszerűségnek örvendő metszetek. Annak ellenére, hogy csak a 17. század elejétől találkozunk Kanizsát ábrázoló látképekkel, magyar vonatkozásban Kanizsa – több mint 120 eddig ismert metszetével – egyike volt a korszakban legtöbbet ábrázolt településnek. Ezek közül több jelentős látkép – pl. Dominicus Custos és Alexander Mair munkái – ábrázolja a vár 1601. évi ostromát. Több olasz metszet elkészültéről is tudunk, ezek között találunk igényesebb (pl. Giovanni Orlandi és Donato Rasciotti kiadásában), és kevésbé jól kivitelezett alkotásokat (pl. Giacomo Franco metszete).¹⁵ E metszetek forrásértéke nagyon eltérő, ám kutatásuk nem várt eredményeket is hozott.¹⁶

Az itáliai katonaság jelentős létszámú jelenlétének következtében az olasz közgyűjtemények nagymennyiségű és igen változatos forrással rendelkeznek a tizenöt éves háború eseményeiről, s azon belül is Kanizsa ostromáról. A forrásokat földrajzilag két nagy csoportra oszthatjuk, egyik részük a vatikáni és római közgyűjteményekben lelhető fel, s elsősorban a Szentszékhez köthető, másik részüket pedig az észak-itáliai, elsősorban a mantovai közgyűjtemények őrzik.

VIII. Kelemen pápa serege Kanizsa falai alatt

A barokk pápaság szempontjából ideológiailag és Itália védelmét tekintve is különösen fontos volt a magyar hadszíntér. VIII. Kelemen (Ippolito Aldobrandini) pápa (1592–1605) két magyarországi hadjárat után 1601-ben ismét unokaöccsét, Gianfrancesco Aldobrandinit küldte hadvezérként a Kárpát-medencébe, és e sereg Kanizsa ellen indult. Ennek kapcsán jelentős számú levéltári anyag maradt fenn az Örök Város közgyűjteményeiben, amely részben már régóta ismert a kutatók számára.

- 13 Vámbéry Ármin: *Kanizsa (1600–1601)*. Századok 1887, 716–726, 789–826., Sudár Balázs: *Kanizsa 1601. évi ostroma török szemmel*. Hadtörténelmi Közlemények 119. (2006) 4. 1025–1058.
- 14 Norton, Claire: *Plural pasts. Power, identity and the Ottoman sieges of Nagykanizsa Castle*. Abingdon–Oxon–New York, 2017. A német források felhasználásáról ld. Stauffer, Albrecht: *Die Belagerung von Kanizsa durch die christlichen Truppen im Jahre 1601*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung VII. (1886) 265–313., Krenn, Peter: *Die gescheiterte Rückeroberung von Kanizsa 1601 und ihre Auswirkungen auf das Landeszeughaus in Graz*. In: Népek a Mura mentén. Völker an der Mur. Ljudi uz Muru. Ljudje ob Muri. (szerk. H. Simon Katalin) Zalaegerszeg, 1998. 197–202., Toifl, Leopold: *Zur Invalidenversorgung in alter Zeit*. In: Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs 49. (1999) 253–260., Bagi Zoltán Péter: *Egy kudarc okai... i. m.*
- 15 Cennerné Wilhelmb Gizella: *A kanizsai vár metszetábrázolásainak típusai*. In: A nagykanizsai Thury György Múzeum jubileumi emlékkönyve. 1919–1969. (szerk. H. Kerecsényi Edit) Nagykanizsa, 1972. 69–83. 71–73., Szalai Béla: *Magyar várak, városok, falvak metszetei 1515–1800. I. A mai Magyarország*. Budapest, 2006. 17, 92; 140–148. tábla.
- 16 Jó példa erre a kanizsai középkori ferences kolostor lokalizálása: Vándor László: Újabb adatok a középkori Kanizsa mezőváros topográfiájához. Zalai Múzeum 23 (2017) 16–184. Itt kell megjegyezni, hogy a vár 1601-es ostromáról fennmaradt egy igen különleges magyarországi ábrázolás is: Hans Rudolf Millernek Nádasdy Ferenc megbízásából 1653-ban készült falfestménye a sárvári vár dísztermében. Erről ld. Galavics Géza: *A sárvári vár török–magyar csatáképei 1653-ból*. In: Sárvár története. (szerk. Söptei István) Sárvár, 2000. 451–469. 453–455.

A pápai hadsereghez, s Aldobrandinihez kapcsolódó források felhasználásával 1939–1940-ben Banfi Florio adott közre Aldobrandini három magyarországi hadjáratáról egy több közleményből álló összefoglalót, mely Kanizsa 1601-es ostromának ismertetésével zárul.¹⁷ A Kanizsa alatt harcoló pápai hadsereg történetéhez további fontos forrásokat nyújt Giacomo Serra apostoli hadbiztosnak a Vatikáni Titkos Levéltárban található jelentéseit 1980-ban kiadó Filippo Brancucci. E munka érdekessége, hogy eddig szinte teljesen elkerülte a magyar kutatók figyelmét. 2018-ban jelent meg Giampiero Brunelli kötete, amely a pápai hadseregek részvételét, ezen belül pedig Gianfrancesco Aldobrandini három magyarországi hadjáratát tárgyalja a tizenöt éves háborúban, részletesen szólva a pápai sereg összetételéről, felépítéséről és magyarországi tevékenységéről, külön fejezetben emlékezve meg Kanizsa ostromáról is.¹⁸

Az Örök Városban található, Kanizsával kapcsolatos építészeti, képzőművészeti emlékek is javarészt a pápa hadvezéréhez köthetők, noha Aldobrandini nem ért el Kanizsához, ugyanis szeptember elején, Varasdon megbetegedett. Az állapota nem javult, 14-én felvette az utolsó kenetet, ekkor tudata már zavart volt, és 17-én elhalálozott.¹⁹ A pápa csak később értesült unokaöccse állapotáról, és szeptember 24-én így írt: "*Szívünket éles fájdalom nyíla szegezte át unokaöcsénk reménytelen állapotának hírére [...], de megnyugszunk abban, amit az Úr rendel, és ha őt magához vennie tetszik, irgalmasságába ajánljuk lelkét.*"²⁰ Testét bebalzsamozva Rómába küldték, ahol már szeptember 26-án tudtak a haláláról.²¹

VIII. Kelemen a pápai hadsereg rossz állapotáról is értesült, s október 13-án Ferdinánd főhercegnek a következő sorokat írta: "*Noha mi is az emberi gyarlóságok osztályrészesei lévén, az emberi fájdalmat mélyen átérezzük, még sokkal inkább megrendítenek minket azok, amik a közüggel függnek össze; mélyebben hat szívünkbe az, amit nagy megütözésünkre hallanunk kellett, hogy a tetemes költséggel szervezett, meleg szeretettel küldött seregünk súlyos alkalmatlanságokat szenved, hogy vele Te és embereid semmit sem gondoltok, azt elhanyagoljátok, katonáinkat, mintha a legidegenebbek volnának, megvetitek és semmibe sem veszitek, úgyannyira, hogy azok még az életük fönttartására legszükségesebb érlelmi cikkeket is nélkülözik, sőt embertelen bánásmódban részesülnek.*"²²

17 Banfi Florio: *Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai. Harmadik és befejező közlemény.* Hadtörténelmi Közlemények 41 (1940) 143–56.

18 Brunelli, Giampiero: *La santa impresa. Le crociate del papa in Ungheria (1595–1601).* Roma, 2018. Kanizsáról: 136–145. Legújabban: Kruppa Tamás: *Gianfrancesco Aldobrandini pápai generális megücsült erdélyi hadivállalata 1595–1596-ban.* Hadtörténelmi Közlemények 131. (2018) [megjelenés alatt]. A pápai hadseregek magyarországi működésének eddig ismert forrásait nagyszerűen kiegészíti majd Gianfrancesco Aldobrandini levelezésének kiadása, amely Kruppa Tamás jóvoltából a közeljövőben lát napvilágot.

19 Borsio, Maria Barbara Guerrieri: *Il palazzo Aldobrandini, già Parisani, al Pozzo delle Cornacchie e gli affreschi di Pietro Veri.* Bollettino d'Arte 92. (2007) 141. 89–98. 89.

20 Fraknói Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkel, A mohácsi vésztől Magyarországnak a török járom alól fölszabadításáig, 1526–1689.* III. Budapest, 1903. 258.

21 Huszthy Bálint–Kanász Viktor–Szovák Márton: *A hadi kudarc állatorvosi lova... i. m.* 151. A szeptember 26-i konzisztoriális aktából kiderül, hogy amikor a pápa megtudta unokaöccse súlyos betegségét, méltatta szerény életvitelét, s a biztos halálhír megérkezéséig arra kérte a bíborosokat, hogy ne nyilvánítsák részvétüket. *Consistorialia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1426–1605).* (szerk. Tuszor Péter–Nemes Gábor) Budapest–Róma, 2011. 239. A hír a törökhöz is eljutott, bár eléggé elferdítve. Erre jó példa a névtelen oszmán krónikás leírása: „Azon túl, hogy Allah kegyelméből 12 ezer hitetlen pusztult el, még a római pápa testvérét is puszkalövés érte, és meghalt.” Sudár Balázs: *Kanizsa 1601. évi ostroma török szemmel... i. m.* 1045.

22 Fraknói Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései... i. m.* 258.

Ám a hadjárat végeredményén a pápa levele sem tudott már változtatni, s december 14-én már Rómában is tudtak a csúfos vereségről.²³

1602 január 3-án ért a holttest Rómába. Pietro Aldobrandini processzióval várta a menetet a Piazza del Popolo-nál, majd a későbbiekben a város több templomában is gyászszertartásokat tartottak.²⁴ Rómában nagy ünnepek közepette a teljes bíborosi kollégium részvételével díszes körülmények között temették el, s a korábbi hadvezérekhez, így Marcantonio Colonnához (†1584) és Alessandro Farnesehez (†1592) hasonlóan ő is díszes sírt kapott a Capitoliumon álló Santa Maria in *Ara Coeli* templom San Francesco Solano kápolnijában.²⁵ Az elhunytat dicsőítő felirat megemlékezik Kanizsa ostromáról is.²⁶

Aldobrandini jelentőségét jól mutatja, hogy a Capitolium túloldalán, a Capitoliumi Múzeumok épületében a Palazzo dei Conservatori egyik termében (Sala dei Capitani) 1602-ben felállították a hadvezér egészalakos, egy ókori római hadvezért mintázó szobrát.²⁷ Krátky István kanizsai polgármester az 1930-as években szerette volna újra felépíttetni a kanizsai vár Salm-bástyáját, s körülötte létrehozni „a kanizsai hősök ligetét”. Itt a capitoliumi Aldobrandini-szobor másolatát is szerették volna felállítani, ám a kezdeményezés végül nem valósult meg.²⁸

Szintén az *Ara Coeli* templom adott helyet egy másik Kanizsa alatt harcoló római sírjának. A San Girolamo kápolnában található Flaminio Delfini sírköve, aki a pápa katonájaként részt vett Aldobrandini mindhárom magyarországi hadjáratában, így Kanizsa ostromában is, ahol a pápai csapatok parancsnokaként harcolt. 1605-ben Delfini az arcképét ábrázoló festménnyel díszített emléktáblát kapott Aldobrandini szobra mellett a Sala dei Capitani falán.²⁹

Rómában nem csak a pápa figyelt a Dunántúl hadi eseményeiről érkező hírekre és unoka-öccse sorsára. Jó példa erre a jezsuiták esete. Claudio Acquaviva rendfőnököt rendszeresen értesítették a magyarországi hadmozdulatokról, s így Kanizsa ostromának eseményeiről is. 1601. október 28-án Székesfehérvárról küldött levelet Ferdinand Alber a rendfőnöknek Rómába, amelyben többek közt arról ír, hogy amennyiben szükséges, Mercour fővezér a

23 *Consistorialia Documenta Pontificia... i. m. 240.*

24 Schraven, Minou: *Festive Funerals in Early Modern Italy. The Art and Culture of Conspicuous Commemoration.* Farnham, 2014. 230–231.

25 Aikin, Roger: *Christian Soldiers in the Sala dei Capitani.* Sixteenth Century Journal 16. (1985) 2. 206–228. 220–221. (A szerző tévesen 1595-re – Esztergom ostromának évére – datálja a nepos halálát.) Lavin, Irving: *The Art of Gianlorenzo Bernini.* I. London, 2007. 470. 472. A család temetkezési szokásairól: Salvagni, Isabella: *Il destino manifesto: gli Aldobrandini di Clemente VIII e la Minerva.* Roma, 2017. A korabeli világi neposok szerepéről ld. Tuszor Péter: *A barokk pápaság.* Budapest, 2004. 123–135.

26 "...FELICIT[ER]R OBITA HVNGARIA CROATIAQVE TVRCARVM E FAVCIBVS HAVD SEMEL EREPTA EXPVGNATO STRIGONIO PAPPÁ ET VICEGRADO RECEPTIS DEMVM IN OBSIDIONE CANISSAE PARI CUM PIEATATIS AC FORTITVDINIS LAVDE VITA FVNCTO AN. D. MDCII..."

27 Sárközy Péter: *Róma mindannyiunk közös hazája. Magyar emlékek Rómában, magyarok emlékei Rómából.* Budapestini, 2010. 49. Sárközynél tévesen azt olvashatjuk, hogy Aldobrandini 1602-ben, az ostrom után halt meg Varasdon. A kép alatti felirat: „Flaminio Delphinio / militaribus et imperatoriis artibus / magisterio equitum ductu exercituum / rebus praeclare gestis domi forisque / clarissimo / post.funus.publico aere luctuque / celebratum / S.P.Q.R./ civi optimo / MDCV” Pietrangeli, Carlo: *La sala dei Capitani.* Capitolium 37. (1962) 640–648. 644–645.

28 Zalai Közlöny 79. (1936) 210. 3. (1936. szeptember 15.); 76. (1936) 224. 2. (1936. október 1.)

29 Aikin, Roger: *Christian Soldiers in the Sala dei Capitani... i. m. 220.*, Sárközy Péter: *Róma mindannyiunk közös hazája... i. m. 49.*

Kanizsánál állomásozó sereg megsegítésére siet majd.³⁰ Ugyanő november 16-án Bécsből már arról értesítette Acquavivát, hogy e hónapban Mátyás főherceg Ferdinánd herceg megsegítésére 5-6000 katonát küldött Kanizsára.³¹ *Tíz nappal később* már Bartholomeus Viller írt Grazból a rendfőnöknek, amelyben részletesen beszámol az ostrom során elkövetett hibákról: a parancsnokok rivalizálásáról, a főherceg kapkodásáról, a pápai zsoldosok panaszkodásáról, és az ellenség kis számának ellenére a keresztény táborban tapasztalható hatalmas fejtelenségről. Külön kiemelte, hogy e problémákat tetézte a rengeteg esőzés és havazás, valamint a fogcsikorgató hideg.³² A sikertelen ostrom híre hamar eljutott Rómába: Acquaviva rendfőnök december 15-én Villernek küldött válaszában már arról írt, hogy fájdalommal értesült az ostrom sikertelenségéről, miséket mondott és imádkozik Ferdinánd főherceg sikereiért.³³ Hasonlóan írt december 22-én Ferdinand Albernek Bécsbe.³⁴

A jezsuita rendfőnökön kívül a bíborosok is jól értesültek voltak. Jól mutatja ezt az Archivio di Stato di Modena gyűjteményében őrzött tizennégy olasz nyelvű levél.³⁵ Ezekben Ercole Torbidi Alessandro d'Este bíborost tudósítja a Kanizsa visszafoglalására induló pápai segélycsapatok útjáról és küzdelmeiről. Torbidi első fennmaradt levele 1601. július 3-án Ljubljánában kelt, majd 16-án Zágrábból, szeptember 9-én pedig Varasdról írt. A kanizsai táborból először szeptember 14-én küldött jelentést, majd visszatért Varasdra, ám a hónap végén ismét Kanizsa falai alatt találjuk. Utolsó ismert levelét november 10-én írta meg.³⁶ A jelentések tartalma igen változatos, részletesen írt a pápai hadsereg Kanizsáig tartó útjáról, a katonaság körében uralkodó kezdeti optimizmusról, ám az idő előrehaladtával tanúi lehetünk a kemény harcok, az egyre szörnyűbbé váló időjárás és az Aldobrandini halálát követő, a vezérkar tagjai közötti széthúzás, s az ezekkel járó, folyamatosan növekvő veszteségek és éhezés miatt tapasztalható és folyamatosan erősödő demoralizálódásnak. Külön megemlíti, hogy szeptember 23. előtt már havazott is.³⁷ A rangviták már Aldobrandini betegsége alatt jelentkeztek, amikor is Flaminio Delfini és Ascanio Sforza előléptetéséről értesült a többi parancsnok. Delfini kinevezése miatt például több ezredes (*colonello*) még a súlyosan beteg Aldobrandini életében visszautasította a saját kinevezését. Az ostrom során a hadvezetés és a katonák vallási ellentétei is felerősödtek, például Torbidi a keresztény tábor problémáiért egyértelműen a főherceg protestáns helytartóját (*mastro*) tette felelőssé.³⁸

30 *Jezsuita okmánytár I/1. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok. 1601–1606.* (szerk. Keserű Bálint, sar. Balázs Mihály–Kruppa Tamás–Lázár István Dávid–Lukács László) Szeged, 1995. 67–69.

31 *Jezsuita okmánytár I/1... i. m.* 72.

32 *Jezsuita okmánytár I/1... i. m.* 73–74.

33 *Jezsuita okmánytár I/1... i. m.* 77–78.

34 *Jezsuita okmánytár I/1... i. m.* 78–79.

35 Huszthy Bálint–Kanász Viktor–Szovák Márton: *A hadi kudarc állatorvosi lova... i. m.* 143–172.

36 Huszthy Bálint–Kanász Viktor–Szovák Márton: *A hadi kudarc állatorvosi lova... i. m.* 145. 171.

37 Huszthy Bálint–Kanász Viktor–Szovák Márton: *A hadi kudarc állatorvosi lova... i. m.* 146. 160.

38 A protestánsok pont fordítva látták a helyzetet, és a főherceg gyengeségét az őt segítő jezsuita és kapucinus szerzetesek hibájának vélték. Jól példázza ezt a soproni lutheránus polgárok véleménye. *Die Chronik des Marx Faut und Melchior Klein. Faut Márk és Klein Menyhért krónikája (1526–1616).* (ed. Kovács József László) Sopron, 1995. 76–77, 139–140. Hasonló módon gondolkodtak az esetről a német és a cseh lutheránusok is. Tarján Bence: *Cseh pamflet Kanizsa 1601. évi ostromáról.* Magyar Sión 45. (2009) 1. 89–98., G. Etényi Nóra: *A »türkenlied«* reneszánszai - A magyar vonatkozású német népelemek típusai és életszerűsége. In: Tudomány és hagyományörzés. (szerk. Petercsák Tivadar–Berecz Máttyás) Eger, 2008. 69–91. 80.

Mantova hercege Kanizsa alatt

A tizenöt éves háború itáliai résztvevői közül Aldobrandini mellett kiemelkedik Vincenzo Gonzaga, aki személyesen háromszor, 1595-ben, 1597-ben és 1601-ben is sereget vezetett a Magyar Királyság területére. Bár 1595-ben hadseregével egy nappal lekéste Esztergom visszafoglalását, majd két évvel később, Győr ostrománál majdnem oszmán fogságba esett, mindez azonban nem vette el a kedvét attól, hogy 1601-ben a kereszt jelében ismét a törökök ellen induljon, és Kanizsa alatt Ferdinánd főherceg táborában harcoljon. Kanizsai tevékenységéről részben feltáratlan iratanyag maradt fenn a Mantovai Állami Levéltárban. Mínderre több mint száz évvel ezelőtt először Vincenzo Errante hívta fel a figyelmet Milánóban megjelent munkájában, melyben tizennyolc, a hadjáratához kapcsolódó dokumentumot is közölt.³⁹

Gonzaga lett az itáliai csapatok vezére, vagyis rangban rögtön Ferdinánd főherceg után állt, ám ez több olasz vezérnek nem tetszett, sőt, a toszkán nagyherceg képviselőjében táborba szálló Giovanni Medici nem is volt hajlandó parancsokat elfogadni tőle.⁴⁰ Mindez nem zavarta a mantovai uralkodót egyéb komoly, az erdélyi kormányzóságával kapcsolatos tervek dédelgetésében, amelyekről két, 1601. szeptember 15-én, a Kanizsa alatti főhercegi táborban kelt levél ad információkat.⁴¹

Több mantovai forrás is beszámol a már jól dokumentált, kontroll-forrásokban is gyakran előkerülő különösen rossz időjárásról.⁴² Figyelmet érdemel az, hogy Gonzaga herceg a siker érdekében kétségbeesésében nem mindennapi eszközökhöz is nyúlt, s gyakorlatilag biológiai fegyvert igyekezett gyártatni, azaz megpróbálkozott az ellenségnek zsákmányul hagyott élelmiszerek megmérgezésével, például az Ercole Pederocca által készített mérgezett bors („*pevere avvelenato*”) felhasználásával.⁴³ Ezen kívül pedig az álmat és halált hozó lövedékek („*proiettili sonniferi e mortiferi*”) felhasználását is megkísérelte, ám mindezek nem jártak sikerrel.⁴⁴

Elkeseredettségét nem csak a már említett problémák okozták, valószínűleg közrejátszott benne folyamatos betegsége is, ugyanis állandó térdfájdalmak kínozták. Már szeptember 6-án testvérének, Annának Kanizsa alól írt levelében lázra és duzzadt térdére („*solita enfi aggine al ginocchio*”) panaszkodott. A betegség nem múlt el: szeptember 29-én Gonzaga bizalmasa, Alessandro Vincenzo értesítette Eleonora de Medicit, hogy a hercegnek a kanizsai sátrában kellett maradni és pihenni a folyamatos térdfájása miatt.⁴⁵

39 Például VIII. Kelemen brévéjét, Gonzaga instrukcióját, valamint Polidoro Ancelli, Alessandro Striggio, Federico Follino, Tullo Petrozzani, Ercole Udine és a herceg leveleit. Errante, Vincenzo: „*Forse che sì, forse che no*”. *La terza spedizione del duca Vincenzo Gonzaga in Ungheria alla guerra contro il Turco (1601)*. Milano, 1915. 84–104.

40 Kruppa Tamás: *Tervek az erdélyi kormányzóság megszerzésére 1601-1602-ben. Erdély és a Gonzaga dinasztia kapcsolatai a XVI-XVII. század fordulóján*. Hadtörténelmi Közlemények 112. (2002) 2. 281–308. 287.

41 Kruppa Tamás: *Tervek az erdélyi kormányzóság megszerzésére... i. m.* 289. 305–308.

42 Például: „...folytatjuk ennek az erődítménynek az ostromát, amely igencsak nehéz vállalkozás és a gyakori esőzések ezerszer nehezebbe teszik”. Ferrari, Daniela: *A Mantovai Állami Levéltár magyar vonatkozású iratai*. In: *Vestigia II. Magyar források Itáliából*. (szerk. Domokos György–Kuffart Hajnalka–Szovák Márton) Piliscsaba, 2018. 29–39. 35.

43 Ferrari, Daniela: *A Mantovai Állami Levéltár magyar vonatkozású iratai... i. m.* 35.

44 Finucci, Valeria: *The Prince's Body. Vincenzo Gonzaga and Renaissance Medicine*. Cambridge–London, 2015. 96., Ferrari, Daniela: *A Mantovai Állami Levéltár magyar vonatkozású iratai... i. m.* 35.

45 Finucci Valeria: *The Prince's Body... i. m.* 97.

Megelégelve a problémákat és a Russwormmal folytatott állandó hatalmi harcait, Gonzaga otthagyta a táborn, és öt hónappal az indulása után december 19-én megérkezett Mantovába. A korai távozás hivatalos magyarázata a fejedelem betegsége volt, ám ebben sokan kételkedtek, pedig mint láthattuk, Gonzaga tényleg fájdalomban szenvedett.⁴⁶ Egy különös művelődéstörténeti forrás is kapcsolódik az ostromhoz. A híres zeneszerző, Claudio Monteverdi 1601. november 28-án Mantovából írt levelet munkaadójának, Gonzaga hercegnek Kanizsára – ami már nem találta ott a herceget –, melyben az udvari karmesteri és templomi karnagy címet folyamodott.⁴⁷

Az ostromló sereg felbomlása után elindult a bűnbakok keresése. Sokan ezt épp a mantovai hercegeben találták meg, aki először hagyta el a táborn. Gonzaga elutasította a vádak és Ferdinánd főherceget okolta, aki túlságosan is hallgatott a táborban lévő jezsuitákra és Russwormot, akit azzal vádolt meg, hogy a visszavonuláskor két ezüstdládáját is ellopta.⁴⁸ Még tartott az ostrom, mikor Gonzaga már megbízta Federico Follinót, az udvari előadások és ünnepélyek felügyelőjét a sereg hazatérési ünnepségének előkészítésével.⁴⁹ Az ostrom további menete azonban nem adott sok okot az ünnepségre. Ennek ellenére a fejedelem a nyilvánvalóan kudarccal végződő katonai vállalkozását nem hogy megpróbálta volna elhallgatni, hanem a hadjárat eredményeit átértékelve uralkodói reprezentációja szerves részévé tette. Ennek érdekében a korabeli média több lehetőségével is élt: krónikában írta meg, képekkel ábrázolta, valamint képzőművészeti eszközökkel és ünnepséggel is hirdette katonai erényeit.

Vincenzo Gonzaga 1601-es hadjáratát versben is megénekelték egy korabeli mantovai krónikában, Giovanni Battista Vigilio *A salata* című művében, melyben a herceg katonáinak szóbeli tanúságait idézi, különösképpen is Ercole Cattaneo elbeszélését.⁵⁰ Az ostrom leglátványosabb mantovai emléke mégis a Palazzo Ducale Sala del Labirintóban található faragott, aranyozott famennyezeten ábrázolt labirintus, amelynek közepén a „Talán igen, talán nem” felirat, valamint a következő körirat olvasható: „*Amidőn Vincenzo Gonzaga [...] Kanizsa alatt a török ellen harcolt.*”⁵¹ A művet Anton Maria Vianni készítette úgy, hogy a Palazzo di San Sebastianóban már meglévő díszítést hozatta át, frízként hozzátéve a latin feliratot. A korábbi szakirodalom és a helyi köztudat sokáig úgy tartotta, hogy a labirintus arra a börtönre utal, amelyben Gonzaga raboskodott. A „*Talán igen, talán nem*”

46 Finucci Valeria: *The Prince's Body... i. m. 97.*

47 Monteverdi már korábban is járt Magyarországon, 1595-ben Gonzaga magával hozta egész udvari zenekarát, amely Claudio Monteverdi egyik zeneművét adta elő Esztergomban. *The Letters of Claudio Monteverdi.* ed. Stevens, Denis, Cambridge, 1980. 34. 37–38. Monteverdi, Claudio: *Levelek, elméleti íráások.* (szerk. Lax Éva) Budapest, 1998. 21–22. Domokos, György: *Dal Zammartino al Monteverdi. Alcune fonti modenese sui rapporti musicali e teatrali nel Rinascimento ungherese.* In: Italia nostra. Studi filologici italo-ungheresi. (a cura di Ágnes Ludmann) Budapest 2016. 22–39. 34. Ennek szépirodalmi feldolgozása: Passuth László: *A mantovai herceg muzsikusa.* Budapest, 1957. Torbiditől tudjuk, hogy Gonzaga kanizsai táborában is voltak zenészek. Huszthy Bálint–Kanász Viktor–Szóvák Márton: *A hadi kudarc állatorvosi lova... i. m. 163–165.*

48 Kruppa Tamás: *Tervek az erdélyi kormányzóság megszerzésére... i. m. 287.*

49 Ferrari, Daniela: *A Mantovai Állami Levéltár magyar vonatkozású iratai... i. m. 35.*

50 Vigilio, Giovanni Battista: *La Insalata. Cronaca mantovana dal 1561 al 1602.* ed. Ferrari, Daniela–Mozzarelli, Cesare, Mantova, 1992. 111., Ferrari, Daniela: *A Mantovai Állami Levéltár magyar vonatkozású iratai... i. m. 36.* Finucci Valeria: *The Prince's Body... i. m. 203.*, Burattelli, Claudia: *L'intermezzo mancato: Federico Follino e l'assedio di Canissa... i. m. 133–150.*

51 “Dum sub arce Canisiae contra Turcas pugnat Vincentius Gonzaga...” E labirintus ihlette Gabriele D'Annunzio híres regényét: D'Annunzio, Gabriele: *Forse che sì forse che no.* Milan, 1910.

feliratot pedig valószínűleg a hasonló kezdetű, a késő középkorban Európa-szerte igen népszerű ének ihlethette.⁵²

Az ostrom továbbra is élénken élt a herceg emlékezetében. Ennek szép példája, hogy 1608 májusában színielőadást tervezett, s ennek egy képi ábrázolása is ismert: Federico Follino 1601-ben Kanizsa ostromáról készült rajzai közül az egyik metszetként bekerült Francesco Osanna 1608-ban, Mantovában kiadott *Compendio delle sontuose feste fatte l'anno 1608 nella città di Mantova* című művébe.⁵³ Az ünnepség alatt hajócsatát is rendeztek, amely során Kanizsa vára is jelképesen megjelent.⁵⁴ Bár magyarországi hadi tevékenységét, s főleg Kanizsa csúfos véget érő ostromát kevésbé jellemezhetnék a dicső, vagy sorsfordító jelzőkkel, ennek ellenére uralkodói reprezentációjában megkülönböztetett szerepet kapott a sikertelen ostrom.

Mint látható, Gonzaga herceg évek múltán sem feledte Kanizsa alatti tevékenységét, valamint törekedett annak megörökítésére s megszépítésére, ezáltal formálva uralkodása, személyisége megítélését. Így a kanizsai ostrom emlékének ápolása konkrét célokat hordozott magával. Ezzel azonban nem volt egyedül.

Egy újabb ostrom haditerve vagy ajánlólevél?

A Mantovai Állami Levéltárban őrzik Federico Ghislieri hadmérnök *discorsóját* Kanizsa ostromáról (*Discorso di Federico Ghisliero sopra l'espugnazione della fortezza di Canissa*).⁵⁵ Ghislieri részt vett Kanizsa ostromában, Torbidi is megemlékezik róla, ugyanis miután Orphinio Galliani, a tüzérség vezetője egy a hátát és a mellkasát átütő ágyúgolyó miatt meghalt, ő vette át a helyét, így fontos pozícióból meríthette tapasztalatait.⁵⁶ Az ostrom során megbetegedett, de élve hazajutott Itáliába. A piemonti származású, Európa több harcterén is megforduló hadmérnök 1602 augusztusa végén küldte el művét egy eddig nem azonosított itáliai uralkodónak.

A „beszéd” különlegessége az, hogy nem az előző év eseményeit helyezi a középpontba, hanem egy új, az eddigi tapasztalatokon alapuló haditervet vázol fel Kanizsa bevételére. Ennek megfelelően a mű a következő részekből épül fel: ajánlólevél, ismertetés az erődök elfoglalásának elméleti lehetőségeiről, majd ezek közül a Kanizsa esetében megvalósítható megoldás kiválasztása, Kanizsa erődjének leírása, a haditerv, végül rövid zárás.

52 Banfi, Florio: *Magyar emlékek Itáliában*. Szeged, 2005. 150–151., Sogliani, Daniela: *Massimamente delle cose di Costantinopoli. I Gonzaga e i turchi nei documenti dell'Archivio di Stato di Mantova dalla metà del Cinquecento al sacco della città*. In: Venezia Cinquecento. Studi di storia dell'arte e della cultura, anno XXIII n. 46, Roma, 2015. 155–182. 173–176., Finucci Valeria: *The Prince's Body... i. m.* 150–152.

53 Ferrari, Daniela: *A Mantovai Állami Levéltár magyar vonatkozású iratai... i. m.* 36.

54 *Vestigia II. Magyar források Itáliából*. (szerk. Domokos György–Kuffart Hajnalka–Szovák Márton) Piliscsaba, 2018. 220. Mindez nem számított egyedülálló eseménynek, az ostrom előtt Ferdinánd főherceg Grazban, a Fötéren, ládákból es fatörzsekből a jezsuiták biztatására és hízélgésére felépítette Kanizsa mását, ezt a faerősséget megostromolta es nyomban be is vette. *Die Chronik des Marx Faut und Melchior Klein... i. m.* 76–77, 139–140. Huszthy Bálint–Kanász Viktor–Szovák Márton: *A hadi kudarc állatorvosi lova... i. m.* 150.

55 Szovák Márton: *Kanizsa másodszor. Federico Ghislieri haditerve Kanizsa visszafoglalására (1602)*. Lybus, 2018, valamint Szovák, Márton: *Espugnazione per negati: La fortezza di Kanizsa al centro di un trattato secentesco di arte militare*. Verbum 19. (2018) 1–2. 119–127.

56 Huszthy Bálint–Kanász Viktor–Szovák Márton: *A hadi kudarc állatorvosi lova... i. m.* 152.

Bár Szovák Márton megállapítása szerint e munka célja „nem is annyira Kanizsa hathatós elfoglalása, hanem saját hadászati ismereteinek bemutatása és ezáltal biztos állás elérése valamely fejedelemtől”, de Ghislieri részletesen ír a vár felépítéséről, a bástyák állapotáról⁵⁷ valamint az azt körülvevő mocsarakról. Megállapítja, hogy az ostromhoz csak a helyszínre vitt anyagokból készült ostromművek használhatók. A lehetőségeket egyenként számba véve egy alaposan megtervezett tüzérségi támadást javasol, amelyhez pusztán az ágyúk helyszínre szállításához megfelelő utakra, alkalmas, fedezékkal védett ágyúállásokra és megerősített őrhelyekre van szükség. Ez utóbbiakat a mocsaras talaj miatt úszó alkotmányok segítségével kivitelezné, amelyeket Grazban készíttetne elő. Végezetül a felsorolt technikák és a vázolt terv alapos ismeretére, valamint az 1601-es ostrom során szerzett tapasztalataira tekintettel személyesen ajánlkozik az újabb támadás vezetésére.⁵⁸

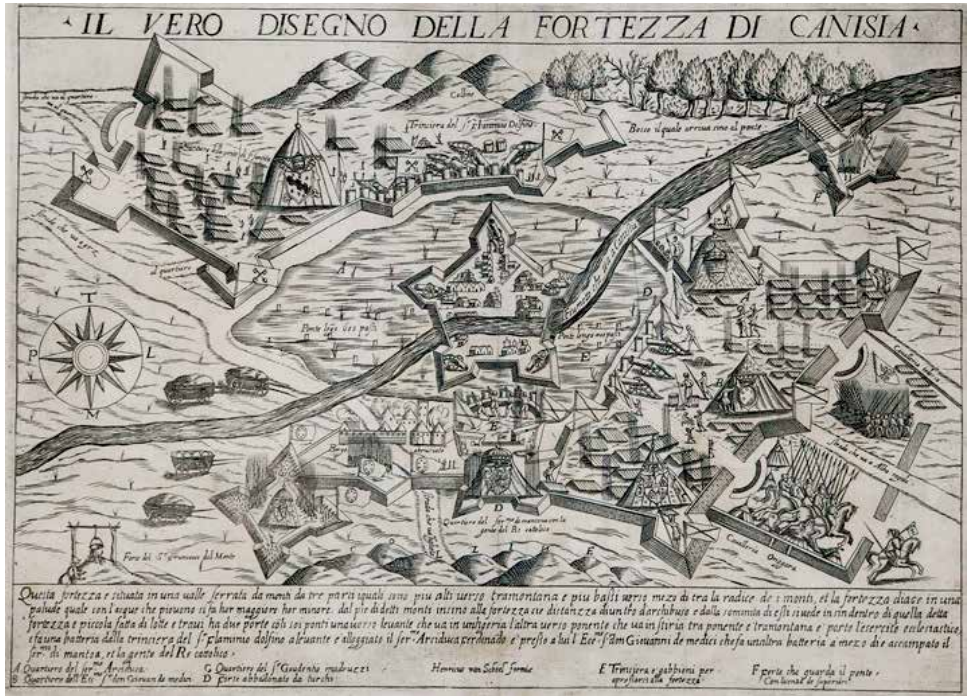
Összegzés

Mint látható, Kanizsa 1601. évi ostroma kapcsán számtalan külföldi, többnyire itáliai forrást állíthatunk csatorba a történeti rekonstrukció és az ostrom utóéletének bemutatása érdekében. E források felettébb változatosak, jelentések, tractátusok, beszámolók, levelezések, de több képzőművészeti alkotás is található közöttük. Mindez azt bizonyítja, hogy a korabeli keresztény Európa érdeklődéssel követte a magyarországi, s ezen belül a kanizsai hadszíntér eseményeit.

Végigtekintve az idegen nyelvű szakirodalmon, megállapíthatjuk, hogy külföldön jóval nagyobb hangsúlyt kap Kanizsa 1601-es ostroma, mint Magyarországon. Az elmúlt években megjelenő munkák világosan bizonyítják, hogy a tizenöt éves háború, s benne Kanizsa történetével kapcsolatos, már kiadott és még kiadatlan források méltán tarthatnak igényt a magyar kutatók figyelmére, a további kutatásokra és minél alaposabb feldolgozásokra. Ebben az MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport és a Vestigia Kutatócsoport munkája kapcsán további eredmények várhatóak.

57 Szerinte a Szigetvár felé esőket alaposan erődítették, a nyugatiakat kevésbé. Ezeken túl a három megkezdett, egyelőre ravelinként használható bástyát és az ezek megközelítésére szolgáló hidakat is említi: Szovák Márton: *Kanizsa másodszor... i. m.* 197. A vár korabeli állapotáról, elképzelt rekonstrukciójáról legújabban: *Kanizsa vára. Egy elfeledett vár újraéledése.* (szerk. Hasenauer Rajmund–Pámer András) [h.n.] 2017. 28–47. Szakonyi Balázs: *A kanizsai vár 1600-as elméleti rekonstrukciója.* Várak, kastélyok, templomok 14. (2018) 6. 18–21.

58 Szovák Márton: *Kanizsa másodszor... i. m.* 197.

1. kép: Orlando Giovanni metszete Kanizsa 1601-es ostromáról

2. kép: Német metszet Kanizsa 1601-es ostromáról

3. kép: Kanizsa vára 1600 körül (a Pazirik Kft. rekonstrukciója, közölve a Netta-Pannonia Környezetvédelmi Kft. hozzájárulásával)

4. kép: Gianfrancesco Aldobrandini sírja a római Santa Maria in Ara Coeli templomban

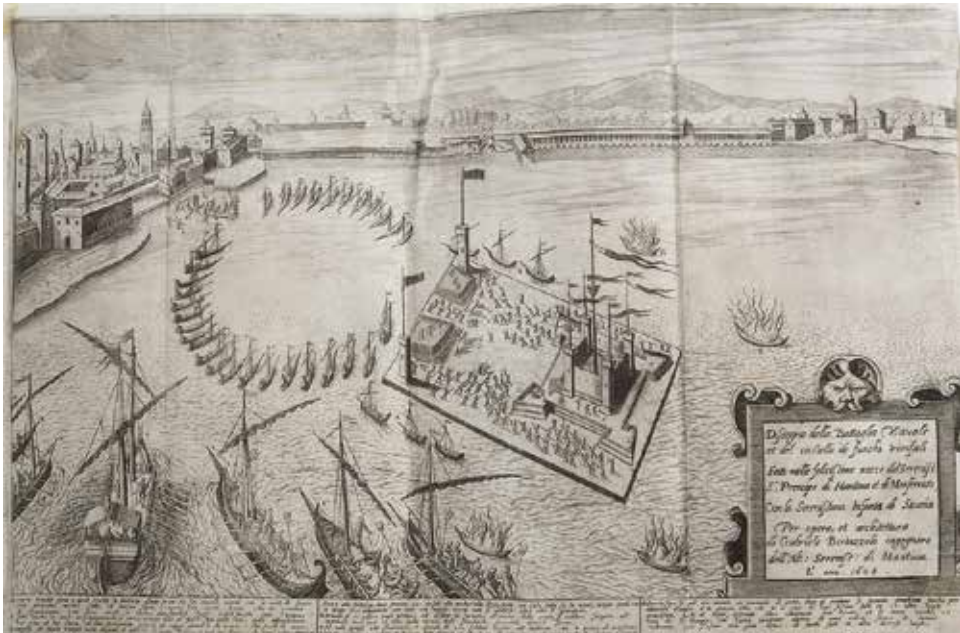
5. kép: Gianfrancesco Aldobrandini szobra a Capitoliumi Múzeumok épületében a Palazzo dei Conservatori egyik termében

6. kép: Flaminio Delfini mellképe a Capitoliumi Múzeumok épületében a Palazzo dei Conservatori egyik termében

7. kép: A mantovai Palazzo Ducale labirintusa

8. kép: Kanizsa várának megjelenítése a mantovai 1608-as ünnepségen
Francesco Osanna művében

VÉGH FERENC

**CSÁKTORNYA VÁRÁNAK
ISMERETLEN ALAPRAJZA 1680-BÓL
ZRÍNYI VII. MIKLÓS ÉPÍTKEZÉSEINEK
KRONOLÓGIÁJÁHOZ¹**

A Muraköz területével csaknem egybeeső, legértékesebbnek számító Zrínyi uradalom névadó vára a XVII. század elejétől köztudottan a horvát-magyar főúri család rezidenciája volt. Ez részben azzal a körülménnyel magyarázható, hogy Kanizsa 1600. évi oszmán kézre kerülésével a család tagjaira hárult a határterületté lett tájegység védelmének megszervezése.² A nagyjából ma is álló, így rokon tudományterületek művelői által is kutatható csáktornyai vár már ezért is kiváló terepnuma lehetne a magyar és horvát történészek közötti együttműködésnek. A Muraköz központi, a trianoni döntéssel Jugoszláviának ítelt vára kora újkori építéstörténete iránt a horvát historiográfia a II. világháború után kiemelt figyelmet fordított. A főként muzeológusok és művészettörténészek által jegyzett feldolgozások elsődlegesen a képi forrásanyag felkutatását tekintették feladatuknak, az ismeretek összegzésére nem vállalkoztak.³ Az első, teljességre törekvő szintézis egészen 2008-ig váratott magára.⁴ Ivan Srša konzervátor-restaurátor a csáktornyai vár tudományos kutatását célzó, államilag támogatott projekt eredményeit adta közre mértékadó munkájában, amely a palotarész történetét a középkortól egészen 1948-ig áttekintő tanulmányosorozat részeként jelent meg.⁵

Csáktornya építéstörténete iránt a hazai várkutatás részéről ellenben – még más, határon túli területekhez mérten is – feltűnő érdektelenség mutatkozott. Ezt mi sem illusztrálja jobban, mint hogy a vár török kori építéstörténetének első, magyar nyelvű szintézise csak 2010-ben látott napvilágot Koppány Tibor tollából, amely máig a téma egyetlen önálló, hazai feldolgozása.⁶ Srša munkájának közel egyidejű megjelenése, korlátozott hozzáférhetősége és a nyelvi akadályok együttesen eredményezhették, hogy annak megállapításai nem épültek bele a jeles magyar várkutatási hiánypótló tanulmányába. Az ezredfordulótól lendületet vett hazai kartográfiai és vedutológiai vizsgálatok gazdag hozadéka viszont láthatólag a horvát történészek előtt maradt rejtve.⁷ Jelen munka egy eddig ismeretlen, 1680. évi alaprajz és jelentés közreadásával, illetve a korábban keletkezett ábrázolások forrásértékének újbóli vizsgálatával tekinti át a csáktornyai váron Zrínyi VII. Miklós (1620-1664) nagykorúsítása és halála közötti intervallumban végzett munkálatokat.

- 1 A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal OTKA PD 108391. sz. pályázat, illetve a Horvát Tudományos Alap (HRZZ) 3675 MLWICB projektjének támogatásával készült, amelyekért ezúton mondunk köszönetet. Cikkünk horvát fordításban megjelent a Podravina folyóirat 2018. évi 34. számában.
- 2 A Muraköz kettős, uralkodói fenntartású és a Zrínyiek birtokosi hadszervezetének összefonódására újabban Végh 2017a. 217-246.; Uő. 2017b. 59-70. A tájegység határvidék jellegére általában Uő. 2015. 522-528.
- 3 Mindeelőtt Ljerka Perčić varasdi muzeológus munkái járultak hozzá az ismeretanyag bővüléséhez: Perčić 1998. 89-101., 1997.; 37-41., Uő. 1996. 105-108., Uő. 1987. 49-52.; Klemm 1986. 193-201.; Lentić-Kugli 1979. 23-31.
- 4 Srša 2008a. 67-97. Ehelyütt mondunk köszönetet a szerzőnek, hogy tanulmányát rendelkezésünkre bocsátotta.
- 5 Srša 2016. 61-79., Uő. 2009. 469-483., Uő. 2008b. 103-128.
- 6 Koppány 2010. 153-166.
- 7 Pálffy 2011.; Uő. 2000.; Papp-Váry 2005.; Kisari Balla 2000., illetve az utóbbi szerző többi kötete, a teljesség igénye nélkül.

Ehhez a családi levéltár 1670 utáni, közismert pusztulása miatt éppen a XVII. századi képi források jelentik az elsődleges, kis túlzással kizárólagos forrásbázist. Számbavételük azért is indokolt, mivel a rájuk vonatkozó csekély, ellentmondásokkal terhelt ismeretanyag máig elszórtan lelhető csak fel a horvát és magyar nyelvű, gyakorta nehezen beszerezhető szakirodalomban. Jól példázta ezt, hogy a magyar nyelvű szintézis említett szerzője sem hasznosított valamennyi ismert képi ábrázolást. A téma hazai és külföldi kutatói a vonatkozó levéltári forrásokat sem aknázták ki a lehetőségek adta korlátokon belül, amire azok szórtsága, jellege és többnyelvűsége szolgálhat magyarázattal.

Mint látni fogjuk, a felettebb nagyszámú ábrázolás közül Johann Ledentu 1639. évi távlati képe tekinthető a legkorábbi, minden kétséget kizáróan hiteles képi forrásnak. A leginkább dunántúli várrajz-sorozatáról ismert hadmérnök és udvari festő Csáktornya váráról készült vedutája (*I. kép*) az Osztrák Nemzeti Könyvtárban lelhető fel, amely a III. Ferdinánd (1637-1657) számára készített tisztázati példány mappájának felirata alapján datálható.⁸ Ledentu két, kétségkívül a helyszínen gyűjtött információk alapján készült tusrája különösen becses számunkra. Azok ugyanis alig két évvel azt követően készültek, hogy az uralkodó által 17 évesen nagykorúvá nyilvánított Zrínyi VII. Miklós átvette a családi birtokok igazgatását, azaz Csáktornya várát az előző generáció által örökül hagyott állapotban mutatja. A látkép tanúsága szerint a várat vízesárok fogta körül, amelyen át kelet felől egy őrházakkal ellátott hídon lehetett az építménybe bejutni. Megállapítható, hogy a külső vár védművei közül a tetőzettel ellátott – egy egykori felirat tanúsága szerint 1562-ben emelt⁹ – kapubástya és az északi sarokbástya volt kőből, amelyet egy áldást kérő emléktábla 1569-re datál.¹⁰ A másik három, ugyancsak fedett védőmű, köztük két rondella ellenben palánktechnikával készült.¹¹ A takarásban lévő bástyák számára, anyagára és szerkezetére vonatkozóan viszont bizonytalanságban hagy bennünket a látkép. A belső vár alaprajzáról sem nyújt bővebb információt, mindössze a palotarész felsőbb szintjeit és két tornyot jeleníti meg. Ledentu ábrázolását hitelesíti és több ponton ki is egészíti a Zrínyi VII. Miklós és nagykorúvá lett öccse, Péter közötti birtokfelosztást rögzítő 1638. évi, latin nyelvű osztálylevelé.¹² Megerősíti ugyanis, hogy a kapubástyán kívül valóban csak egy védőmű készült maradó anyagból, míg a fennmaradó hat fából volt, amelyekben egyenlő arányban osztoztak a fivérek. A kapubástyát és a déli irányba néző rondellákat Miklós, míg a kisebb kőbástyát, az északi falat erősítő rondellákat és – az anyaga nélkül említett, de minden bizonnyal ugyancsak faszkeretű – „Kinyozó bástyát” Péter kapta meg.¹³ A belső vár négy szinten elhelyezkedő helységeinek leírása alapján Koppány Tibor egy „L” alaprajzú építmény létét feltételezte.¹⁴ A délkeleti és délnyugati szárnyakon 2005/2006-ban végzett állagmegóvási és restaurátori vizsgálatok során bizonyosságot nyert, hogy

8 Österreichische Nationalbibliothek, Wien. Codex 8622. fol. 44. Ismerteti Borbély 1932. 178-180. Közreadta Lentić-Kugli 1979. 24. Tisztázati példány Uo. Codex 8623. Reprodukciói: Krmpotić 1997. 254.; Cennerné 1997. 177.; Perčić 1987. 49.

9 A „N. C. P. P. Z. A. 1562” rövidítés feloldása: Nicolaus Comes Perpetuus de Zrinio Anno 1562. MZPÖ 1991. 377.; U et C., 1967. 9-11. A latin forrásrészletet horvát fordításban is közreadta Samardžija 1973. 13-16.

10 „Benedic Domine domum istam et omnes inhabitantes in ea. An[en]jo Domini 1569”. Fotója: Srša 2008a. 70.

11 Vö. Srša 2008a. 68.

12 MU 2010. 93-204.

13 „Propugnaculum muratum majus supra portam arcis existens, totaliter cum aliis tribus ligneis propugnaculis directo ordine ab ortu solis erectis, usque ad propugnaculum Kinyozo bastia nuncupatum”. Péteré lett viszont „minus propugnaculum muratum, quod ad praesens castellanus inhabitaret cum duobus sequentibus ligneis propugnaculis et tertio praemisso Kinyoszo bastia denominato.” Uo. 94-95.

14 Koppány 2010. 154.

1. kép: Csáktornya. J. Ledentu távlati képe, 1639.

előbbi valóban Zrínyi VII. Miklós életében építették.¹⁵ A Ledentu rajzán is jól kivehető, a keleti szárnyban lévő toronyról is említést tesz az osztálylevelél, amelyben 1720-ban egy működésképtelen óra mellett egy 450, illetve egy 250 fontos harang is volt. Előbbi az órák mulását jelezte, míg a kisebbik imára szólította a vár lakóit.¹⁶ A nyugati traktusban lévő másik, „régii” toronyban hadianyagot tároltak a Zrínyiek 1638. évi osztozásakor.¹⁷

Egy Martin Stier ábrázolásai között fennmaradt alaprajz (*2. kép*) szerzőségét a magyar és horvát kutatás is rendszerint az 1654-től a Belső-Ausztriai Haditanács szolgálatában álló hadmérnöknek tulajdonítja.¹⁸ Ő ugyanis tagja volt a belső-ausztriai tartománycsoport rendjei által fenntartott horvát-tengermelléki és a szlavón-petrinjai végvidéket 1657-ben bejáró szemlebizottságnak, amely során a felkeresett véghelyekről alap- és látrajzot készített.¹⁹ Csáktornya alaprajzát a Hannibal Gonzagának, az Udvari Haditanács elnökének ajánlott bőrkötéses mappa rejti, amely ma Baden-Württemberg Tartományi Főlevéltárában, Karlsruheben lelhető fel.²⁰ Az I. Lipótnak (1657-1705) ajánlott, ma az Osztrák Nemzeti Könyvtárban, Bécsben őrzött gyűjteményben ellenben nem szerepel Csáktornya ábrázolása, ami arra enged következtetni, hogy a rajzot utólag köthették egybe a horvát-szlavón végvárakról készült ábrázolásokkal.²¹ Ezt erősíti az is, hogy míg a vizitált véghelyekről

15 Srša 2008a. 78-79.

16 MZPÖ 1991. 377.

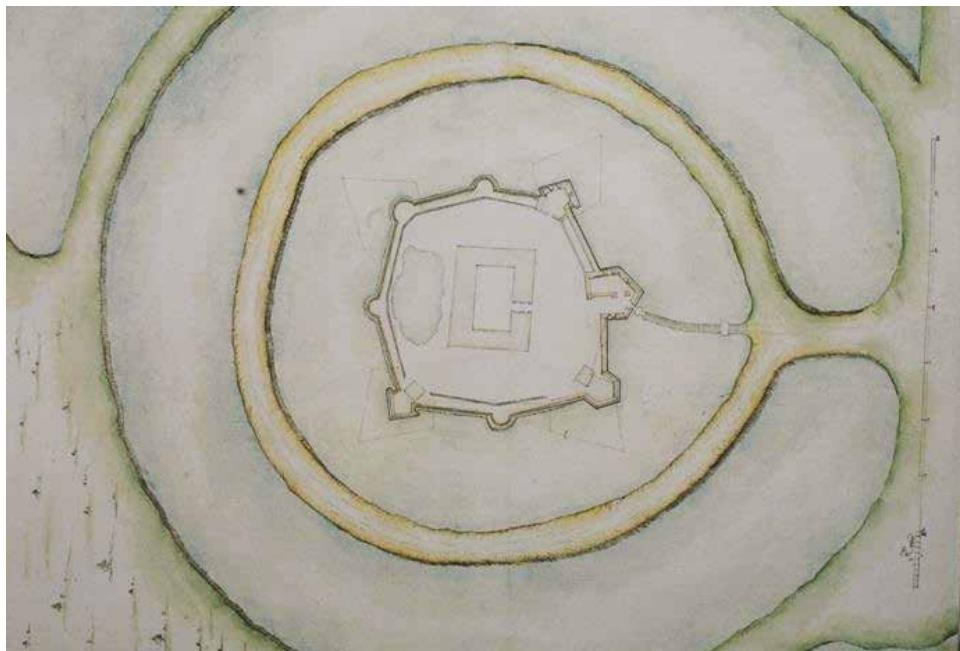
17 MU 2010. 95.

18 Kalšan 2015. 48.; Koppány 2010. 154.

19 Pálffy 2000. 62-63. A rajzokat közreadja Kisari Balla 2000. 371-425.

20 Generallandesarchiv, Karlsruhe. Hausfideicommission. Kartensammlung. Bd. XII. fol. 33. Kisari Balla 2000. 27.; Dóka 1989. 130. A hazai kutatás előtt szinte ismeretlen Voje 1984. 265-266. Reprodukciói: Kalšan 2015. 48.; Koppány 2010. 154.; Srša 2008a. 69. (tájolva); Kisari Balla 2000. 376.; Voje 1984. 264.; Lentić-Kugli 1979. 23.

21 Österreichische Nationalbibliothek, Wien. Codex 8608. Ismerteti Laszowski 1908. 197-202.

2. kép: Csáktornya. Ismeretlen szerző alaprajza, 1639-1657 között.

részletes jelentés is készült, a Zrínyiek váráról egyik gyűjteményben sem maradt fenn leírás. Martin Stier szerzősége tehát legalábbis kérdéses, akárcsak az alaprajz keletkezésének időpontja. A szakirodalom – lelőhelye okán – rendszerint az 1657. évet adja meg készítésének dátumaként, jóllehet a hadmérnök köztudottan csak 1660-ban véglegesítette a várszemlével kapcsolatos térképeit és várrajzait.²² Az ábrázolást első közreadója a XVII. század első felére, tehát meglehetősen tág időintervallumba helyezte.²³ Egy újabb keletű, igényes kiállítású horvát nyelvű szintézis ellenben – az argumentációt mellőzve – 1630 körülre tette az alaprajz keletkezését, amely bizonyosan nem állja meg a helyét.²⁴ Ledentu 1638. évi állapotoknak megfelelő látképe és az alaprajz egybevetése ugyanis nem hagy kétséget afelől, hogy utóbbi készülhetett később. Bizonyítja ezt, hogy a vár megőrizte ugyan szabálytalan nyolcszög formáját, ám ekkor már az erősség keleti és dél sarkán is szögletes bástya állt. Az alaprajz első ízben ábrázolja a belső vár téglalap alaprajzú, zárt udvarú tömbjét. Ledentu látképéhez képest a leglátványosabb eltérés, hogy az ismeretlen kilétű szerző rajza két körkörös vizesárkot jelöl, míg a korábbi ábrázoláson csupán egy van megjelenítve. Kontrollforrások híján jelenleg sajnos nem dönthető el, hogy 1639 után a két bástya mellett egy külső vizesárokcal is megerősítették-e a vár védelmét, vagy csak Ledentu ábrázolása hiányos e tekintetben.

22 Pálffy 2000. 62-63.

23 Lentić-Kugli 1979. 22.

24 Marković 2001. 95.

Ehelyütt megemlítendő, hogy Martin Stier fentebb említett karlsruhei mappájában Ledentu rajzaival csaknem teljes egyezést mutató távlati rajzok lelhetők fel, amelyekről áruklodó módon hiányzik Stier szignója.²⁵ A bécsi Hadilevéltárban őrzött, Raimondo Montecuccoli nevét viselő, 42 darabból álló gyűjteményben található, ugyancsak Stiernek tulajdonított Csáktornya ábrázolás is lényegileg azonos az előbbiekkkel.²⁶ A horvát, majd ettől függetlenül a magyar kutatás is meggyőzően bizonyította, hogy a német hadmérnök ábrázolásai valójában Johann Ledentu rajzának másolatai, amelyeket feltételezhetően pusztán a jobb szemléltetés okán illesztettek az alaprajzok mellé.²⁷ A jelen vizsgálatunk szempontjából tehát érdektelen ábrázolásokat csak annak okán tartottuk szükségesnek megemlíteni, mivel a témával foglalkozó feldolgozások máig többnyire ezeket adják közre illusztrációként. Anton Ernst Burckhard von Birkenstein, Habsburg József főherceg számára készített, először 1686-ban megjelent, számos kiadást megért mértankönyvnek ábrázolása is Ledentu (vagy még inkább az ő munkáját alapul vevő Martin Stier valamelyik) rajzának reprodukciója, így többletinformációval értelemszerűen nem szolgálhat.²⁸ A Stier mappájában fennmaradt, Varasdót és Kaproncát ábrázoló látképek felhasználásakor is óvatosságra kell, hogy intsenek az elmondottak.²⁹

Giovanni Giuseppe Spalla 1670 tavaszán kereste fel a Muraközt és készítette el – a Zrínyi Péter (1621-1671) letartóztatását követően felerészben a Magyar Kamara kezelésében lévő – vár legrészletesebb korabeli alaprajzát (3. kép). Az itáliai hadmérnök nevéhez köthetők Légrad és Kotori véghelyek, előbbivel bizonyára egyidejűleg készült leghitelesebb ábrázolásai is.³⁰ A Muraköz áttekintő térképén (4. kép), amelyen egyébként Spalla fiatal segítői társaságában önmagát is megörökítette, a csáktornyai vár távlati rajza is helyet kapott.³¹ E két rajz jelentőségét – részletgazdagságán túl – az a tény adja, hogy azok lényegében a vár 1664. évi állapotát tárják elénk. Zrínyi VII. Miklós halálát követően ugyanis nincs tudomásunk jelentősebb építkezésről, amit az azóta eltelt idő rövidsége is eleve valószínűtlenné tesz. Spalla 1670. évi alaprajzán, amely az 1657-ben megkezdett átépítés utáni állapotokat mutatja, a nyugati sarokbástya újdonságként jelenik meg, ellenben hiányoznak a Stier munkái között fennmaradt, datálatlan alaprajzon ábrázolt rondellák.³² Mindezek alapján magunk is oszjtjuk azt a szakirodalmi álláspontot, hogy a fentebb bemutatott karlsruhei rajz az 1639 utáni, de 1657 tavasza előtti állapotot rögzítette.³³ Bár készítésének pontos dátumát tehát továbbra sem tudjuk megjelölni, abban szinte bizonyosak lehetünk, hogy amennyiben Martin Stier hadmérnök 1657 elején, útban a Belső-ausztriai Haditanács által koordinált végvidékek felé, valóban felkeresi Csáktornyát, az alaprajzon megörökített látvány tárult (volna) a szemé elé.

Spalla alap- és nézeti rajza egy ötszögű várat jelenít meg sarkain szögletes bástyákkal, amelyek közül – Ledentu rajzainak tanúsága szerint – a kapubástya és az északi már

25 Kisari Balla 2000. 107., 110., 377.; Krmpotić 1997. 46.

26 Österreichisches Staatsarchiv, Wien (=ÖStA) Kriegsarchiv. Kartensammlung G. I. a. 3. Borbély 1932. 180.

27 Kisari Balla 2000. 27.; Perčić 1996. 106.; Uő. 1987. 49-52.; Voje 1984. 264.

28 Birckenstein 2001. 5-9., 130.

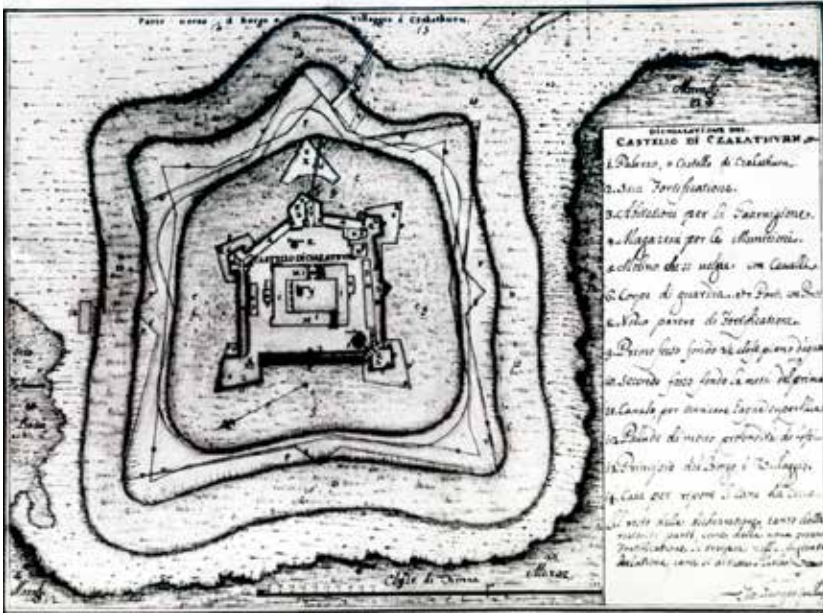
29 Kisari Balla 2000. 116., 121. Képi megjelenítésük 375., 380.

30 Heeresgeschichtliches Museum, Wien. IV. 24. 159/2. Értékelésük Klemm 1986. 193-201. Reprodukciói: R. Várkonyi 2007. 185.; Srša 2008a. 74. (tájolva); Perčić 1996. 105-108.; Czennerné 1997. 208.

31 Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. Térképtár TK 255. Reprodukciói: Kalšan 2015. 50.; Koppány 2010. 156.; Papp-Váry 2005. 108-109.; Perčić 1998. 95.; Uő. 1996. 105.; Uő. 1987. 51.

32 Az 1657 áprilisában már zajló, nagyszabású munkálatokra Vitnyédi 1871. 57., 65-66.; Tóth 2012. 12., 15.

33 Srša 2008a. 71.

3. kép: Csáktornya. J. J. Spalla alaprajza, 1670.

4. kép: J. J. Spalla térképe a Muraközről, részlet Csáktornya távlati képével, 1670.

1639-ben állt, a déli és keleti pedig – mint láttuk – ezt követően, de még 1657 előtt készülhetett el. Az északnyugati sarokbástyát ellenben már az utóbb említett évben kezdődő átépítés során emelhették. Eltérő formája és mérete is nyilvánvalóvá teszi, hogy a két másikkal nem egyidejűleg készülhetett, de megkockáztatható a feltevés is, hogy tervezőjük sem egyazon személy lehetett. Zrínyi VII. Miklós 1657 tavaszán a stájer rendektől Guislain Segers d' Ideghem van Wassenhofen holland hadmérnök helyszínre küldését kérte, akinek neve leginkább Zrínyi Újvár (Novi Zrin) építőjeként ismert a hazai szakirodalomban.³⁴ Tudjuk, hogy a nevezett ez idő tájt Stierrel együtt a vend-petrinjai és a horvát-tengermelleki végeket vizitáló bizottság tagja volt.³⁵ Talán nem tévedünk nagyot, ha feltételezzük, hogy Wassenhofen tervezhette az északnyugati sarokbástyát, míg a déli falszakaszt erősítő olaszbástyák más építész működéséhez köthetőek. A kutatás Filiberto Lucchesét tekinti a csáktornyai vár korai átépítőjének, jóllehet róla teljes bizonyossággal egyelőre csak annyit állíthatunk, hogy 1650 tavaszán Csáktornyan járt.³⁶ A datálatlan alaprajz lelőhelyén alapuló feltevés, miszerint az 1657. évi átépítés terve Martin Stierhez vagy környezetéhez köthető, felettébb valószínűtlen.³⁷ Jelenleg nem tudunk választ adni arra a lényegi kérdésre sem, hogy mi indokolhatta a tervező-építő személyében vélelmezhető változást, bár az magát a koncepciót a jelek szerint nem érintette.

Ugyanis csak a sarokbástyák felépítését követően – ami láthatólag egy több szakaszra tagolható folyamat volt – kerülhetett sor az azokat összekötő kordinák felhúzására, illetve a még álló rondellák elbontására, aminek következtében a korábban nyolcszögletű vár 1657 után közelítőleg ötszög alakot vett fel. A déli fal védőművei, mint korábban láttuk, a Zrínyi-fivérek közötti 1638. osztály értelmében Miklósnak jutottak, így nyilvánvaló, hogy azok bástyává átépítését ő kezdeményezte. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mivel az újabb kutatások szerint testvéröccse, Péter is aktívan kivette részét a Muraköz védelméből, legalábbis a birtokok 1649. évi újabb felosztásáig.³⁸ Ennek értelmében ugyanis a muraközi uradalom egészével immáron egyedül Miklós rendelkezett, következésképpen birtokjogi akadály a munkálatokat ezt követően már nem hátráltathatta.³⁹ A tényből, hogy – a bizonytalan szerzőségű váralaprajz tanúsága szerint – a költő a déli falszakasz bástyáit építette meg elsőként, az az óvatos következtetés is levonható, hogy a munkálatokra 1649. előtt kerítettek sort, bár a sorrendiségre nyilvánvalóan egyéb okok is magyarázattal szolgálhatnak. A szándékra enged következtetni, hogy a horvát-szlavón szábor 1642-ben 500 magyar forintot hagyott jóvá a csáktornyai vár bástyájának átépítésére.⁴⁰ Ezt erősítheti, hogy Zrínyi VII. Miklós 1650-ben azt állította, hogy Csáktornya fenntartása és javítása 30.000 forintjába kerül.⁴¹

Bizonyos viszont, hogy az 1657. évi munkálatok során az elővédművek kialakítása prioritást élvezett, de mindenképpen hangsúlyos elem volt. Zrínyi Miklós a bástyák és a falak megerősítése mellett az árkokkal kapcsolatos munkálatokhoz igényelt tízezer (rajnai)

34 Domokos 2012. 47-48.

35 Pálffy 2000. 62. A forrásokban említett „Ideghem” hadmérnök nyilvánvalóan Wassenhofennel azonos.

36 Kalšan 2015. 49.; Koppány 2010. 154-155.; Srša 2008a. 83. Csáktornyai tartózkodására ZMÖM 2003. 572.

37 Srša 2008a. 79-80.

38 Végh 2017a. 217-246.

39 ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv (=FHKA) Alte Hofkammer (=AHK) Hoffinanz Ungarn (=HFU) Vermischte Ungarische Gegenstände. Karton 70c. No. 153. fol. 2-8.

40 Srša 2008a. 72.

41 Takáts 1927. 193-194.

forintot, illetve árokásokat a stájer rendektől.⁴² A holland hadmérnök közreműködését is ennek költségkihatásainak becsléséhez kérte.⁴³ Az épületkomplexumot körülölelő kettős vizesárkot ugyanis a külső vár vonalvezetésének megfelelően „négyszögesíteni” kellett. A közöttük lévő térközben pedig őrzőutakat és gyülekező tereket, úgynevezett fedett utat alakítottak ki, ami által az erősség első védelmi vonala jóval messzebb került a falaktól.⁴⁴ Spalla jelmagyarázata azt is elárulja, hogy a külső árok mélysége alig fele volt a másikénak, amelyet két és fél ölnyinek ad meg.⁴⁵ Az 1670. évi alaprajz igazolja, hogy a vár nyugati és részben a déli fala is palánkszerkezetű volt. Ez a rendelkezésre álló idő szűkössége mellett a tartós építőanyag hiányával is magyarázható, jöllehet Zrínyi még a sztrigói (Štrigova) templom köveit is felhasználta az építkezéshez.⁴⁶ A helyben bőséggel rendelkezésre álló faanyag preferálása arra enged következtetni, hogy az erődítési munkálatok viszonylag rövid idő alatt lezajlottak. Annál is inkább, mivel 1661-től immáron Zrínyi Újvár – szintén fa és föld védműveihez – volt szükség munkászekerekre.⁴⁷ Ez viszont azt sejteti, hogy a kőfalak egy része már 1657. előtt is állhatott, amelyek építését a horvát nyelvű szintézis Zrínyi IV. Miklóshoz (1508-1566) kapcsolja.⁴⁸

Az előbbieken részletesen bemutatott, a magyar és horvát kutatás által egyaránt hasznosított ábrázolásból nyerhető képet egy 1680 végére datálható, eddig ismeretlen alaprajz (5. kép) egészítheti ki, amelynek készítésére az Udvari Haditanács adott utasítást.⁴⁹ Báró Hans Jacob Maschwander főstrázsamester (obristwachtmeister), a Csáktornyan 1675 óta állomásozó szabad század parancsnoka Johann Anton Zungget, a szlavón-petrinjai végvidék hadmérnökét és tüzérkapitányt kérte fel a feladatra, amibe Légrad felmérése is beletartozott volna.⁵⁰ A Belső-ausztriai Haditanács azonban a szakembert hamarosan visszarendelte a vend végvidékre, így csak Csáktornya rajza készülhetett el, Légrad felmérése ellenben elmaradt.⁵¹ Az ábrázolás és az ahhoz csatolt német nyelvű, tanulmányunk végén közölt jelentés egyébiránt valószínűleg pusztán annak köszönhette a fennmaradását, hogy – bár készítésére a legfőbb katonai grémium adott utasítást – az erődítési munkálatok pénzügyi vonatkozásai miatt az végül az Udvari Kamara levéltárába került, amelynek iratállománya elkerülte a selejtezéseket. Spalla két ábrázolása és Zungge egy évtizeddel később készült alaprajza kölcsönösen hitelesítik egymást, összevetésük révén kisebb pontatlanságaikra is fény derült. Kettejük közül ugyanis Zungge alaprajza adja vissza pontosan a bástyák vonalvezetését, míg az itáliai hadmérnök az elővédművek felmérésénél járt el

42 ZMÖM 2003. 677-680.

43 Uo.

44 Ehelyütt hívjuk fel a figyelmet egy látszólag jelentéktelen, mégis lényegi félreértést eredményező fordítási pontatlanságra. Zrínyi VII. Miklós levelének magyar nyelvű fordítása szerint egyebek mellett a „várhoz vezető köves út” költségeinek kalkulációjához kérte a holland hadmérnök segítségét. ZMÖM 2003.; Kovács 1998. 923-926. Idézi Koppány 2010. 160. A latin nyelvű eredetiben az említett szöveghelyen a „strada cooperta ad arcem” szókapcsolat áll. A „strada (másként via) coperta” olasz erődépítészeti szakkifejezés, (tükör)fordítása „fedett út”, amely a fent említett, a várárkok között kialakított, Spalla alap- és látrajzán egyaránt jól kivető elővédműre utal.

45 „Secondo fosso fondo la metà del primo”, illetve „Primo fosso fondo 2 ½ cloft. pieno d’acqua”.

46 ÖStA FHKA Sammlungen und Selekte, Handschriftensammlung Hs. 447. fol. 4.

47 Domokos 2012. 45.

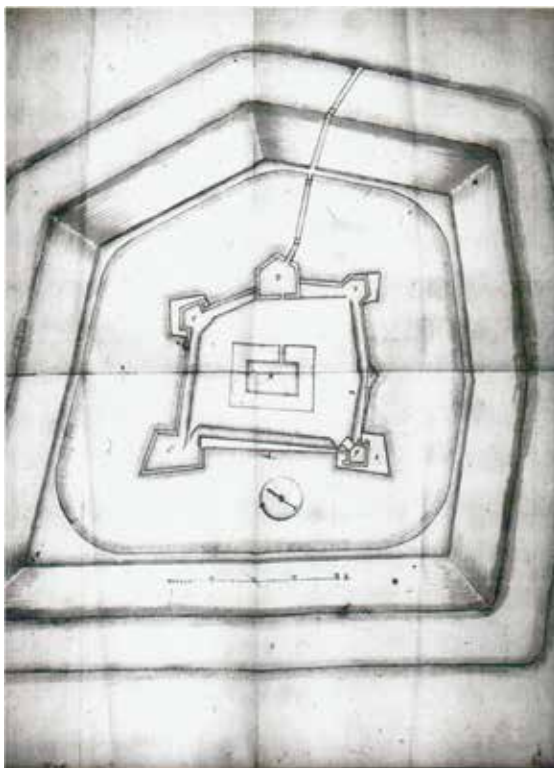
48 Srša 2008a. 68.

49 ÖStA FHKA AHK HFU Rote Nummer 278. 1680. Juni fol. 556.

50 Uo.

51 A mellékletben közölt alaprajz lelőhelye: uo. fol. 555v. Datálásához támpontot nyújt fol. 541.

5. kép: Csáktornya, J. A. Zungge alaprajza, 1680.

gondosabban későbbi kollégájánál. Előbbi a várudvaron álló, egyéb rendeltetésű épületeket is feltüntette, amelyeket Zungge ábrázolásán sajnos hiába keressük.

A Spalla látogatása óta eltelt évtizedben láthatólag nem folytak erősítési munkálatok, sőt a védművek állapota is jelentősen leromlott a Zrínyi halálát követő időszakban. Mint az várható volt, a nyugati és déli palánkfalak három ölnyi széles földréteget tartó, tölgyből készült faszerkezete, különösen annak sövényfonata viselte rosszul az időjárás viszontagságait. Zungge jelentésében arra is kitér, hogy azokon állások és mellvédek sem voltak. A rajz azt is elárulja, hogy az északi fal egy rövid szakaszán is palánk töltötte ki a kőfal hiátusát, amit igazol, hogy a XIX. századi felmérések szerint éppen ezen a helyen nyitottak új bejáratot a várba.⁵² A kapubástya állaga leromlott, de a falazat egészében véve is karbantartásra szorult. Az egyébként kellően mély várárkokat pedig nagyobbrészt gaz nőtte be a karbantartás elmaradása miatt. Ehelyütt jegyezzük meg, hogy a horvát kutatás által Spalla alaprajza alapján bizonyítottnak vélt háromszögletű pajzsgát (ravelin) nem szerepel Zungge felmérésén.⁵³ Valójában csupán az itáliai hadmérnök javaslatáról lehetett szó. Zungge leginkább mégis a bástyák szerkezetét illetve kritikával, mivel szárnyaik

52 Perči 1997. 38.

53 Srša 2008a. 75.; Klemm 1986. 195.

rövidsége miatt alkalmatlanok voltak alapvető feladatukra, nevezetesen a szomszédos sarokvédművek homlokvonalának pásztázására, amit a déli oldalon egy kisebb építmény is akadályozott. A déli bástya esetében, amelyet példaként hozott fel, alig 12 láb volt a szárny szélessége. A rajzán megjelölte a legszükségesebbnek vélt átalakításokat, sürgetve azok mielőbbi elvégzését. A vár költséges és időigényes átépítésére azonban a három évvel később megindult felszabadító háború (1683-1699) idején már sem lehetőség, sem szükség nem volt.

Forrásközlés: Jelentés a csáktornyai vár 1680. évi állapotáról

Notthaftigste bau mängl an denen fortifications werckhen beÿ den Posto Chiakathurn

Primo

die gesicht lini des Polwerckhs D. khan von F: ingleichen F. von D. vngeacht des derzwischen von Plockwerckh gelegten Streichwer[1] nicht defendirt oder bestrichen werden

Secundo

gleicher gestalt würt bei F. die face nicht von E. vnnd E nicht genuegsamb von F. wegen der allzutrengen flanquen, indeme selbige nur 12 schuech weith, bestrichen, vnnd defendirt.

Tertio

E khan eben wegen all zu kleiner flanquen von C auß nicht genuegsamb geschuzet werden, wie dan B. von C gleichen mangl leidet.

Quarto

Die Cortina bey l. m. vnnd n seint nur von aichenen bauer[en] vnnd nunmehr abgefalten flechtwerch, mit derzwischen bey leüffig 3 Claffter dickhen Erdtreich angeschütet, dahero khein bestandt, ehiste ruin aber vnnd Öffnung der Vestung zugewarten.

Quinto

übrigens ist beÿ m. l. vnnd E und n wed[er] standt noch Prustwöhr, sondern alles wüest vnnd vnauspaut.

Sexto

wie dan B. einzugehen, vnnd daß gemäuer einzufallen begunt.

Septimo

die sonst schön vnnd tieffes 2 wassergraben, seint schon mehrentheils mit vnkrauth angewachsen.

Leidtlichste verbösserung

Wie denen manglhafftesten orthen mit verstörckhung der Pollwerckh und einrichtung der defenslinien vnmaßgebig khönte geholffen werden, weisen die punctierten gelb gezeichneten linien.

Ist allein schadt umb daß kostbhare gemäuer, daß es so ybel angelegt worden, deme berichts ut supra beÿ B vnnd andern vnaußgebauten orthen zu hilf zu khomben, ehend[en] als es wie täglich beschiet(?) mehr ruin leidet.

Hernach seint die gräben zu seüßern, welches wie längerens anstehet, ie mehr es hernach kosten wüerte.

Irodalom

BIRCKENSTEIN 2001.

Das Geometriebuch des Kronprinzen: a trónörökös kézikönyve. (Hasonmás kiadás). Közreadja és a bevezető tanulmányt írta Rózsa György. Bp., 2001.

CENNERNÉ 1997. A Zrínyi család ikonográfiája. A bevezető tanulmányt írta és a katalógust összeállította Cennerné Wilhelmb Gizella. Bp., 1997.

DOMOKOS 2012. Domokos György: Zrínyi Újvár építése és pusztulása. In: Zrínyi-Újvár emlékezete. Szerk.: Hausner Gábor és Padányi József. Bp., 2012. 34-65.

DÓKA 1989. Dóka Klára: Dunántúli várak tervei a karlsruhei levéltárban. In: A Dunántúl településtörténete VII. Szerk.: Somfai Balázs. Veszprém, 1989. 127-135.

KALŠAN 2015. Kalšan, Vladimir: Stari grad u Čakovcu vrijeme Nikole Zrinskog VII. Čakovečkog. In: Nikola Zrinski VII. i utvrda Novi Zrin 350 godina (1664.-2014). Zbornik sa znanstvenog skupa u Donjoj Dubravi 5. srpnja 2014. godine. Zagreb–Čakovec, 2015. 48-53.

KISARI BALLA 2000.

Kisari Balla György: Karlsruhei térképek a török háborúk korából. Bp., 2000.

KLEMM 1986. Klemm, Miroslav: Planovi Čakovca, Legrada i Kotoribe iz druge polovice 17. stoljeća u Bečkom vojnopovijesnom muzeju. *Radovi za znanstveni rad JAZU*. 1. (1986) 193-202.

KOPPÁNY 2010. Koppány Tibor: A költő Zrínyi és Csáktornya várának átépítése. In: „Ez világ mint egy kert...”. Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. Szerk.: Bubryák Orsolya. Bp., 2010. 153-167.

KOVÁCS 1998. Kovács József László: Zrínyi iratok a grazi Landesarchivban. *Had-történelmi Közlemények*, 111. (1998) 4. sz. 911-927.

- LASZOWSKI 1908. Laszowski, Emilij: Važan rukopis Martina Stiera. *Vjestnik kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskog arkiva*, 10. (1908) 197-202.
- LENTIĆ-KUGLI 1979. Lentić-Kugli, Ivy: Nekoliko planova starog grada u Čakovcu. *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 28. (1979) br.1. 22-31.
- MARKOVIĆ 2001. Marković, Mirko: Hrvatski gradovi na starim planovima i vedutama. Zagreb, 2001.
- MU 2010. A Muraközi uradalom gazdasága és társadalma a 17-18. században. Válogatott források. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a mutatókat készítette Gyulai Éva–Horváth Zita–Turbuly Éva. Szerk.: Horváth Zita (Zalai Gyűjtemény 68.). Zalaegerszeg, 2010.
- MZPÖ 1991. Monumenta Zrínyiana. Pars oeconomica. Tomus II. Insula Muraköz (1635-1720). Redegit Vera Zimányi. Digessit, introductione Germanica et indice instruxit István M. Kiss. Bp., 1991.
- PAPP-VÁRY 2005. Papp-Váry Árpád: Magyarország története térképeken. Bp., 2005. 108-109.
- PÁLFFY 2011. Pálffy Géza: A haditérképészet kezdetei a Habsburg Monarchiában. Bp., 2011.
- PÁLFFY 2000. Pálffy Géza: Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16-17. században. Második, javított és bővített kiadás. Pápa, 2000.
- PERČI 1998. Perči, Ljerka: Prilog poznavanju zemljovida Međimurja 16. i 17. stoljeća. *Kaj*, 31. (1998) br. 2. 89-101.
- PERČI 1997. Perči, Ljerka: Dva vrijedna plana Čakovca iz prve četvrtine 19. stoljeća. *Muzejski vjesnik*, 19. (1997) br. 20. 37-41.
- PERČI 1996. Perči, Ljerka: Tlocrt i veduta tvrđave u Čakovcu od G. G. Spalle. *Muzejski vjesnik*, 18. (1996) br. 18-19. 105-108.
- PERČI 1987. Perči, Ljerka: Vedute i planovi tvrđave Čakovec iz 17. stoljeća. *Muzejski vjesnik*, 10. (1987) br. 10. 49-52.
- U ET C. 1967. Urbaria et Conscriptiones. 1. füzet. Művészettörténeti adatok. Az anyagot gyűjtötte Baranyai Béláné. (A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Forráskiadványai IV.). Bp., 1967.
- SRŠA 2016. Srša, Ivan: Stari grad Čakovec (1791.-1948.). *Kaj*, 49. (2016) br. 1-2. 61-79.
- SRŠA 2009. Srša, Ivan: Palača u Čakovečkom „Starom gradu” za Althana. (Obnove u 18. stoljeću) In: Sic ars deprenditur arte. Zbornik u čast Vladimira Markovića. Zagreb, 2009. 469-483.

- SRŠA 2008A. Srša, Ivan: Čakovečki stari grad za Zrinskih. *Kaj*, 41. (2008) br. 6. 67-97.
- SRŠA 2008B. Srša, Ivan: Čakovečki stari grad za Ernušta. *Kaj*, 41. (2008) br. 4-5. 103-128.
- TAKÁTS 1927. Takáts Sándor: A magyar tőzsérek és kereskedők pusztulása. In: Uő: Szegény magyarok. Bp., [1927.] 129-247.
- TÓTH 2012. Tóth Péter: Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái III. 1656-1716. (Zalai Gyűjtemény 72.). Zalaegerszeg, 2012.
- R. VÁRKONYI 2007. R. Várkonyi Ágnes; Zrínyi Ilona. In: A Zrínyiek a magyar és horvát historiában. Szerk.: Bene Sándor–Hausner Gábor. Bp., 2007. 181-206.
- VÉGH 2017A. Végh Ferenc; Zrínyi Miklós és Péter, a törökellenes határvédelem szervezői. A Muraköz védelmi rendszere a 17. század közepén. In: Várostromok és Közép-Európa Zrínyi Miklós (1620-1664) korában. Szerk.: Bujdosné Pap Györgyi – Fejér Ingrid – H. Szilasi Ágota. (Studia Agriensia 34.) Eger, 2017. 217-246.
- VÉGH 2017B. Végh Ferenc: „Legradska i međimurska kapetanija”. Dodaci vojnoj službi Nikole VII. Zrinskog. *Podravina*, 16. br. 32. (2017) 59-70.
- VÉGH 2015. Végh Ferenc: Egy különleges határrégió. A Muraköz a kora újkorban. In: A horvát-magyar együttélés fordulópontjai. Intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra. Főszerkesztők: Fodor Pál–Sokcevitcs Dénes. Bp., 2015. 522-528.
- VITNYÉDI 1871. Vitnyédi István levelei 1652-1664. Adalékul a XVII. század politikai és erkölcstörténetéhez. Közli: Fabó András. *Magyar Történelmi Tár*, 15. (1871) 1-272., 16. (1871) 1-278.
- VOJE 1984. Voje, Ignacij: Zbirka planova krajiških utvrda iz Karsruhea. In: Vojna krajina. Povijesni pregled – historiografija – rasprave. Uredio Dragutin Pavličević. Zagreb, 1984. 259-274.
- ZMÖM 2003. Zrínyi Miklós összes művei. Szerkesztette és az utószót írta Kovács Sándor Iván. Bp., 2003.

MŰHELY

BILKEI IRÉN

KÉSŐ KÖZÉPKORI ÉS KORA ÚJKORI ZALAI VÁRAK AZ OKLEVELES FORRÁSOKBAN

Jelen munka célja felhívni a figyelmet egy, a várkutatással kapcsolatban is jól használható forrásanyagra, s egyúttal összegyűjteni és rendszerezni a zalai hiteleshelyi oklevelek és protocollumok¹ várakra vonatkozó adatait a címben jelzett korszakban, a Hunyadiaktól (15. század közepe) a 16. század végéig. Írásunk nem foglalkozik sem elméleti, sem terminológiai kérdésekkel, viszont a kissé szabadon meghatározott időbeli keretek között összegyűjtött és adattárba rendezett anyag reményeink szerint kiegészítésül szolgálhat a zalai várakkal kapcsolatos eddigi ismereteinkhez.

Természetesen nincs minden régészeti kutatott vagy egyéb forrásokból ismert zalai várról adat a zalai hiteleshelyi oklevelekben (ilyen pl. Egervár, Csobánc, Sztrigó). Cséb castellumát pedig csak okleveles forrásokból ismerjük, régészeti nem azonosítható. A zalai adatokon kívül a hiteleshelyi oklevelek említenek még Veszprém, Somogy megyei, illetve ma szlovéniai és horvátországi várakat is. A forrásanyag a zalavári és a kapornaki bencésrendi konventek hiteleshelyi levéltárainak okleveles anyaga, amelyből eddig kb. 800 regeszta is készült, az 1527 és 1548 közöttiek nyomtatásban is olvashatók.² Ezek időbeli előzményét képezi a MNL Zala Megye Levéltárában őrzött középkori oklevelek túlnyomó része, amelyek szintén a zalavári és a kapornaki hiteleshely levéltárából származnak.³ Az oklevelek a Hunyadi-kortól folyamatosak a 16. század végéig, míg a megyei közgyűlési jegyzőkönyvek csak 1555-től maradtak fenn.⁴ Gyűjtésem kiterjedt a *castrum*, *castellum*, *fortalicium* névvel illetett erősségekre és azokra a nemesi udvarházakra is, amiket a curia nobilitaria mellett castellum néven is említettek. Egyébként a curia nobilitaria megnevezés szinte minden hatalmaskodási oklevélben előfordul, valószínűleg ezek is kőházak lehettek, de csak néhány esetben tudunk arról, hogy kifejezett erődítménnyé alakították őket.

Azokról a várakról sok az adat, ahol a birtokosok sok hatalmaskodást követtek el (pl. ilyenek a Gersei Pethők erősségei), vagy az illető vár sokszor gazdát cserélt, így sok oklevél keletkezett velük kapcsolatban. Azokról, ahol hosszú ideig nem volt tulajdonosváltás, pl. Alsólendva, többnyire egysíkú adatok maradtak fenn. Kanizsáról, Zala legfontosabb váráról a hiteleshelyi oklevelekben ritkán történt említés, inkább csak tisztségviselőit említik, a hosszú, folyamatos Kanizsai - Nádasdy birtoklás idején kevés volt a birtokjogi vonatkozású peres ügy. Nincs adat a hiteleshelyi oklevelekben a 16. század hatvanas éveiben megerősített keszthelyi ferences kolostorról sem.

Messzemenő következtetések csak ebből az egy forrástípusból nem vonhatók le, azért sem, mert a hiteleshelyi oklevelek többnyire birtokjogi vonatkozásúak, össze kell őket

1 ZML XII. 1. – 2614 db 14-16. századi oklevél és 4 kötet jegyzőkönyv.

2 Bilkei 1999., 2002., 2008.

3 Bilkei 2014.

4 Bilkei – Turbuly 1989.

vetni más források: pl. levelek,⁵ várleltárak, és a korabeli vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek adataival. Az adattárat, ahol szükségesnek látszott, kiegészítettem néhány, a vár története szempontjából fontos, missilisekből, jegyzőkönyvekből stb. származó adattal. Bármilyen vár története természetesen csak az írásos források és a régészeti kutatások adatainak elemzése és összevetése után vázolható fel.⁶ Itt utalnék Vándor László zalai várakkal kapcsolatos feltárásaira.⁷

Az oklevelekben előforduló adatok egy része pusztá említés: csak az tudható meg belőle, hogy ott és akkor létezett a vár, jelen írás ezekkel nem foglalkozik. Az adatok nagyobb része arról szól, hogy a nevezett várban hiteleshelyi oklevelet kézbesített a konvent embere: „... *litteras nostras ... memorato ... per vestrum testimonium fidedignum exhiberi et presentari faciatis, qui si personaliter reperiri poterint bene quidem, alioquin de domo habitationis sive solite eiusdem residentie amoneat eundem...*” - fogalmaz több, a főhatóságoktól a hiteleshelyekhez érkezett mandatum. Nagyszámú oklevél említ hatalmaskodásokat vagy várbirtoklási vitákat. Az előbbiekre számtalan példát hozhatnánk, az utóbbiakra pl. a Csébi Pogány család sikertelen kísérleteit, hogy nőági örökösödsre hivatkozva megszerezzék a Bánffyaktól Lenti várát. Ritkábban fordulnak elő zálogüggyek (1523. Kerecsenyi Pál Kányafölde castrumának felét zálogba adta Kanizsai Lászlónak), vagy átépítésre, renoválásra vonatkozó adatok, mint pl. a Gersei Pethők Balaton-felvidéki várai esetében.

A várak tisztségviselőit (*prefectus, castellanus, provisor, portarius*) is sokszor említik valamilyen összefüggésben, többnyire hatalmaskodás résztvevőjeként, ez a kérdéskör további vizsgálatokat igényel.⁸

A terminológia⁹ nehézségei ismertek: sokszor ugyanarra az épületre felváltva használták a különböző elnevezéseket: *castrum, castellum, fortalitium* és *curia nobilitaria, domus lapidea* kifejezések váltakoznak. A késő középkorban az erősségek építészeti képe és okleveles megnevezése között nincs közvetlen összefüggés, a megnevezést a birtokos társadalmi, politikai helyzete befolyásolta. A terminológia az oklevél kiállításának körülményeitől is függött, pl. hogy hol állították ki az oklevelet - a hiteleshelyen a birtokjogi szempont fontosabb volt, mint az építészeti, ezért valószínűleg az itt keletkezett oklevelekben a leginkább pontos az elnevezés. A korszak leveleiben az figyelhető meg, hogy a tulajdonos időnként a tetszése szerint nevezte meg az erősséget, sokszor a tényleges helyzeténél magasabbra értékelve azt. Így nevezhette az egyébként többnyire *castrum* névvel illetett Sümegyet a veszprémi püspök, valamint a hasonlóan *castrum Szigliget*et Pemflinger Katalin *arx*-nak.

Az is gyakori jelenség, hogy a tekintélyesebb nemesek a 16. században erődített nemesi kúriákat, vagy kőházaikat *castellum*nak hívták. A Jagelló-kor a tekintélynövekedés, gyors karrierkora volt, az ekkor felemelkedett zalai köznemesek már álltak olyan magasan a társadalmi ranglétrán, hogy úgy érezhették, hogy nemesi kúriájukat nyugodtan nevezhetik *castellum*nak. Mindenesre az Ákosházi Sárkányok buzádszigeti, a Pogányok csébi vagy a Csányiak csányi lakóhelyei hol *curia nobilitaria*, hol *castellum* megnevezéssel fordulnak

5 Bessenyei 1994.

6 Feld 2010.

7 Vándor 2001.

8 Lásd a Missiles kutatócsoport és Szatlóczi Gábor kutatásait.

9 Horváth 2008., 2014., 2018.

elő korabeli írásos forrásainkban. A Háshágyiak kehidai megerősített nemesi kúriáját így castrumnak nevezni 1554-ben pedig nyilván a canonica visitatio tudatos túlzása volt.

A hiteleshelyi idéző oklevelek *locus sive domus habitationis sive residentie* kifejezései felvetik a köznemesi rezidencia, az állandó lakhely kérdéskörét. A főúri rezidencia kritériumai¹⁰ a köznemességnél is érvényesek lehetnek. A *domus vagy locus habitationis* elnevezés = állandó lakóhely – itt adták át a hiteleshelyi testimoniumok az idézéseket: pl. „... frater Iacobus...ante portam castris Zyglygeth accessisset, ibique memoratos Valentinum Magyar et Balthasarem Lengyel personaliter non repertos de domibus habitationum sive solite eorundem residentie in eodem castro habitas amonuisse...”¹¹ A rezidencia a család szokott (*solitus*) tartózkodási helye, erre utalhatnak az itt keltezett levelek is. Feltételezhetően a rezidenciaként szolgáló Botszentgyörgy castellumából keltezett levelet 1533. 12. 29-én Bajnai Both György Batthyányi Ferencnek.¹² 1534. 06. 07-én Csabi Farkas Bér castellumából írt levelet Nádasdy Tamásnak.¹³

A rezidencia volt a kincstár és levéltár helye. A kincseket és tartalék élelmiszereket a várakban rejthették el, a hatalmaskodási oklevelek sokszor szólnak arról, pl. a Gersei Pethők váraiban biztonságba helyezett értékekről. A Hagymásiak az okleveleiket Szentgróton *in medio turris ... castro* őrizték.

A többszörös várbirtokos Gersei Pethő családnak több nemesi kúriája is volt Keszthelyen, ezek közül valamelyikre vonatkozhat az 1524. évi adat, amely szerint Pethő Jánost és Antalt *de domo residentie* idézték meg. Joggal feltételezhető, hogy az egyik itteni curia nobilitaria-ban íratta meg végrendeletét a zalavári konvent kiküldött embere előtt Gersei Pethő Miklósné Malomvízi Kenderes Margit 1503-ban.¹⁴ Keszthely castellumát nem az egyik curia nobilitaria, hanem a kolostor megerősítésével alakította ki Pethő János 1566 után.

Forrásanyagunk nem csak a várakról, mint épületekről, hanem uraikról is szól. A korszak zalai várai, hasonlóan a Magyar Királyság más területeihez, a megye kevés nagybirtokos (Bánffy, Kanizsai, Egervári) és jómódú, hivatalvállaló köznemesi családjai kezén voltak.

Azt a már régen felismert tény, hogy a középkori Magyar Királyságban tényleges politikai hatalomhoz és befolyáshoz jutni csak várak, illetve váruradalmak birtokában lehetett, a zalai hiteleshelyek várakra vonatkozó adatai is igazolják. A köznemesség felső rétegéhez tartozó, jómódú Csébi Pogány család, amelynek néhány tagja országos méltóságok viseléséig is eljutott, nem véletlenül akart közel egy évszázadon keresztül további zalai várakat megszerezni, hogy ezzel is növelje hatalmát és befolyását. De sem Csébi Pogány Péter 1499. évi törekvései Szentgrót várának megszerzésére, sem utódai próbálkozásai nőági örökösödsre hivatkozva Lenti várának megszerzésére nem jártak sikerrel (1516. 1564.). A jómódú zalai köznemes Háshágyi családnak sem volt vára, így az általuk viselt magas tisztségek ellenére sem tudott bekerülni az arisztokráciába. Az 1547-ben már castellum-ként említett megerősített nemesi kúriájuk ehhez nem bizonyult

10 Kubinyi 1991.

11 Bilkei 2008. nr. 518. 1548. 05. 15.

12 Középkori leveleink 1991. 282-283. p. nr. 124.

13 Középkori leveleink 1991. 292. p. nr. 130.

14 MOL DL 93 710.

elégnek.¹⁵ A jelenség fordítva is igaz, a nem túl jelentős köznemesi Hagymási családnak a Szentgrótiaktól és régebről a Tüjéktől örökölt vár birtoklása adta a jelentőségét Zalában.¹⁶

Forrásanyagunk, a zalai hiteleshelyi oklevelek várakra vonatkozó adatai további társadalomtörténeti megfigyelésekre adnak lehetőséget. Újabb ismeretekre tehetünk szert a zalai várbirtokos nemesség házassági kapcsolatairól, rokoni és familiárisi viszonyairól, vagy éppen a belső családi viszályokról, pl. a Gersei Pethők, a Pölöskei Ördögök vagy az Ákosházi Sárkányok és Mezőlaky Ferenc közötti konfliktusokról.

A köznemesség vagyoni viszonyai, anyagi kultúrája tükröződik a nemesi kúriákat ért hatalmaskodási esetekkel kapcsolatos oklevelekben is, amelyek a curiák gazdag tárgyi kultúrájáról beszélnek a jómódú köznemes rétegre utalva.

Befejezésül, ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy az írásos forrásokban tükröződnek-e a várak, erősségek ismert funkciói, csak részben lehet válaszolni. A várakban kelt levelek egy része a birtokigazgatási, másik része a védelmi funkciókhoz kapcsolódik. Az 1514. évi 57. tc. – minden nemes építhet erősséget a király tudtával – után kezdték megerősíteni a nemesi kúriákat és a kolostorokat. Kapornakon, Keszthelyen a kolostort, Egerszegen a püspök udvarházát erősítették meg. Az erődítés rendszerint az adott épület árkokkal, falakkal és bástyákkal való körbevételével történt. A források ezekkel kapcsolatos adatai is ekkor kezdenek sűrűsödni, pl. a Gersei Pethők zalai várainak erősítése, javítása már a hiteleshelyi oklevelekben is felbukkan. Zala megye közgyűlési jegyzőkönyveiben pedig 1550-től már szinte minden adat a várak megerősítése körüli problémákról szól.

Adattár

(ALSÓ)LENDVA – (ALSO)LYNDWA (MA: LENDAVA, SZLOVÉNIA) – castrum
birtokos: Alsólendvai Bánffy család

1519. 09. 25. castrum Alsolyndwa - a Bánffyaknak hatalmaskodás miatt idézést mutattak be (Bilkei 2014. 147. p. nr. 426.)
1529. 04. 10. Lóránt János provisor castri Lyndwa hatalmaskodott Nován (Bilkei 1999. 43. p. nr. 50.)
1539. 05. 04. Bánffy János özvegyének, Ormosdi Székely Margitnak idézést akartak bemutatni castrum Alsolyndwa-n (Bilkei 1999. 95. p. nr. 162.)
1543. 02. 18. Zsoldos Miklós provisor castri Lyndwa hatalmaskodott (Bilkei 2002. 33-34. p. nr. 228.)
1543. 12. 12. Czupi Kelemen vicecastellanus castri Lyndwa (Bilkei (2002. 61-62. p. nr. 292.)
1544. 12. 04. Lórántházi Lóránt Péter provisor curie in castro Alsolyndwa és Kurcsovic Boldizsár castellanus hatalmaskodása (Bilkei 2002. 85-86. p. nr. 346.)

15 Bilkei 2013.

16 Bilkei 2015..

1547. 09. 27. ante portam castris Alsolyndwa idézték Bánffy Istvánt (Bilkei 2008. 75-76. p. nr. 479.)
1548. 07. 24. Zágorkidai Lóránt Péter castellanus et provisor hatalmaskodása (Bilkei 2008. 100-101. p. nr. 527.)
1548. 11. 20. (Gyerkeni) Imre litteratus provisor Alsolyndwa (Bilkei 2008. 123-124. p. nr. 574.)
1548. 12. 31. Gyerkeni Imre litteratus provisor és Sziráki Eszéki Pál provisor hatalmaskodása (Bilkei 2008. 127-128. p. nr. 581.)

BÉR – BEER – castellum

birtokos: Béri, Ányos, Csabi Bazsó család

1507. 06. 03. várépítési engedély – castellum seu fortaliciu ligneu aut lapideu – (MOL DL 93730.)
1537. 12. 07. Palatics János kapitány elfoglalta Beer castellumot (Bessenyei 1994. 14. p. nr. 199.)
1543. 04. 07. Csabi Farkas elfoglalta Béri Jánostól és Csabi Andrástól Bér várát (Bilkei 2002. 42. p. nr. 246.)
1548. 08. 19. Csabi Farkas Bér várába hurcolta Zichy Zsófia egy jobbágyát – az idézést ott mutatták be neki (Bilkei 2008. 104. p. nr. 534.)
1566. 05. 05. a béri castellum védelmét a Béri család vállalta (Bilkei-Turbuly 1989. 19. p. kjkv. nr. 51.)
1586. 07. 31. a megye a pestis miatt a béri castellumban tartsa meg a sedriát (Bilkei-Turbuly 1989. 34. p. kjkv. nr. 125.)
1594. 01. 25. a béri castellum romba dőlt, vizsgálják meg, hogy érdemes-e felépíteni (Bilkei-Turbuly 1989. 57. p. kjkv. nr. 307.)

BOTSZENTGYÖRGY – castellum

birtokos: Bajnai Both család

1480. 09. 01. építési engedély – „...castellum seu fortaliciu ligneu aut lapideu cum propugnaculis menibus, fossatis et aliis necessariis edificis...” (MOL DL 18403.)
1497. 04. 05. Both András emberei megtámadták Both János özvegyének, Apollóniának a castrumát (MOL DL 75699)
1500. 07. 15. Bessenyei János és István castellani castris (MOL DL 75710)
1506. castellanus Vidi Kis Mihály (MOL DL 21785)
1538. a Bajnai Both család osztálylevele (magyar fordítása: Vándor László: Botszentgyörgy vára (Az. Ún. Romlott-vár kutatásának eredményeiből.) Nagykanizsai Honismereti Füzetek 9. Nagykanizsa, 1995. 4-9. p.)

CSÁKTORNYA – CHAKTHORNYA
 MA: CAKOVEC, HORVÁTORSZÁG) – castrum
 birtokos: Ernusz, Keglevich, Zrínyi családok

1543. 06. 25. castrum Chakthornya-hoz tartozó birtokon iktatás (Bilkei 2002. 58. p. nr. 283.)

CSÁNY – CHAN – curia nobilitaria/castellum
 birtokos: Csányi család

1554. 07. 08. hatalmaskodás során „...in domum et curiam nobilitariam Achatii Chany ... in possessione Chan...” (ZML XII. 1. hh. nr. 588.)

1568. Csányi Ákost megidéztek csányi castellumából (MOL P. 430. Kisfaludi család levéltára)

1586. 11. 16. Chan castellum szükségletei miatt gondot kell fordítani a mándkeleti átjáróra (Bilkei-Turbuly 1989. 37. p. kjkv. nr. 145.)

CSÉB – CHEB – curia nobilitaria/castellum
 birtokos: Pogány család

1542. 02. 22. Pogány Gáspárnak ad castellum Cheb mutattak be egy idézést hatalmaskodás miatt (Bilkei 2002. 22. p. nr. 200.)

1550. Pogány Sárának idézést mutattak be Cséb castellumnál (ZML XII. 1. hh. nr. 455.)

1561. Pogány család divisio-ja – Sára kapja a kúriát (ZML XII. 1. hh. nr. 2524.)

1568. Pogány Boldizsár castelluma – (ZML XII. 1. hh. nr. 1402.)

EGERSZEG – fortalicium/castellum
 birtokos: a veszprémi püspökség

1542. (...) a Gersei Pethők megtámadták az oppidumot és...eandem ecclesiam in castellum sew fortalicium erexissent (Bilkei 2002. 28. p. nr. 215.)

1546. 03. 21. I. Ferdinánd király a török veszély miatt Kecseti Márton püspök kérésére elrendeli Egerszeg megerősítését (VaML litt. eccl. C. nr. 22.)

EGERVÁR – EGERWARA – castellum/castrum
 birtokos: Egervári, Kanizsai, Háshágyi, Nádasdy családok

1476. 10. 15. castellum építési engedély – MOL DL 45666.

1533. 07. 03 Kanizsai Orsolyát férjével, Nádasdy Tamással beiktatták a castrumba - MOL. N. R. A. fasc. 634. nr. 10

1541. 11. 03. Nádasdy Tamás ex castro nostro Choron Andrásnak – itt van szó Bánffy Boldizsár csatári fortalicium-áról is (Bessenyei 1994. 200. p. nr. 274.)
1587. 02. 16. Choron Margit panasza – a megye nem ad segítséget a vár megerősítéséhez (Bilkei–Turbuly 1989. 39. p. kjkv. nr. 158.)

HEGYESD – castrum

birtokos: Mezőlaki, Sárkány családok

1512. 01. 10. a Korlátköviek eladják Sárkány Ambrusnak a castrumot (MOL DL 89014)
1525. 04. 24. Ákosházi Sárkány Ambrus megszerzi a castrumot (MOL DL 73620)
1535. 12. 08. castrum Heghesd-nél idézést akartak átadni a Sárkányoknak (Bilkei 1999. 73-74. p. nr. 117.)
1544. 06. 07. birtoklási viták Mezőlaky Ferenc és Ákosházi Sárkány János között a castrum ügyében (Bilkei 2002. 74. p. nr. 322.)
1544. 08. 20. Sárkány János visszafoglalta a castrumot Mezőlaky távollétében (Bilkei 2002. 79. p. nr. 331.)
1544. 11. 17. communis inquisitio résztvevői bizonyították, hogy Mezőlaki Ferenc 1 évig birtokolta a castrumot (a vár Mezőlaky feleségének, Sárkány Margitnak a hozománya volt) (Bilkei 2002. 84-85. p. nr. 345.)

KANIZSA – KANYSA – castrum

birtokos: Kanizsai, Nádasdy család

1509. 10. 08. Mindszenti Turi György provisor castri (MOL DL 68154)
1515. 03. 10. Ártánházi János és Kisfaludi Mihály castellani castri (Bilkei 2014. 132. p. nr. 379.)
1525. (...) Háshágyi Dénes castellanus castri (MOL DL 26339)
1543. (...) Erdélyi Tamás castellanus castri és Boldizsár litteratus provisor Kanyisa (Bilkei 2002. 62. p. nr. 293.)
1585. 05. 05. Zala megye Kanizsa oppidum és castellum megerősítésére ingyenmunkát rendel (Bilkei- Turbully 1989. 33. p. kjkv. nr. 118.)

KÁNYAFÖLDE – KANYAFEWLDE – castrum

birtokos: Kerecsenyi család

1523. 08. 18. a castrum felét Kerecsenyi Pál és György zálogba adták Kanizsai Lászlónak (Bilkei 2014. 167. p. nr. 484.)
1535. 12. 10. idézést adtak át Kerecsenyi Pálnak a castrumnál (Bilkei 1999. 74. p. nr. 118.)
1543. 04. 29. mandatum Kerecsenyi Katalin és fiainak a castrumhoz tartozó teljes birtokrész iktatására (Bilkei 2002. 50-51. p. nr. 265.)

1545. 04. 02. Kerecsenyi Katalin a leánynegyedét kéri a castrumból Kerecsenyi Pál fiaitól – az idézés átadása a castrumban történt (Bilkei 2008. 16. p. nr. 357.)
1545. 05. 13. vizályok a castrum miatt a családtagok között (Bilkei 2008. 24. p. nr. 372.)
1547. 10. 24. Porkoláb Mihály castellanus hatalmaskodás (Bilkei 2008. 78-79. p. nr. 485.)

KAPORNAK – fortalicium/castellum

birtokos: bencés rend

1533. 11. 16. Isebori János litteratus castellanus birtokadományt kap Semjén Antal apától (Bilkei 1999. 61-62. p. nr. 92.)
1547. 01. 02. castellum (ZML XII. 2. C prot. 271. p.)
1547. 09. 08. Mezőlaky Ferencnek és Albert apátnak in castello mutattak be egy idézést (Bilkei 2008. 72-73. p. nr. 474.)
1548. 02. 01. castellum seu fortalicium (Bilkei 2008. 84-85. p. nr. 497.)
1548. 11. 07. Markalházi Ferenc castellanus abbatis – claustrum seu castellum (Bilkei 2008. 115-116. p. nr. 558.)

KEHIDA/Kethyda – curia nobilitaria/castellum

1543. 03. 14. Bánffy István és László hatalmaskodása a Háshágyiak kehidai curia nobilitaria-jában (Bilkei 2002. 39. p. nr. 240.)
1547. 10. 14. a Háshágyi testvéreknek idézést mutattak be ad castellum Kethyda hatalmaskodás miatt (Bilkei 2008. 77. p. nr. 483.)
1554. „...ecclesia est inclusa in castro...” (Pfeiffer János: A veszprémi egyházmegye leg-
régebbi egyházlátogatásai (1554-1760) Veszprém, 1947. 30. p.)
1561. 01. 07. Háshágyi Ferenc fassio-ja in fortalicio (ZML XII. 2. C prot. 28.)

KEMEND - castrum

birtokos: Gersei Pethők

1490. 04. 25. a Pethő család divisio-ja – Kemend castrumot János és Miklós egyenlően használják (MOL DL 93 606.)
1502. 10. 03. Bezerédi Zsigmond castellanus hatalmaskodás (Bilkei 2014. 104. p. nr. 290.)
- 1542.? A Gersei Pethők a várat az egerszegi temetőből elrabolt sírkövekkel erősítették meg – uo. Almás Mátyás castellanus (Bilkei 2002. 28. p. nr. 215.)
1544. 07. 01. Kecseti Márton püspök panaszai a Kerecsenyiek és az Ördögök ellen – Pethő Péter castrumába vitték a zsákmányt (Bilkei 2002. 75. p. nr. 323.) és 1544. 11. 19. (Bilkei 2002. 84. p. nr. 344.)
1545. 04. 23. Rezi Almás Mátyás officialis castri hatalmaskodás – az idézést in castro mutatták be Pethő Péternek (Bilkei 2008. 21. p. nr. 366.)

1545. 06. 13. Pethő Péter elfoglalta Mihálytól a castrumot (Bilkei 2008. 33. p. nr. 388.)
1545. 09. 04. Nagy Mihály és Tuassy Mátyás castellani hatalmaskodtak (Bilkei 2008. 40. p. nr. 402.)
1546. 04. 19. Köveskálai Gergelynek, a castrum officiálisanak mutattak be egy idézést ad castrum (Bilkei 2008. 53. p. nr. 430.)
1548. 04. 09. conservatio, edificatio et melioratio castri és az ezzel kapcsolatos ratio et computus – Pethő Péter és János egyezsége (Bilkei 2008. 89. p. nr. 506.)

KESZTHELY – domus lapidea

birtokos: Gersei Pethő család

1513. 09. 26. Gersei Pethő Ferenc domus lapidea-t akar építeni a Szt. Miklós kápolna közelében (MOL DL 93768.)
1524. 12. 04. Gersei Pethő Antalt és Jánost megidéztek de domo residentie (MOL DL 93849.)

KESZTHELY – fortalitium

1552. „...in claustro seu fortalicio in oppido ... Keztel...” (ZML XII. 1. hh. nr. 1388.)

LENTI – Nempti – castrum

birtokos: Alsólendvai Bánffy család

1516. 08. 24. Csébi Pogány Zsigmond bejelenti igényét nőágon Nemphywara-ra (Bilkei 2014. 136. p. nr. 392.)
1528. 06. 17. Várdai Pál és testvérei beiktatást kérnek Ferdinándtól Bánffy János hűtlensége miatt a castellum felébe (Bilkei 1999. 30. p. nr. 25.)
1543. 04. 13. idézést mutattak be a castrumban Bánffy Istvánnak (Bilkei 2002. 45. p. nr. 251.)
1543. 05. 12. idézést mutattak be ad castrum Nempti Bánffy Istvánnak (Bilkei 2002. 54. p. nr. 273.)
1548. 11. 27. Bánffy István familiárisai Nemphy várába vittek rablott holmit (Bilkei 2008. 124. p. nr. 575.)
1549. 06. 26. – (ZML XII. 1. hh. nr. 1372.)
1564. 11. 30. Csébi Pogány Sára igénye a lenti castrumra (ZML XII. 1. hh. nr. 1400.)

PÖLÖSKE – Peleske – castrum

birtokos: Ördög család

1430. 06. 02. (1779. tartalmi átírás) – Zsigmond adománya az Ördögöknek Pylyske castrum és tartozékai (Bilkei 2014. 48. p. nr. 89.)
1509. 03. 07. Ördög Jánosnak in castro Peleske mutattak be idézést (Bilkei 2014. 120. p. nr. 342.)
1515. 03. 15. az Ördög családnak ad castrum Peleske bemutattak egy idézést (Bilkei 2014. 132. p. nr. 380.)
1541. (...) az Ördög családnak ad castrum Peleske bemutattak egy idézést (Bilkei 1999. 113. p. nr. 198.)
1544. 07. 01. Ördög Mátyás és László Kecseti Mártontól lopták el a tizedet – ad castrum mutattak be nekik idézést (Bilkei 2002. 75. p. nr. 323.)
1547. 09. 19. Ördög Mátyás emberei Ördög László özvegyének, Katalinnak a servitorát félholtra verték in castro - uo. Hecsei István portariusnak kiverték a fogát – idézést mutattak be (Bilkei 2008. 74. p. nr. 476.)
1547. 11. 01. Ördög László özvegyének, Katalinnak ad castrum akartak idézést bemutatni (Bilkei 2008. 81. p. nr. 490.)
1548. 05. 14. Ördög Mátyás és Csabi Fülöp Ördög László özvegyének, Katalinnak a castrumában hatalmaskodott – uo. Horváth Márk provisor (Bilkei 2008. 95-96. p. nr. 516.)
1548. 12. 03. ante portam castri mutatták be Ördög Lászlóné Ősi Katalinnak az idézést 23 sorban részletezett ékszer és ruha miatt (Bilkei 2008. 125-126. p. nr. 576.)
1566. 05. 05. Peleske castrum védelmét az Ördög család vállalta (Bilkei-Turbuly 1989. 19. p. kjkv. nr. 51.)
1580. 12. 04. in castro Peleske gyalogság állomásozik (Bilkei-Turbuly 1989. 29. p. kjkv. nr. 87.)

REZI – REZY – castrum

birtokos: Gersei Pethő család

1544. 05. 01. a Gersei Pethők viszálya Rezi vára birtoklásán (Bilkei 2002. 73. p. nr. 319.)
1546. 04. 19. Pethő Jánost és feleségét Pethő Gáspár tiszttartója nem engedte be saját várába, Rezibe (Bilkei 2008. 53. p. nr. 430.)

SÁRKÁNYSZIGET/BUZÁDSZIGET–SARKANZYGETHE/BUZADZYGETHE
– curia nobilitaria/castellum

birtokos: Ákosházi Sárkány család

1483. Mátyás elveszi castellum Buzazygethe-t a Sárkányoktól és Bánffy Miklósnak és Batthányi Boldizsárnak adományozza – ZO II. 626.

1508. 09. 07. Á. Sárkány Ferenc özvegye, Ilona panasza Sárkány László, Bernát és János ellen: hatalmaskodás során több hordó bort, clenodia domus-t és fegyvereket (pixides barbatus, clipeos, hastas) raboltak buzádszigeti curia nobilitaria-jából (Bilkei 2014. 119. p. nr. 340.)
1529. 04. 05. Sárkány Antal testvéri szeretetből buzádszigeti castellumát (más birtokokkal együtt) nővéreinek adja (Bilkei 1999. 42. p. nr. 49.)
1531. Nádasdy Tamás megostromolta, kirabolta és felégette a sárkányszigeti castellumot – Sárkány Ferenc 1567-ben kér kártérítést Kanizsai Orsolyától (ZML XII. 1. hh. nr. 1927.)
1536. 05. 04. in castello Sarkanzygethe intéznek a Sárkányok egy családi vizályt (Bilkei 1999. 80. p. nr. 132.)
1537. 12. 01. Török Bálint elfoglalta castellum Sarkanzygethe-t (Bessenyei 1994. 143. p. nr. 198.)
1543. itt mutattak be Sárkány Antalnak egy idézést hatalmaskodás miatt (Bilkei 2002. 41. p. nr. 245.)
1549. 03. 30. a Sárkányok szőlőt loptak és ad castellum Buzasygethe vitték (ZML XII. 1. hh. nr. 1943.)

SÜMEG – SYMEGH – castrum/arx
birtokos: veszprémi püspökség

1522. 04. 27. Várdai Pál veszprémi püspök a castrum felét lekötötte Csébi Pogány Zsigmondnak (MOL DL 890159)
1538. 03. 18. – ex arce Symegh – Kecseti Márton levele Ferdinándnak (Bessenyei 1994. 155-156. p. nr. 210.)
1538. 05. 13. Kecseti Mártonnak Tátika megtámadása miatt idézést mutattak be in castro (Bilkei 1999. 88. p. nr. 149.)
1544. 08. 13. ad castrum idézést akartak bemutatni Kecseti Mártonnak (Bilkei 2002. 78. p. nr. 329.)

SZENTGRÓT – ZENTHGYROT – castrum
birtokos: Szentgróti, Himfi, Hagymási család

1499. Csébi Pogány Péter meg akarta szerezni a castrumot (MOL DL 101267.)
1529. 02. 20. és 27. Hagymási Jánosnak hatalmaskodás miatt idézést mutattak be – uo. Tarsoly János provisor castri (Bilkei 1999. 38-39. p. nr. 42.)
1540. (...) in medio turris ... castro Zenthgrolth itt őrzik a Hagymásiak okleveleiket (Bilkei 1999. 109. p. nr. 192.)
1545. 03. 24. ad portam castri Zenthgyrot mutattak be idézést a vicecastellanus castri-nak (Bilkei 2008. 14. p. nr. 354.)

1545. 08. 26. Foki Apáti János castellanus castris veszi át az idézést, mert Hagymási Kristóf és Lesták nem tartózkodtak ott (Bilkei 2008. 39. p. nr. 401.)
- 1546.(...) Hagymási Kristóf és familiárisai ad castrum Zenthgroth vitték a rablott holmit (Bilkei 2008. 64. p. nr. 455.)
1548. 05. 15. Hagymási Lesták ad castrum vitetett 4 hordó lopott bort (Bilkei 2008. 96. p. nr. 517.)
1548. 11. 08. a Hagymásiak a vár börtönébe vitették Rádi Nagy Orbánt, aki Illés borbélynál járt a sebeit gyógyíttatni (Bilkei 2008. 116. p. nr. 559.)
1566. 05. 05. Szentgrót castrum védelmére Zala megye 8, a főispánok pedig 2 portariust kötelesek kiállítani (Bilkei-Turbuly 1989. 19. p. kjkv. nr. 50.)

SZENTGYÖRGYVÁR/BÉKAVÁR – ZENTHGERWRGHWARA/
BEKAWAR – castrum

birtokos: Marcali, Bajnai Both, Báthory családok

1476. 03. 26.- 05. 07. - 05. 13. Schwampek György castellanus (Bilkei 2014. 75. p. nr. 186-188.)
1478. 07. 20. - 08. 21. Erdélyi János és Mányai Lukács castellani (Bilkei 2014. 77. p. nr. 196. és 79. p. nr. 200.)
1515. 01. 11. Hosszútóti György castellanus castris Békavár aliter Szentgyörgyvár (Bilkei 2014. 131. p. nr. 377.)
1520. 06. 29. Hosszútóti György vicecomes, castellanus castris (Bilkei 2014. 152. p. nr. 439.)
1522. 04. 19. Marjai Benedek vicecastellanus (Bilkei 2014. 161. p. nr. 468.)
1535. 10. 28. Both Jánosnak idézést mutattak be a castrumban (Bilkei 1999. 73. p. nr. 115.)
1536. 08. 13. Bajnai Both György eltöltötte testvérét, Jánost a castrumban lévő birtokrészei eladásától (Bilkei 1999. 82. p. nr. 136.)
1545. 01. 30. Palatics János officialis castris hatalmaskodása (Bilkei 2008. 11-12. p. nr. 350.)
1548. 09. 08. Kákonyai Kecskés Pál prefectus castris és Máté viceprovisor hatalmaskodtak (Bilkei 2008. 108-109. p. nr. 542.)
1549. 01. 05. Kecskés Pál prefectus castris (ZML XII. 1. hh. nr. ???)

SZIGLIGET – ZEGHLYGETH – castrum/arx

birtokos: Török Bálint, Magyar Bálint, Tóti Lengyel család

1532. 07. 21. ex castro nostro Lengyel János és Sulyok István levelében Nádasdyhoz (Bessenyei 1994. 67. p. nr. 94.)
1533. 03. 05. ex arce nostra Zygeth – Török Bálint levelében (Bessenyei 1994. 69. p. nr. 97.)

1541. 07. 10. - többször Pemflinger Katalin leveleiben: *ex arce nostra Horváth Márknak és Gergelynek castellanis nostris in Ber* (Bessenyei 1994. 193. p. nr. 263.)
1543. 05. 07. Lengyeltóti Boldizsár elfoglalta a castrumot Pemflinger Katalintól (Bilkei 2002. 51. p. nr. 267.)
1545. 05. 31. Lengyeltóti Boldizsár és Gáspár *ex castro Zeghlygeth és Szentgyörgyi Ispán Lukács castellanus castri hatalmaskodtak* (Bilkei 2008. 29-30. p. nr. 382.)
1548. 05. 13. Lengyeltóti Boldizsár és Magyar Bálint hatalmaskodtak a veszprémvölgyi apácák birtokain, a zsákmányt *ad castrum Zyghlyget* vitték (Bilkei 2008. 94-95. p. nr. 515.)

TÁTIKA – THADYKA – castrum

birtokos: Gersei Pethő család

1490. 04. 25. a Pethő család *divisio*-ja – Tátika castrumát János és Miklós egyenlően osztották fel egymás között, a várkaput közösen használják (MOL DL 93606.)
1538. 04. 15. a Gersei Pethők panaszolják, hogy Kecseti Márton püspök familiárisaival megtámadta a castrumot. (Bilkei 1999. 86-87. p. nr. 145.)
1543. 06. 13. *communis inquisitiot* tartottak a castrum ügyében (Bilkei 2002. 58. p. nr. 282.)
1544. 04. 29. Sulyok Balázs magyar nyelvű kötelezvénye Gersei Pethő Mihálynak „... Tadyka várában...” (Bessenyei 1994. 227-228. p. nr. 309.)
1545. 05. 19. Pethő Péter idézteti rokonait a castrum visszaszerzése és helyreállítása során felmerülő költségek megtagadása miatt (Bilkei 2008. 26. p. nr. 376.)
1545. 05. 19. Pethő Péter idézteti Haragos Pethő Ferenc fiait, mert 13 évvel ezelőtt átjártatták Tátika és Rezi castrumokat Török Bálint kezére (Bilkei 2008. 26-27. p. nr. 377.)
1548. 05. 15. Pethő János alispán Hagymási Péter egy jobbágyát bezáratta Tátika castrum börtönébe (Bilkei 2008. 97. p. nr. 518.)
1548. 10. 27. Pethő János alispán *ad castrum* vitette Gyulafi László egy szervitorát (Bilkei 2008. 112-113. p. nr. 553.)
1566. 05. 05. Thadika castrum védelmét a Gersei Pethő család vállalta (Bilkei-Turbuly 1989. p. 19. kjkv. nr. 51.)
1567. 02. 16. Tátika castrum *supremus capitaneus*-a Tahy Ferenc lett (Bilkei-Turbuly 1989. 22. p. kjkv. nr. 62.)

TIHANY / TYKON – castrum

birtokos: bencés rend

1544. 04. 30. hatalmaskodás – *de castro Tykoniensi* (Bilkei 2002. 71-72. p. nr. 315.)

TORONY- THORON (BOTTORNYA, PODTUREN - SZLOVÉNIA) – castrum/
castellum/curia nobilitaria

birtokos: Pyers, Fadan, Ernuszt, Batthányi családok

1501. Ölvedi Ambrus castellanus – MOL DL 101305.
 1505. 09. 29. Csáktornyai Ernuszt János Batthányi Boldizsárnak adományoz egy castellum helyet (MOL DL 104151.)
 1528. 11. 29. Ernuszt János familiárisai elfoglaltak egy curia nobilitaria-t (Bilkei 1999. 36-37. p. nr. 37.)

ZALAVÁR – ZALAWAR – castrum

birtokos: bencés rend, Terjék család, Nádasdy Tamás

1463. 08. 20. Rozgonyi Jánost in dominium medietatis ... fortalitii Zalawar iktatták (MOL DL 13738)
 1479. 03. 24. Szegfalui Szegi János castellanus castri Zaladiensis (MOL DL 36712.)
 1490. 08. 12. Nagy János és Domokos castellani (MOL DL 93610.)
 1505. 05. 10. Egri Pál castellanus castri (MOL DL 36740.)
 1518. 11. 25. Kapornay Miklós zalavári apát bérbe adja a castrumot Szentersébeti Terjék Lászlónak és Istvánnak (Bilkei 2014. 144. p. nr. 417.)
 1529. 12. 12. Terjék Márta végrendelete in castro Zalawar (Bilkei 1999. 49. p. nr. 63.)
 1530. 08. 18. Nagy István provisor castri (Bilkei 1999. 50. p. nr. 66.)
 1535. 12. 11. Ferdinánd király Háshágyi Ferencnek adományozza „...abbatiam de Zalawar simulcum castro...” (Füßy 1902. 583-584. p. nr. 92.)
 1540. 04. 22. – Háshágyi Dénes özvegye. Kányaföldi Kerecsenyi Katalin nyugtája „...ex castro nostro Zalawar...” (Bessenyei 1994. 178. p. nr. 246.)
 1542. 01. 03. Nádasdy Tamás a Háshágyiaktól visszaveszi „... arcem nostram Zalawar...” (Füßy 1902. 586-587. p. nr. 96.)
 1543. 02. 15. Egervári László castellanus castri – portarii castri (Bilkei 2002. 31. p. nr. 223.)
 1544. 04. 06. Nádasdy Tamás idézteti Bánffy Istvánt, mert Zalawar castrumban hatalmaskodott (Bilkei 2002. 70. p. nr. 312.)
 1548. 03. 23. Zoltai András és Miklós castellani castri (Bilkei 2008. 88. p. nr. 503.)
 1549. Nádasdy Tamás - castrum nostrum (ZML XII. 1. nr. 2004.)
 1554. Nádasdy Tamás – „ez levél kelt az én váramban Zalavárott” (ZML XII. 1. nr. 415.)
 1557. 11. 06. Mezözlaky Ferenc Csányi Ákost értesíti a zalavári vár leromlott állapotáról és az átépítésekről (Füßy 1902. 610-611. p. nr. 113.)

A rövidítések jegyzéke

Levéltári források:

- MOL DL és DF– Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Levéltár és Diplomatikai Fényképtár
- ZML hh. – Magyar Nemzeti Levéltár Zala megyei Levéltára XII. 1. A zalavári és a kapornaki konventek hiteleshelyi levéltára

Kiadott források:

- Bessenyei 1994. – Bessenyei József: Enyingi Török Bálint. Bp., 1994.
- Bilkei 1999. – Bilkei Irén: A zalavári és a kapornaki konventek hiteleshelyi levéltárainak oklevélregesztái 1527-1541. Zalai Gyűjtemény 47. Zalaegerszeg, 1999.
- Bilkei 2002. – Bilkei Irén: A zalavári és a kapornaki konventek hiteleshelyi levéltárainak oklevélregesztái 1542-1544. Zalai Gyűjtemény 54. Zalaegerszeg, 2002.
- Bilkei 2008. – Bilkei Irén: A zalavári és a kapornaki konventek hiteleshelyi levéltárainak oklevélregesztái 1545-1548. Zalai Gyűjtemény 64. Zalaegerszeg, 2008.
- Bilkei 2014. – Bilkei Irén: Zala megye levéltára középkori okleveleinek regesztái (1019) 1240-1526. Zalai Gyűjtemény 75. Zalaegerszeg, 2014.
- Bilkei-Turbuly 1989. – Bilkei Irén-Turbuly Éva: Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1555-1711. I. Zalai Gyűjtemény 29. Zalaegerszeg, 1989.
- Középkori leveleink 1541-ig. Szerk. Hegedűs Attila és Papp Lajos. Régi magyar levéltár 1. Bp., 1991.
- Kubinyi Andrásnak a középkori magyarországi várakra vonatkozó jegyzetanyaga. <http://www.btm.hu/sites/doksisk/kozeppkor/kubinyi-varak.pdf>

Feldolgozások:

- Bilkei 2013. – Bilkei Irén: Egy hivatalvállaló köznemes família a későközépkori Zalában, a Háshágyiak. In: Zalai Múzeum 21, 2013, 137-146. p.
- Bilkei 2015. – Bilkei Irén: Szentgrót és birtokosai a középkorban. In: Zalai Múzeum 22, 2015, 129-145.
- Feld 2010. – Feld István: Középkori várak és rezidenciák régészeti kutatása. In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon II. Szerk. Benkő Elek-Kovács Gyöngyi. Bp., 2010. 495-520. p.
- Horváth 2008. - Horváth Richárd: Rendszertelenség a rendszerben? A késő középkori castellumok és az írott források. In: Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére. Szerk. Feld István és Somorjay Selysette. Bp., 2008. 9-21. p.
- Horváth 2014. - Horváth Richárd: Mitől vár a vár? Márkusfalvi Máriaassy István várépítési kísérlete 1507-ben. In: Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Míkó Gábor, Péterfi Bence és Vadas András. Bp. 2012. 421-430. p.

- Horváth 2018. - Horváth Richárd: Mikor vár a kastély? Módszertani megfontolások egy késő középkori „vár”-adattár ürügyén. *Castrum* 21, 2018/1-2, 7-26. p.
- Koppány 2006. – Koppány Tibor: A castellumtól a kastélyig. Tanulmányok a magyarországi kastélyépítés történetéből. Bp., 2006.
- Kubinyi 1991. – Kubinyi András: Nagybirtok és főúri rezidencia Magyarországon a XV. század közepétől Mohácsig. *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 2, 1991, 211 – 228. p.
- Vándor 1990. – Vándor László: Zalai castellumok kutatásainak eredményei. In: *Castrum Bene* 2/1990. Várak a késő középkorban. Szerk. Juan Cabello. Bp., 1990. 203-216. p.
- Vándor 2001. – Vándor László: A középkori várépítéset Zalában. In: *Zala megye ezer éve. Főszerk. Vándor László. h.n. é.n. /Zalaegerszeg, 2001./* 49-52. – A zalai végvárrendszer a 16-17. században. Uo. 89-96. p.

FÜLÖP ANDRÁS

A KAPOSVÁRI VÉGVÁRIAK SZŐLŐHEGYI SZABÁLYZATA ÉS
VÁRRENDTARTÁSA A 17. SZÁZAD VÉGÉRŐL

Az elmúlt bő egy évtizedben örvendetesen megsaporodtak a hazai szőlőhegyi szabályzatokról készült forráskiadások és feldolgozások. Közöttük találjuk a Somogy megyei hegytörvények kiadását is, melyek legkorábbi forrása egy 1732-ben készült szőlőtelepítő szerződés, az első kifejezetten szőlőhegyi törvény pedig 1740-ből származik.¹ A kötet közreadói, Égető Melinda és Polgár Tamás ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy a jövőben bármikor előkerülhetnek a levéltárakból újabb artikulusok. Levéltári kutatása során ugyanis bárki – akár még egy műemléki kutatásokkal foglalkozó régész is – szembetalálkozhat új, addig nem ismert szőlőhegyi rendtartással. Amellett, hogy a most bemutatandó példa minden eddig ismert somogyi hegytörvénynél korábbi, további különlegességét az adja, hogy ugyanazon jelzet alatt, egy oldallal később megtalálható a kaposvári végvári katonaság dátummal ellátott várrendtartása is. Mivel a két forrás több szempontból is kapcsolódik egymáshoz, érdemesnek tartjuk közölni, és egymással összefüggésben tárgyalni őket.

Mindkét irat az Esterházy család hercegi levéltárában maradt fenn, melyet a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára őriz, és mikrofilmen kutatható. Az első címe: „Az Egerszöghi és Kaposvári szőlő Hegynek Protocolumja.” A cím némi magyarázatra szorul. A Kaposvártól és a Kapostól délre emelkedő szőlőhegyek (a mai Ivánfa-hegy, Kapos-hegy stb.) nem igényelnek különösebb bemutatást, ám Egerszeg nehezebben értelmezhető. Bár nem lenne ismeretlen egymástól távoli szőlőhegyek egybefoglalt szabályozása,² a dokumentum végén mindössze a tizenkét szőlőhegyi esküdt nevét olvashatjuk, akik aligha egymástól távol eső szőlőhegyek igazgatását látták el. Egerszegi szőlőhegy viszont Kaposvár környékén nem ismert. A földrajzi nevek közt a Kapos folyótól északra, Kaposvártól nyugatra és Jutától délre húzódó észak-déli irányú Egerszegi-árok lankás hajlata³ jöhetne számításba, de az általunk ismert újkori térképek ennek környezetében nem jelölnek szőlőket. A helynév pedig újabb keletű és személynévi eredetű is lehet, hiszen tudjuk, hogy a közeli Kaposfüreden élt egy Egerszegi család, de csak a 19. század elejétől.⁴

A szőlőhegyi szabályzat magyar nyelven íródott, keltezés nélküli. Utána másoltak egy keltezés és aláírás nélküli latin nyelvű iratot, melyben sem Kaposvárról, sem szőlőkről nem esik szó, és Huyn tábornoknak, a Dráva és Duna köze parancsnokának szánták. Hivatkoznak benne Savoyai Jenő hercegre, akinek császári fővezérként való szerepvállalása 1697 nyár vége elé nem tehető, így ekkor vagy ezután készülhetett az irat. Huyn

1 Hegytörvények és szőlőtelepítő levelek Somogy vármegyéből (1732-1847) Közreadja: Égető Melinda, Polgár Tamás. Budapest, 2011.

2 Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17-19. századból. Összeáll. és a bevezető tanulmányt írta: Égető Melinda. Budapest, 2001. 36.

3 Várkonyi Imre-Király Lajos-Végh József: Somogy megye földrajzi nevei. Budapest, 1974. 158/30.

4 Hoss József: A kaposvári plébánia története. Veszprém, 1948. 182.

működésére pedig szigetvári parancsnokként 1700 tájától szaporodnak meg az adataink, így pl. neki kellett végrehajtania Kaposvár várának lerombolását.⁵

E szöveg után következik a most közlésre kerülő második forrásunk, egy újabb magyar nyelvű irat, melynek címe: „Kaposvári Végháznak decretuma”. Ez láthatóan egy katonai rendtartás, amely, akárcsak kortársai, a hadiszabályzatoknak a végvárakra alkalmazott változata. A Kaposváron, 1697. október 13-án készült irat ugyanazzal a kézírással készült, mint a szőlőhegyi szabályzat, azaz a keltezés akár arra is kiterjeszthető lenne. Nehezíti a helyzetet, hogy utána következik egy később, más kézírással született címlap *Dominii seu Bonorum Kaposvár...* címmel, amelynek 1730-as évszáma szerint ekkor valamiféle összeírás készült, melyet később, 1751-ben újralajstromoztak. A forrásainkhoz fotózott külzet megismétli az 1730-as dátumot és a két jelzetet, így a mikrofilmezéskor egymás mellett talált iratok valamiféle összetartozást sejtetnek. Mindezek ellenére nagy a gyanú, hogy a most közlésre kerülő két forrást utólag másolták vagy gyűjtötték egybe. Ezt az támasztja alá, hogy a szőlőhegyi szabályzat második felének 7. pontjánál láthatóan hiányzik egy szövegrész, de nem az irat sérülése miatt, hanem mert a másoló egyszerűen elfelejtette átírni. A két forrással kapcsolatos észrevételeinket az iratok sorrendjében tárgyaljuk, az első kérdés ennek megfelelően az, hogy a datálatlan szőlőhegyi szabályzat mikor készülhetett.

Ahhoz hogy ezt megválaszolhassuk, mindenekelőtt a hegytörvények lényegesebb ismérveit kell áttekintenünk. Abból kell kiindulnunk, hogy a szőlőhegyi szabályzatok szükségességét mindenhol a szőlőnek, mint földbirtoknak a középkortól fogva különleges jogállása hívta életre. Ez abban állt, hogy a szőlőnek formálisan volt ugyan tulajdonosa (a földesúr), ám a szőlőtelepítésre átadott földet használója szabadon adhatta-vehette, örökíthette, azaz – legyen akár nemes vagy nem nemes – művelője egyfajta bérleti viszonyban használta. A földbirtokos csak akkor vehette vissza, ha egy összegben visszafizette az addig érte szedett hasznait.⁶ Ebből fakadóan egy szőlőhegyen különféle településekről való szőlőművesek is „összeverődhettek”, akiknek életét a városi statutumok nem rendezték. Erre vonatkozik a szőlőhegyi szabályzatoknak az a visszatérő – a mi forrásunkban is megtalálható – fordulata, miszerint a promontorium „káros volta” miatt kell törvényeket hozni és azokat írásba foglalni.⁷

Somogyban a szőlő- és bortermelés nagy hagyományokra megy vissza. A késő középkori viszonyokat jól tükrözi, hogy Oláh Miklós *Hungaria c.* művében az első helyen kiemelt Szerémség után Somogyot sorolja fel, mint kiemelkedő borvidéket.⁸ Márpedig a történettudomány régóta érvényes megállapítása, miszerint vidékünkön a középkor végén a szőlőművelés és a mezővárosi fejlődés szorosan összetartozott.⁹ Ennek egyrészt gazdasági okai lehettek, másrészt olyan következményei is, melyek a fejlettebb önkormányzati

5 Tóth Péter: Somogy vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei. (1658-1718). Somogy Megye Múltjából. Levéltári évkönyv. 21 (1990) 15-66. 19-20, 27-28, 38, 40-41, 44-45.; Oross András: Végvárakból kaszárnyák. A Budai Kamarai Adminisztráció szerepe Magyarországon új katonai berendezkedésében a 17-18. század fordulóján. Századok 2006/6 1441-1473. 1448-1449.

6 Makkai László: A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdéséhez. In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk.: Bodor András et alii. Kolozsvár, 1957. 463-478. 463.; Mályusz Elemér: Az 1498. évi 41. törvénycikk. Századok LXIII-LXIV (1929-1930) 809-839. 811-812.

7 Égető i. m. 2001. 29.

8 Oláh Miklós: Hungaria. Ford. Németh Béla. Budapest, 1985. XVIII. fejezet, 73.

9 Kubinyi András: Mezővárosok egy városmentes tájon. A középkori Délnyugat-Magyarország. A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 1 (1989) 319-335. 323.

szemléletben ragadhatók meg. A hegyközségek¹⁰ közös vonásai a közösen tartott gyűlések, melyeken minden szőlőművesnek részt kellett vennie, továbbá a szőlőhegyi feladatok ellátására választott tisztségviselők, azaz egy hegymester vagy hegybíró és a szőlőhegyi esküdtek, akiknek a száma általában 12 volt. Fizetséget nem kaptak, viszont a különféle bírságokból valamennyi járt nekik is.¹¹

A hegyközségek artikulusai tehát magukban hordozzák az önkormányzatiság elvét, sőt a korai szabályzatokat éppen a szélesebb autonómiájukról lehet felismerni. Annak dacára is, hogy a földesúr rendszerint megpróbálta a közösségeket ebben valamilyen formában korlátozni. A 16-17. század fordulójától a 18. század közepéig, az úrbérrendezésig (1767),¹² illetve a megyei statutumok kiadásáig (Somogyban ezt 1776-ban alkották meg)¹³ a szőlőhegyi közösségek autonómiáját a földesúr többnyire úgy korlátozta, hogy a jóváhagyásához kötötte a szabályzatok életbelépését, esetleg további passzusokat fűzött hozzájuk. A szabályzatok végső soron a földesúr és a szőlőbirtokosok közti egyezségiként értelmezendők.¹⁴ Olykor a szőlőhegyi szabályzatokat a földesúri rendtartásokba foglalták bele, maguk a hegyközségi tisztségviselők is földesúri alkalmazottak voltak, ilyen esetekben tehát nemigen beszélhetünk a szőlőművesek önkormányzatiságáról.¹⁵ A földbirtokosok részéről emellett többször megfigyelhető törekvés a távol fekvő szőlőbirtokaik szabályzatainak egységesítésére is.¹⁶ A hegytörvények tematikája pedig aszerint változott, hogy azok a szőlőhegyek életének és igazgatásának minden kérdését felölelték-e, vagy csak kifejezetten a vétségeket és azok szankcióit sorolták fel (ún. bírságtörvények).¹⁷

A kaposvári szőlőhegyi szabályzat korának meghatározását a kaposvári történeti keretek felvázolásával kell folytatnunk. A kaposi uradalom már 1622-ben az Esterházy család kezén volt,¹⁸ igaz, évtizedekre zálogba adták, és nem mellékesen török fenntarthatóság alatt állt. 1686 tavaszán ugyan az Esterházyak visszaváltották a Sárkány családtól, így a felszabadítás időpontjában, 1686. november 12-én, már csak ők birtokolták.¹⁹ Sőt 1695-ben, amikor Esterházy Pál nádor megalapította az Esterházy-hitbizományt,²⁰ elvileg a kaposi uradalom is annak részévé vált. A gyakorlat azonban másként nézett ki. A királyi parancs, amely a nádort Kaposvár birtokába beiktatta, csak 1702-ben született meg,²¹ ami arra utal, hogy az ezt megelőzően ténylegesen aligha diszponálhatott Kaposvár fölött.

10 A szó jogi értelemben csak a 19. század végétől létezik, de elfogadott, hogy a szőlőhegyek közösségére nézve a szót visszavetítik korábbi időszakokra is (Égető i. m. 2001. 30-31.)

11 Égető i. m. 2001. 39-40.

12 Égető i. m. 2001. 37, 47.

13 Polgár Tamás: Somogy vármegye szőlőhegyi rendszabásai a 18-19. században. In: Hegytörvények... Somogy vármegyéből. i. m. 39-54. 43, 46.

14 Égető i. m. 2001. 44-45.

15 Égető i. m. 2001. 24-15.

16 Égető Melinda: A Győr és Sopron megyei artikulusok jelentősége a hegytörvény-kutatásban. In: Hegytörvények és szőlőtelepítő levelek Győr és Sopron vármegyéből (1551-1843). Közreadják: Égető Melinda, Dominkovits Péter. Budapest, 2004. 15-32. 20, 29.

17 Égető Melinda: Somogy megyei szőlőhegyi törvények helye a közép- és nyugat-dunántúli hegytörvények rendszerében. In: Hegytörvények... Somogy vármegyéből. i. m. 19-38. 24-25.

18 Koppány Tibor: Ozora és uradalmának építészete a 18. században. (Adatok Tolna megye barokk kori építészeteinek történetéhez). A Wosinszky Mór Megyei Múzeum Évkönyve XVII (1992) 229-258. 231.

19 Szakály Ferenc: Kaposvár a török időkben. In: Kaposvár. Várostörténeti tanulmányok. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1975. 93-138. 126-127.

20 Kállay István: Az Esterházy hitbizomány központi igazgatása a 18. század második felében. Századok 110 (1976) 5. 853-913. 853-860.

21 Koppány i. m. 231.

A visszafoglalás utáni évek viszonyait elsősorban az határozta meg, hogy jelen ismereteink szerint Kaposvárnak a török időkben nem voltak magyar lakosai. A török adójegyzékekből, de a korabeli magyar forrásokból is teljesen hiányoznak a kaposvári keresztény lakosok.²² E megállapítást némileg árnyalja, hogy mikor a magyar és német katonák – utóbbiakat hamar elhelyezték innen – elfoglalták a végvárat, a kamara által 1687-ben készített összeírásban a törökök által nem lakott, legkülső városrészben 50, részben „katolikus,” részben rácok lakta házat találtak.²³ Ha így is volt, annyi bizonyos, hogy semmilyen magyar polgári igazgatást nem találhattak itt. A Kaposvárra beszálló magyar végváriak élén Csányi Bernát állt, aki – hasonlóan felmenőjéhez – a Batthyányak szolgálatában állott, és az 1680-as években leginkább Rohonchról és Körmenről küldött jelentéseket ifj. Batthyány Ádámnak.²⁴ Kaposvár végvári katonasága az 1690-es években 100 főből állt, és tudjuk róla, hogy korábban a Zala megyei Pölöskén teljesített szolgálatot.²⁵

A visszafoglalást követő években az elfoglalt vár először a csáktornyai, majd 1690 után a Budai Kamarai Adminisztráció alá került, akiknek volt egy Kaposvárra helyezett tiszttartójuk Ernst Heher személyében. Az ő szerepe volt a várparancsnok, tüzérek stb. fizetése, illetve a hadiellátás megszervezése, különösen az élelmiszerraktár feltöltése. 1699-től azonban hozzákezdtek az élelmiszerraktárak egy részének, így a kaposvári tiszttartóhoz tartozónak a felszámolásához.²⁶ Heher azonban maradt, sőt ugyanő lehetett az, aki egy majorságot is létrehozott Kaposvár mellett. Mindezt az Esterházyak birtokán, akik láthatóan semmit sem tudtak tenni ellene. Bö évtizeddel később, amikor az Esterházyak már ténylegesen berendezkedtek Kaposváron, a földesúri tiszttartó arról számolt be, hogy Heher fia még mindig bent ül a majorság birtokában, ezt kénytelen-kelletlen tudomásul veszik, de a helyzet teljesen jogellenes.²⁷ A végváriak mellett eközben az őket kiszolgáló iparosok és kereskedők is megjelentek. 1699-ben a kaposvári szabócéh céhlevél kiadását kérte a győri szabócéhtől.²⁸ Más városok céheitől kérni szabályzatokat bevett szokás volt a Zala megyei végvárakban is,²⁹ és könnyen lehet, hogy ez nem csak a mesterségbeli artikulusokra volt igaz.

A katonaság még 1701-ben is itt állomásozott, és ekkor egy kamarai összeíró úgy tudta róluk, hogy a „kilencedfizetés előttük ismeretlen, és minden alól fel vannak mentve”, de nem tudni, ki által. Ez egybecseng azzal, hogy amikor Esterházy Pál 1702-ben megalkotta a város úrbéri szerződését, leírja, hogy a török végvárat „az magyar vitézlő rend megszállotta és fegyverével ő felségét szolgálta”, ám a praesidiumot 1702 tavaszán a haditanács „reformálta” és „az várnak erősségét demoliálta”, ezzel együtt az udvar a várat visszaadta

22 Szakály i. m. 115-116, 123-124.

23 MNL OL E 156a Urbaria et Conscriptio Fasc. 56. No. 41. p. 92.; Hoss i. m. 213, 16. jegyzet.

24 Polgár Marianna: Adalékok a vasi végek 17. századi történetéhez. Csányi Bernát (1630-1664) katonai tevékenysége. *Studia Agriensia* 31 (2015) 271-288. 276.

25 Oross i. m. 2006. 1469.

26 Oross i. m. 2006. 1469.; Gözsy Zoltán: Adalékok Somogy vármegye világi és egyházi közigazgatásához a 17. század végén és a 18. század első harmadában. *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv* 38 (2007) 59-80. 61.

27 Hoss i. m. 19.

28 Hoss i. m. 15.

29 Szántó Imre: A Zala megyei végvárak és mezővárosok lakosságának helyzete a XVII-XVIII. században. *Hadtörténelmi Közlemények. Új folyam* XXXI (1984) 3-33. 14.

a földesúrnak.³⁰ A vár nagyobb részét 1702 tavaszán valóban sikerrel elbontották.³¹ A katonaság „reformálása” pedig alighanem a „vitézi rend” felszámolását, pontosabban a civil életbe való átterelését takarta. Ez úgy történt, hogy egy 1701 novemberében született rendelet válaszút elő állította őket: vagy adófizető polgárokká válnak, vagy bevonulnak az állandó hadseregbe.³² Az uralkodó a város polgári fejlődését azzal próbálta előmozdítani, hogy 1703-ban vásártartási joggal ruházta fel.³³

A város ennek ellenére nem élhette sokáig civil életét, hiszen a Rákóczi-szabadságharc háborúi következtében 1704-ben átélte az első pusztítást, 1705-ben és 1708-ban leégett, így teljesen elnéptelenedett.³⁴ Ha maradtak is itt a végvári katonák közül, azokat, mint másutt,³⁵ alighanem „felszívta” a kuruc sereg, és elkerültek innen. A várost 1712-ben teljesen újra kellett telepíteni, majd ettől kezdődően a mezővárosi fejlődés és gyarapodás már folyamatosnak tekinthető.³⁶ Amikor tehát első szabályzatunk, a szőlőhegyi artikulusok bevezető soraiban azt olvassuk, hogy a rendszabályok megalkotását a városi bírók és esküdtek kezdeményezték, az első pillanatban úgy tűnhet, mintha már a mezővárosi igazgatás nevében beszélnének, azaz 1712 után keletkezett volna az irat.

Tovább olvasva viszont a szöveget, az esküdtek felsorolása után feltűnik a „vitézli rend” megnevezés, ami egyértelműen a végvári katonákra utal. Márpedig a végvár az irat keletkezése időpontjában fennállt, már csak azért is, mert az „in flagranti” vagy bizonyos esetekben lopásban ért vétkest a „végházban levő büntetőhelyre” kellett vinni. Minden kétséget eloszlat a szőlőhegyi rendtartás második fele, melyet a „végházbeli tisztek, esküdtek és az egész sereg” akaratából írtak hozzá a szöveghez. Ez egyértelművé teszi, hogy a szőlőhegyi szabályzatnak 1702 tavasza előtt kellett születnie. Ugyanezzel magyarázható, hogy a szabályzatban felsorolt személyek nevei nem találhatók meg az újratelepítés után készült (1715, 1730) városi népesség-összeírásokban.³⁷ A szőlőhegyi szabályzat tehát biztosan a 17. század végén készült, esetleg épp 1697 táján, annak ellenére is, hogy a két irat azonos kéztől való származása az ismertetett okok miatt nem feltétlen bizonyíték.

Adódik a kérdés, hogy a végvárként működő Kaposvárnak hogyan lehettek bírái, esküdtszei. Azt várnánk ugyanis, hogy egy kizárólag katonaság által lakott véghelyen bármiféle önkormányzatiság kizárható. Helyette elsősorban a katonai törvénykezés szervei, az ún. seregszékek voltak illetékesek egy-egy ilyen erődben, melyek vezetője a seregbíró vagy seregjegyző volt, az ítékezésben esküdtek segítettek. Mindez a főkapitány legfőbb vezetése alatt állt, aki a fellebbviteli ún. hadiszéknek a formális vezetője is volt. Lényeges ugyanakkor, hogy a seregszék – főszabályként – polgári ügyekben nemigen

30 Hoss i. m. 218-220.; 87. jegyzet; Kanyar József: Harminc nemzedék vallomása Somogyról. Kaposvár, 1967. 46. és 47. sz.

31 Oross András: Az 1702. évi magyarországi várrombolások. (Tervezet és valóság). *Castrum* 2 (2005) 89-100. 98-99.; Hoss i. m. 19.

32 Oross i. m. 2006. 1449.

33 Kállay István: Kaposvár 1703. évi városprivilegiuma. *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv* 6 (1975) 71-79.

34 Hoss i. m. 19-20.; Gözsy i. m. 66.

35 Szántó i. m. 22.

36 Hoss i. m. 20. 2. jegyzet; Kanyar i. m. 51. sz.

37 Hoss i. m. 21-22.

nyilvánulhatott meg.³⁸ Ehelyett olykor a katonaság működtette – ha volt ilyen – a korábbi polgári önkormányzatot is. Erre példa Egerszeg (Zalaegerszeg), amely mezővárosból lett végvár és a királyi Magyarország védvonalába tartozott. A szakirodalom megállapítása szerint a végváriak a főbíró, valamint a 12 esküdt szerepkörét is magukhoz ragadták, és párhuzamosan a seregszékkel, tovább „üzemeltették” a polgári igazgatást is. Amikor tehát az egerszegi forrásokban magistratrusról esik szó, abban egy „militarizálódott”, de alapvetően a civil élet kérdéseiben megnyilvánuló testületet kell látnunk.³⁹ Hasonló folyamat játszódott le Keszthelyen,⁴⁰ vagy Győrben is, utóbbi helyen azonban úgy, hogy a katonai adminisztráció folyamatosan korlátozta a városi igazgatást, és az 1680-as években már a házak adásvételét is a seregszék előtt kellett intézni.⁴¹

Mindez azt jelentené, hogy amikor a kaposvári szőlőhegyi szabályzat első felében a bíró és a 12 esküdt veti papírra a szabályzatot, ott egy „civil” testületet kellene elképzelnünk. Kérdés azonban, hogy egy kontinuus mezővárosi hagyományokkal nem rendelkező végvárba beszálló magyar katonaság miért honosítana meg magától egy ilyen kettős modellt.

A kutatás más dunántúli birtokokon úgy oldotta föl az ellentmondást, hogy csak a seregszék bíraskodott, ám alighanem olyan formában, hogy az esküdtek felét a polgári, felét a vitézli rend állította, ily módon a testület polgári ügyekben is eljárhatott.⁴² Kaposvár esetében ez utóbbi felállás életszerűbbnek látszik. A végvár ugyanis, ahonnan a katonaság érkezett, Pölöske volt. Pölöskén a középkor óta állt vár, települését a középkor végén csak egyszer említik oppidumnak, de akkor is lehet, hogy tévedésből. Ha el is indult a mezővárosi fejlődés útján, annak csak alacsony fokán állhatott.⁴³ A 17. század közepéről való adatok szerint akkoriban kapitánya és birtokosa ugyanazon személy volt (Eördög István). Sokatmondó, hogy van olyan eset, amikor a megye egy egyszerű határ-felülvizsgálati – tehát polgári – ügyben a pölöskei kapitányt, és véletlenül sem a pölöskei bírót hívta meg a döntéshozó testületbe.⁴⁴

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a történettudománynak azt a régi felismerését sem, miszerint a hajdúszabadságnak létezett egy, kimondottan a dunántúli végvári viszonyokhoz igazodó változata. Ennek egyik összetevője gazdasági jellegű volt: nagybirtokosok (többnyire maguk is a végvidék magas rangú parancsnokai) ugyanis a zsold helyett engedték a földesúri kötelékben álló katonáikat gazdálkodni, a megművelt földek jövedelmeit szedni. Mindezt többé-kevésbé adómentesen, annak fejében, hogy katonai szolgálatot teljesítettek. Földjeiket adhatták-vehették, szabadon eltávozhattak, még a

38 Általánosságban: Pálffy Géza: *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon*. Budapest, 1995. 91-92., Pálffy Géza: *A szécsényi seregszék eddigi ismeretlen jegyzőkönyve. (1656-1661)*. In: Szabó András Péter-Pálffy Géza: *A szécsényi seregszék jegyzőkönyve (1656-1661) Salgótarján*, 2010. 14-57. 15-16., 40, 45.

39 Végh Ferenc: *Egerszeg végvár és város a 17. században*. Zalaegerszegi füzetek 10, Zalaegerszeg, 2000. 58-61.

40 Végh Ferenc: *Birodalmak határán – a Balaton partján. Keszthely végvár város a XVI-XVII. században*. Budapest, 2007. 137-141.

41 Gecsényi Lajos: *Katonák és polgárok a győri végvárban a XVI-XVII. században*. *Hadtörténeti Közlemények XXXI* (1984) 4. sz. 664-686. 677-682.

42 Varga J. János: *Katonai bíraskodás a 16-17. századi dunántúli nagybirtokokon és a végvárakban*. *Századok* 111 (1977) 3. sz. 439-462. 440-442.

43 Kubinyi i. m. 330.

44 Turbuly Éva: *Zala megye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II. 1611-1655*. Zalai Gyűjtemény 39. Zalaegerszeg, 1996. 1555. és 1733.sz.

borkimérés jogát is megkaphatták.⁴⁵ A végváriak gazdálkodására amúgy számtalan adatot ismerünk (a már említett Pölöskéről is), de sokatmondó a kiskomári kapitány beszámolója 1636-ból, miszerint panasza van a végvárban állomásozó „vitézlő népre is, kiváltképpen a hajdúságra,” hogy a tudta nélkül kijárnak a várból gazdálkodni, de nincs mit tenni, hiszen zsoldot nem kapnak.⁴⁶ Amint egy 1656. évi adat a tapolcai hajdúkkal kapcsolatban jól mutatja, a szőlők és a szántók adókedvezményei egyformák voltak, így e tekintetben a szőlők középkortól fennálló különleges jogállása a végvári viszonyok között olykor el is mosódhatott.⁴⁷ A promontoriumok földrajzi különállása és speciális gazdálkodási igényei miatt ugyanakkor a hegytörvények iránti igény sosem szűnt meg. Régóta ismerjük a Diási- és Vonyarci-hegy szőlőhegyi szabályzatát 1653-ból, melynek kialakításában a földesúr, a megyei szolgabíró, a keszthelyi polgárok, de a „sereg” is egyaránt részt vett.⁴⁸

Lényeges még, hogy a dunántúli hajdúszabadságnak volt egy másik, meghatározó vívmánya is, mégpedig a belső önkormányzat, a bíráskodás joga.⁴⁹ Ez ugyanúgy képezhette alapját a „vitézlő sereg” igazgatási hagyományainak, egyúttal alapvetően hozzájárult öntudatuk kialakulásához. Ma még nincs elég adat a kezünkben annak megállapítására, hogy a fentiek közül melyik előzmény játszott inkább szerepet Kaposvár végvári igazgatásának kialakulásában. Annyi azonban bizonyos, hogy a szőlőhegyi rendtartás első felében a véghely valamilyen fokú igazgatása, a másodikban az „egész sereg” nyilvánult meg. Ez utóbbival kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a közkatonák közösségét takarja, akik közös fellépése – olykor saját tisztikaruk ellenében – másutt is (pl. Egerszegen⁵⁰) tetten érhető jelenség.

Leginkább azonban az a feltűnő, hogy a szőlőhegyi szabályzat első felében megnyilvánuló igazgatás kifejezetten polgári arculatot mutat. A szőlőhegyi szabályzatban egy helyen azt látjuk, hogy a földesúrhoz lehetett fellebbezni, de maga a magistratus szó is egy kiérlelt, de nem Kaposváron kialakult gyakorlatot mutat. A városi vagy falusi, illetve a „szolgáló renden való” emberek megkülönböztetése szintén egy összetettebb mezővárosi társadalom tükröképe, ami ekkor Kaposváron még nem lehetett realitás. Ezt erősíti szőlőhegyi szabályzat különlegessége, hogy megjelenik benne kötelező elemként a földesúr érdeke is, sőt a földesúri tiszttartó is. Ez egyfelől meglepő, ha onnan nézzük, hogy Kaposvár katonasága adófizetés tekintetében egy renitens közösségként tűnik fel a forrásokban, olyannyira, hogy a földesúr sem tudta érvényesíteni birtokjogát. Másfelől viszont a „dominus terrestris” megnevezés túl általános, sőt kissé degradáló megfogalmazásnak tűnik akkor, amikor a földbirtokos elvileg maga herceg Esterházy, az ország nádora lenne. Ez is arra utal, hogy itt nem egy egyedileg Kaposvárra szabott, és különösen nem az Esterházyak által megalkotott hegyközségi törvénnyel állunk szemben, hanem egy máshonnan átvett szabályzatot vettek alapul, amelyben lehet, hogy csak a bevezető részt, a kaposvári bírákra vonatkozó részt írták át.

45 Zimányi Vera: Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez. Századok 94 (1960) 286-302. 288-290.

46 Zimányi Vera: Megjegyzések a vitához. Hozzászólás a Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában (XV-XVII. század). Történelmi Szemle 6 (1963) 74-79. 78.

47 Szántó i. m. 8-9.

48 Pettkó Béla: Egy XVII. századi magyar hegyközség törvényei. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1 (1894) 30-34.

49 Zimányi i. m. 1960. 288-290.

50 Végh i. m. 2000. 62.

Hasonló következtetést vonhatunk le a második, most közlésre kerülő forrásunkból is. A várrendtartások tudománytörténeti ismertetésére ezúttal nem térnénk ki. Csupán utalunk arra, hogy e hadiszabályzatok iránti történeti érdeklődés, köszönhetően a kortárs hadtudományi munkáknak, valószínűleg közel egyidős lehet magukkal a várrendtartásokkal, így tudjuk, hogy Zrínyi Miklós költő és hadvezérnek szándékában állt az elfoglalt váraknak is egy értekezést szentelni.⁵¹ A végvári szabályzatok közlése csak a 19. század végétől kezdődött el. Kiemelnénk közülük a szatmári várét (ma Szatmárnémeti) a 17. sz. második feléből. Témánk szempontjából ugyanis érdekes, hogy bár a végvár mellett két település is elterült,⁵² a végvári élet azoktól elkülönülten zajlott, a rendtartás szinte csak katonai kérdésekkel foglalkozott. Ami kevés kapcsolódási pont volt e településekkel (az is rendfenntartási kérdésekben), abban a kölcsönösen jó viszony fenntartását tűzte ki célul a rendtartás szerzője.⁵³

A kaposvári várrendtartás ezzel szemben más képet mutat. Nem foglalkozik a seregszék hagyományos feladataival, hiszen „az ország törvényei és hadi editumok”, mint írják, kielégítően szabályoznak mindent. Szintén régről való szabályként⁵⁴ utalnak arra a közismert tényre, hogy mivel az egyházi tizedet a kamara bérelte, az abból befolyt terményt közvetlenül az arra kijelölt végvárba kellett szállítani. Az irat ezután – csökkenő rangsorrendben – tárgyalja a tisztikar feladatait. Elsőként is a vicegenerális jövedelmeit sorolják fel. Amennyiben a titulus megjelölése pontos, a Kanizsával szemben vetett végek főkapitányának, ifj. Batthyány Ádámnak a helyettesét értik alatta, akit székhelyéről egerszegi vicegenerálisnak is hívtak. Ezt a posztot 1697-ben Forgách Simon töltötte be.⁵⁵ Utána a substitutus következik, aki leginkább a várkapitány feladatait ellátó, annak hosszabb-rövidebb időre kinevezett helyettese lehetett.⁵⁶ A várrendtartás tárgyalja még a tisztek feladatait, melyek nagyrészt a közrend fenntartása, a tömlőcváltság vagy a falvak ingyenmunkája körül forognak.

A várrendtartásban ugyanakkor legalább ilyen hangsúlyt kapnak a mindennapi, „civil” élet ügyei: a bírák vásárból származó jövedelmeitől kezdve az örökös nélkül meghalt katonák javain át a mérőeszközök használatának szigorú szabályozásáig. Kiemelendő, hogy a vajdák dolga volt a végházban tartózkodni akkor, amikor a strázsájuk őrt állt. Ez azt is jelenti, hogy amikor nem ők voltak a sorosok, a véghelyen kívül tartózkodtak, és éltek polgári életüket, pl. szőlőt műveltek. Amennyiben a városi esküdtek valóban végvári katonák voltak, úgy névsoruk arra is fényt derít, hogy a testület közel fele megegyezik a hegyközségi esküdtekkel, azaz biztosan közvetlenül érdekeltek voltak a szőlőtermelésben.

Feltűnő, hogy második forrásunk tagolása hasonlít a szőlőhegyi szabályzatéhoz. Ez is külön értekezik a „sereg” dolgairól, szól a bírákról, esküdtekről olyan formában, hogy a „seregnek” (is?) vannak saját bírái, esküdtsjei, akikre a magistratus bizonyos értékhatárig jogokat delegált.

51 Gróf Zrínyi Miklós prózai munkái. Sajtó alá rendezte: Markó Árpád. Budapest, 1939. 167.

52 Szöcs Péter: Szatmár kora újkori erődje. *Castrum* 3 (2006) 87-96. 2. jegyzet.

53 Szendrei János: Magyar hadiszabályzatok és utasítások a XVII. századból. *Hadtörténelmi Közlemények. Régi folyam.* 2 (1889) 285-304. 303-304.

54 Oross i. m. 2006.1448.

55 Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16-17. században. *Történelmi Szemle* XXXIX (1997) 277-288. 280.

56 Az elnevezésre: Pálffy i. m. 2010. 40.

Mindent egybevetve tehát első forrásunk, a szőlőhegyi szabályzat egy saját elhatározásból kezdeményezett, megalkotott, a végváriak szempontjából autonóm normarendszernek tekinthető, amit a katonák minden bizonnyal úgy hoztak magukkal a királyi Magyarország területéről, Zala megyéből vagy esetleg kapitányuk révén Vas megyéből. A kaposvári viszonyok sajátosságát az adta, hogy az elfoglalt véghely a kamara alá tartozott, tényleges földesúri jelenlét nem volt, így a végváriak viszonylag önállóan jártak el, amikor meghonosították a magukkal hozott igazgatást, szokásrendszert. Összehasonlítva a kaposvári hegytörvényt a már említett Diás-hegyi és Vonyarc-hegyi szabályzatokkal, ez az egyik legszembetűnőbb különbség. A másik az, hogy a kaposvári artikulusok az ún. bírságtörvények közé tartoznak, a mindennapi élet egyéb kérdéseit nem látták szükségesnek szabályozni, ellentétben a zalai szabályzattal.

Felmerül a kérdés, hogy ha máshonnan adaptálták a kaposvári szőlőhegyi szabályzatot, vajon a címét is maradéktalanul átírták-e? Itt vissza kell térnünk e forrásunk címére, amelyben az Egerszeg helynév is megtalálható. A példának felhozott (Zala)egerszegen biztosan tudjuk, hogy 1628-ban használatban volt valamilyen szőlőhegyi szabályzat, legalábbis a „szőlőhelység” vagy a „szőlőhelység előtt törvényt állás” már ekkor megjelenik a forrásokban.⁵⁷ Bár Egerszeg helynév Vas megyében is található, a zalai végvár azért érdekes számunkra, mert az ott székelő vicegenerális – a katonai hierarchiából következően – a környező végvárak életében kitüntetett szerepet foglalt el. Egerszeg egyben egy – többek között Pölöskét is magába foglaló – várkörzet központja is volt.⁵⁸

Egerszegnek ismert és közlésre került 1682-ből a várrendtartása.⁵⁹ Könnyebb lenne a helyzetünk, ha a közte és a most ismertett kaposvári katonai szabályzat között szorosabb szövegszerű kapcsolat lenne kimutatható. Az hogy ez nincs így, a két dokumentum keletkezése között eltelt másfél évtizeddel és az eltérő viszonyokkal is magyarázható. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy az egerszegi várrendtartásban előírták az akkori vicegenerálisnak, hogy a többi végvár számára is gondoskodjon hasonló szabályzat megalkotásáról, azaz Egerszeg kezdeményező szerepe e téren vitathatatlan. A szőlőhegyi szabályzat mintája is származhat tehát Egerszegről vagy környékéről, függetlenül attól, hogy azt Kaposváron – az említett okok miatt – nem a távoli vicegenerális, hanem a magistratus adta ki.

A várrendtartásnak Kaposváron, az ismertett történelmi eseményekből következően, nem volt folytatása a 18. században. A szőlőhegyi artikulusok viszont ugyanazokat a témákat járják körül, amelyek más megfogalmazásban, sokszor más büntetési tételekkel, visszatérnek a 18. századi somogyi szőlőhegyi szabályzatokban. Ezek – a már említeteken túl – a sertések és marhák által okozott károk megelőzése, az utak karbantartása, veszekedések, verekedések szankcionálása. A hegyközség által hozott ítéletek kérdésében a „sereg” által hozzáírt pontok részben átfedésben vannak a szabályzat első szakaszában leírtakkal.

Külön kiemelnénk egy szabályt, mely a korabeli népi vallásossághoz szolgál adalékkal. Eszerint volt egy olyan törvénypont, miszerint a szőlőkben szombat délelőtt semmilyen munkát nem lehet végezni, mert az „fogadott ünnep.” Érdekesség, hogy ezt

57 Végh i. m. 2000 96-97.

58 Szvitek József Róbert: Kanizsával szembeni végvidék palánkerődítései. *Castrum* 2016/1-2. 73-87. 73.

59 Pálffy Géza: Az egerszegi végvár 1682. évi rendtartása. In: *Honi soit qui mal y pense*. Dr. Makai Ágnes születésnapjának tiszteletére. Egy példányos tanulmánykötet. (Hadtörténelmi Múzeum Adattár Ad/2612.2003. sz.) Szerk. Sallay Gergely Pál-Závodai Szilvia. Budapest, 2003. Itt köszönöm meg az ünnepeltnek, a szerkesztőknek, a szerzőnek, hogy az idézett tanulmány szövegéhez hozzáférhettem.

épp az a „sereg” tartotta fontosnak rögzíteni, amelynek a szőlőhegyi szabályzatban amúgy is a konzervatívabb passzusokat köszönhetjük. Az említett hagyomány eredetét egy kései, 18. század közepén, a tihanyi apátság által egy somogyi szőlőhegyre kiadott artikulusban találjuk meg. Akkor úgy tudták, hogy a „régiek” „leginkább égi háborúk ellen (...) a szombat napot délig vagy tizenkét óráig megülni fogadták.”⁶⁰

A forrás alább következő közlésénél a modern átírást alkalmaztuk. A forrásaink címét, a latin eredetű szavakat, a hely- és személynéveket meghagytuk eredeti helyesírásukkal. Zárójelbe tettük a rövidítések feloldását, szögletes zárójelbe pedig a sérült, elmosódott vagy a mikrofilmezés technikájából kifolyólag olvashatatlan szövegrészeket, háromszögű zárójelbe a tévedésből kimaradt szövegrészt jelöltük, az általunk tett szövegkihagyást pedig pontozással érzékeltettük.⁶¹

MNL OL P 108 Esterházy cs. lt. Fasc. X. Rep. 35. No. 639. Mikrofilmtár 14469. d. f. 375-381.

Az Egerszöghi és Kaposvári szőlőhegynek⁶² Protocolumja

Mi Kaposvár városi főbíró Baranyay János és ezen helységbeli tizenkét esküdtek, úgy mint Szöke Mátyás, Gosy István, Deres István, Bellós Mátyás, Bajomi Gergeli, Csepeli Miklós, Lakos Miklós, Töröczkey György, Kis Biro Szűcz László, Bödő Márton, Szabo Farkas, Lasicz Mihály az több közönséges vitézlő rend, egyenlő akarattal tettünk ilyen végezést, közöttünk látván szőlőhegyünk(ne)k nagy káros voltát, az, mint alább következnek, punctumok⁶³ szerint.

1. Minden esztendőben hegymestereket és esküdteket tartozunk tartani.
2. Minden esztendőben Mindszent nap után való napon, úgymint lelkek emlékezete napján minden szőlősgazda emberek, akár szolgáló renden valók legyenek akár városi vagy falusi emberek, tartoznak az hegymesterek házához begyülekezni, és akkor hit szerint megmondani, ha valakit valahol káros helyen, vagy szőlőben, vagy más gyümölcsén látott, avagy szőleje alatt. Holott valaki be nem jönne, akkorra az hitre négy forint bírsága lészen, mely négy forintrul, ha engedelmességgel az esküdtek(ne) k kedvét keresnék, megalkuván, az olyan emberek az olyan convictio⁶⁴ az bíraké és esküdteké legyenek. Holott megkeményítvén magát, meg nem akarná adni az reá vetett bírságot, az D(omi)nus Terrestris⁶⁵ kezibén bocsáttatik, azon bírságnak megvétele az harmadát az Dominus terrestris tartozik kiadni az bírák(na)k.

60 Hegytörvények és szőlőtelepítő levelek Somogy... i. m. 94.

61 Itt mondok köszönetet Simon Zoltán kollégámnak, aki a forrás elolvasásában jobbító tanácsaival segített.

62 A „szőlő-” utólagos betoldás azonos kézírással.

63 Pontok.

64 Elmarasztalás.

65 Földesúr.

3. Végeztetett, hogy ennek utána se télen se nyáron a szőlőhegyekben sertés marhákat⁶⁶ szabad ne legyen őrizni, ha pedig ott találtnak, szabad legyen megölni és megenni, a fejet a tisztartónak, egy fertály[át]⁶⁷ hegemesterek(ne)k adni tartozának. Ha pedig az szőlőhegyen valaki veszekednék, vagy valakire reá támadna, gazdaemberre vagy hegemesterekre, annak a frángja⁶⁸ Flo⁶⁹ 24, ha verekednének.
4. Szt. György naptól fogvást Szt. Márton napig a szőlő alá ne legyen szabad hajtani semminemű marhákat, ha pedig ez után is a szőlőkben kárt tetetnének marhájukkal, annak is a frángja négy forint, azon kívül a káros embert contentálni⁷⁰ kell káráról, megbecsültet-vén a kárt, de ha szaladásképpen találnak kárt tenni vagy tétetni, a káros embert a böcsü szerint contentálni kell frang[ ]on marad.
5. Ha szánt szándékkal valaki tolvaj módon kiváltképpen éjjel a más ember szőlejébe megyen, vagy gyümölcsösére lopni, jó bizonyság alatt annak frángja tizenkét forint, a káros embernek pedig kárát böcsü szerint tartozik megfizetni.
6. Valakinek a szőleje alatt vagy föliben utak volnának, minden szőlősgazda tartozik megcsinálni négy forint bírság alatt, az hol pedig oly utak vannak, az kiket közönségesen⁷¹ csinálnak, a szőlősgazdák tartoznak a bírák elibén adni, azok el igazítván.
7. Minden négy forint bírság a bíráké és esküdteké, hogy ha engedelmességgel megfizetik, holott nem [ ], 2dum punctum a D(omi)nus Terrestris kezében bocsáttatik, holott pediglen följobb lészen, két rész a D(omi)nus Terr[estris], harmadik rész a bíráké, esküdteké. Az külső cselekedetiért ezt tartozik: Flo 4. Az illben⁷² valóért Magistratus⁷³ tiszteletére téssen rajta.
8. Ezek(ne)k a felül specificált⁷⁴ bírságok(na)k két része a D(omi)nus Magistratusé, az harmadik része a bíráké és esküdteké, oly okon, hogy a bírák és esküdtek magok hatalmából megvehették az bírságot, és az D(omi)nus Magistratusnak írandó két részt tartozának megadni. Hogyha pedig valaki a szőlőhegyen való lopásban tapasztal-tatik, nem lévén semmi öröksége azon hegyen, panasz jön reája, annak a büntetése a D(ominus) Magistratust illeti négy forintig, a káros embert is tartozik kárvallá-sáról contentálni, holott pedig valakit akárki hegyén az személy-válogatás nélkül in flagranti⁷⁵ tapasztalják, megfoghatják, a lopásban, azt tartozzanak a végházban a büntetőhelyre hozni. Hogyha pedig a sertéljes (!) marhák, kik(ne)k pásztoruk nincsen, nem gondolván a gazdája velük, praemonitus⁷⁶ tevén felőlük, másnak kárt tesznek, megölik a házban őket, túrje a marhás ember kárát.

66 A disznó régies neve.

67 Egy negyedét.

68 A fráng egyrészt általános jogszokást, rendelkezést, tilalmat jelentett vagy azoknak aratás, vásárok stb. idején érvényes szigorúbb válfajait. Másrészt külön bírságot, büntetést is jelentett. (Eckhardt Ferenc: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI-XVII. században. Budapest, 1954. 77-78; Úriszék. XVI-XVII. századi perszövegek. Szerk. Varga Endre. Budapest, 1958. 1008.

69 A forint rövidítése.

70 Kártalanítani.

71 Közösen.

72 Ilyen.

73 Tanács.

74 Részletezett.

75 Házasságtörés közben.

76 Intés, előre megintés.

Pro2do Az kaposvári végházbeli tisztek, esküdtek, bírák és közönségesen ez egész sereg akaratjából lett végzések

- 1 Ha az bírák és esküdtek közül valami dolognak eligazítására valamelyiket parancsolnak, s el nem menne, nem lévén méltó mentsége, annak bírsága: 8:33.
- 2 Ha ki gazdaember a marháját szántszándékkal karban⁷⁷ vi[szi] éjjeli időn, avagy a fűvét vagy szénáját el hordja, annak bírsága: Flo 4, s ha pedig nappal: Flo 4.
- 3 Ha pedig szolga éjjeli időben karban viszi a marhát, annak bírsága: Flo 1. Ha pedig nappal: 8:50. Ezeken fölül a káros Embert is tartozik kárvallásáról a böcsü szerint contentálni
- 4 Ha ki a más kertjébe megyen, és kertbéli veteményt lopva el viszi éjjeli időben, annak bírsága: Flo 4, ha nappal cselekszi: Flo 2.
- 5 Ha kinek rése⁷⁸ vagyon, azt tartozik Szt. György napig, ha pedig káros helyen vagyon, előbb bé kertölni, négy forint bírság alatt, holott pedig a napra bé nem kertölné, és másnak kárt tennének, azon résről annak bírsága lészen: Flo: 4. Azon kívül a kárt is tartozik megadni, böcsü szerint.
- 6 Ha ki a más ember kertjét⁷⁹ elhordja, annak bírsága bizonyosság alatt: Flo 4.
- 7 Ezeken kívül akik nevezetben (?) nincsenek, ha valaki találtatik tapasztaltatni, hogy más pajtájától szénáját[t], szalmáját, házától saját tyúkját és akár mi[ ]vén nevezendő jószágit lopva elviszi
< >
- 8 Szombat nap fogado[tt] ünnepek lévén a szőlőhegyünkön mind délig, teljest semminemű munkák, se szőlőben, se szőlő alatt, se árnyékon, nem szabad munkálkodni Szt. György naptól fogvást Szt. Mihály napig, négy forint bírság alatt, de vasárnapon és más ün[ne]peken is ha valaki munkálkodik, annak a frángja négy forint.
- 9 Az mi a törvények folyását illeti, a régi mód és szokás szerint azok is szolgáltatassanak és szabadon szolgáltatassák.

Hegymester és esküdt uraimék: Gosity István úr hegymester, Szabo Gergely úr esküdt, Töröczkey György úr esküdt, Horváth György úr esküdt, Szabo Márton úr esküdt, Csizmazia Péter úr esküdt, Szücs Laszlo úr esküdt, Szöllőssy Mihály úr esküdt, Kovács Samuel úr esküdt, Lasics Mihály úr esküdt, Szabo Farkas úr esküdt, Bellos Matyas úr esküdt.

Hegypásztorok: Szigélt Fülöp, Dénes Istók

Excellentissimi ac Illustrissimi D(omi)no D(omi)no Comiti

Joanni Josepho ab Huin Sacr(e) Cesar(e) Regieque Maiestatis

Consiliari...

77 Kárba vinné.

78 Eredeti helyesírással: résse, itt inkább a kerten keletkezett résre vonatkozhat.

79 Kerítését.

Pro Imo Kaposvári Végháznak decretuma
Viceg(eneral)is iussa

- 1 Minden igazságos ny [...] és ebbéli tized.
- 2 Az hajtó sertés marhákból, minden százból egy, ha ki elkerüli, szabad contrabontálni.⁸⁰
- 3 Az tömlöc váltásából ajtal (?) pénz három forint.
- 4 Mészárszékekből egy mázsa faggyú.
- 5 Szt. György-naptól fogva Szt. Mihály napig a korcsma [ ]

Substitutus⁸¹ igazsága

Mikor az viceg(enera)lis otthon nincsen, az végháznak directiója,⁸² az minemű accidentia⁸³ ez alatt vagyon, úgymint bika pén[z],⁸⁴ vérbírság, ha nem halálos, akkor az substitu<tu>st illeti, ha halálos pedig, az vér tétel még fogha[t]ja, tartozik vele a substitutus, de el nem bocsáthatja, mert annak törvénye és büntetése vagyon, ki a generálisokat illeti. Hanem más aprólékos vétkeket, aki nem halálra való, szabad megfogatni, el is bocsátani érdeme szerint, meg is büntetni, amint hogy hadnagy és vajda uraimat is, a maga seregbelít hasonlóképpen, de ha más seregbeli vét, annak a tisztjét requirálja.⁸⁵

Hadnagy uraimék hivatalja

Tartoznak az külső strázsára,⁸⁶ cirkálókra gondot viselni, kivel járnai alattuk valókat rövid útra, két- három napi járóföldre magok hírével elbocsáthatják. Az leveleket renddel tartoznak jártatni.

Vajda uraimék dolga

Vajda uraimék tartoznak a belső strázsákra szorgalmatos gondot viselni, akinek hajdúja strázsát áll addig, itthon contineallja⁸⁷ magát. Az gratuitus labort,⁸⁸ kinek-kinek el lévén osztva a falvai, serényen és ke[d]vezés nélkül praestáltatni,⁸⁹ az hol szükségesebb, oda fordítani. Mikor hírek vannak pediglen, avagy nagy szelek járnak, szükséges magok(na) k is az végházhoz, és az strázsák más állapotokat, melyből kár következhetnék, meglátani.

80 Contrabanda, „tiltott áru” szóból?

81 Kapitányhelyettes.

82 Igazgatása.

83 Történés, esemény.

84 A paráznaságért fizetett pénzbírság.

85 Megkeresi.

86 Örre.

87 Visszatartani, bent tartani (ti. a végvárban).

88 Ingyen munka, melyet a falvak tartoztak szolgáltatni építkezésekhez, szállításhoz. A zalai végekre vonatkozóan szemléletes képet nyújt erről: Szvitek i. m. 76.

89 Elvégeztetni.

Strázsamesterek hivatalja

Tartoznak renddel két szám[ ]a az jelt kivevén comendanstól,⁹⁰ az hova szükséges az több tiszteknek, strázsa(na)k kiadni, kapu tétel után az strázsaikat megkerülni, tumultusokat,⁹¹ verekedéseket vagy bor italokat lecsendesíteni, s abbéli fogyatkozásokat helyrehozni, ha maga elégtelen, szabad az strázsa melléje venni, avagy fölső tisztviselőnek megjelenteni, ha pedig az strázsa melléje veszi, oly dicsérete cselekedjék, hogy nagyobb zenebonát az indítson, mint azt kit talált, hanem alkalmasabb az felső tisztviselőnek megjelenteni, de néha arra idő nem adatik, hanem okosan cselekedjék, egyik vajdát vagy más tisztviselőt vevén maga mellé.

Pro 2do Kaposvári bírák igazsága és jövedelme

1 Az mikor vásár esik, az helypénzt kiszedik az bírák, melynek két része az magistrátusé, harmadik a bíráké, azonkívül ha mit hoznak a falukról árulni, akármi legyen az, egy-egy pénzt tartoznak az helytől.

Az kocsmákról valahány hordó kezdenék, akár maga termése, akár pénzen vett bor légyen, tartoznak az bírónak minden hordó bortól egy-egy icce bort adni ily okon, hogy minek előtte ki kezdjék, a bort megkóstolja, és megokolja, kire nélkül pedig nem szabad kikezdeni. Az mézszárszékből tartoznak a mézszárosok minden marhából egy-egy font húst adni a bírák(na)k ilyen okon, hogy ők is tartoznak megnézni a marhát, amelyet ha akarnak vágni, ha mézszárszékre való-e. Ha a bírót valamely idegen, vagy akármely helybeli ember adósságot kérni küldi, tartozik elsőben egy garast letenni, és a bíró el menvén, az adósságot kérni, holott pedig mindjára⁹² meg nem fizethetne, ez adós ember tizenötöd napot hagy neki, ezalatt, ha az adósát nem contentállja, eljövén az tizenötöd nap, a bírák két vagy három esküdttel együtt kimennek executióra,⁹³ és ami javait találják, annyi erőt, amint az adósság vagyon, elböcsül[ik], amely böcsüből és [a]dósság megvételtől jár a bírák(na)k, az esküdtekkal együtt, és aki velük vagyon, az böcsün, minden forintból tíz tíz pénz.

5 Minthogy az sereg köbly⁹⁴ és akója⁹⁵ a bírák kezénél szokott lenni, ha valaki mérésnek okáért elviszi, és csak a maga házánál hálátja,⁹⁶ tartozik a bírák(na)k egy garast adni, ha pedig ezen fölül mégis[ ]gokban impediálná,⁹⁷ annak bírsága négy forint, ha pedig violenta manu⁹⁸ invadolna,⁹⁹ törvényes büntetés.

6 Ha valaki, akár idegen, akár helybeli ember legyen, elveszik marháját, az helyben mégis nem tartozik a bíró által betartatni, és a bíró a káros embernek tizenötöd napot hagyni, tizenötöd nap el múltván az hitet elvenni, és marháját kezéhez adni, szabadítani,

90 Katonai parancsnok.

91 Felfordulásokat, zendüléseket.

92 Mindjárt.

93 Ítélet-végrehajtásra.

94 Köbölje. A köből itt száraz ürmérték, középértéke 100 l körül volt, de több fajtája is volt, ezek szórása fölfelé és lefelé 20 l körül alakult.

95 Akója. Híg ürmérték, általában 54 l körül alakult a mértéke. Mindkét esetben valójában a mérőeszköztől van szó.

96 Itt: tartja.

97 Akadályozná.

98 Indulatos vagy erőszakos kézzel.

99 Nekimenne, rátörne.

a káros ember pedig az hitpénzt, úgy mint flo: 4 tartozik letenni, amely négy forintnak hatvannégy pénzei a bíráké, a többi a Magistratusé.

A sereg rendtartása

Az seregnek vannak bizonyos számú hites bírái és esküdtjei, az kik(ne)k huszonnégy forintig szabad törvényt, és azon törvényben a Magistratus hírével executiót is tenni, melynek húsz forintja a Magistratust illeti, a négy a bírákat a sereggel együtt minden törvényt pedig tartoznak ratificatióra¹⁰⁰ a viceg(enera)lis eleibén vinni. Az több rendtartások alkalmaztatnak az ország törvényéhez és hadi editumokhoz.¹⁰¹

Pro 4to Porkoláb úrnak való instructio¹⁰²

Tudva legyen k(e)g(y)elmednél, hogy az régi szokás, és még a régi generálisoktól, az egész végbeli tisztektől végeztetett, és kiadott rendtartás szerint a tizedpénz akárminemű nyereségből a főlső tisztviselőt illeti, hasonlóképpen tömlöcváltság, sőt az substitutusnak a vason levő avagy arra méltó rabokat megfogni szabad, szükséges is, de elbocsátani nem. Az hajtó sertés marhákból való regále,¹⁰³ az is csupán csak a generálist illeti, nem a substitutust. Caducitás,¹⁰⁴ azaz ha valamely katonának vagy hajdúnak halála történék, semmi atyafia vagy maradékja nem maradna, annak a jószága fegyvere, lova, egyszóval amiye lenne testamentum¹⁰⁵ nélkül, ha meghalna, főlső tisztviselőt, úgymint [ ] viceg(enera)list [ ]üt főkapitányokat illeti, [ha] pedig testamentumot tenne, maga keresményét szabad elhagyni, úgy mindazonáltal, hogy a főlső tisztviselőnek tartozik ajándékot hagyni. Ezekre azért K(e)g(y)elmed úgy vigyázzon, hogy ha különbet cselekedik, maga fizet érte. Ami más accidentia, úgymint szekerezésektől, a kappan várbírság, bikapénz, és más aprólékos jövedelem, az a substitutust illeti, amikor a főlső tisztviselő otthon nincsen.

Datum Kaposvár Die 13 Octobris 1697

Domini seu Bonorum Kaposvár

Ex conscriptione Anno 1730 ad Gratosum Excelsi Tutoratus, et respective Curatoratus Celsissimi Condam principis Domini Josephi Esterházy de Galantha, Perpetui in Trabuo Pupillorum Die 28 mensis Januarii, Anni 1730 emanatum Mandatum peracta elaboratum. Per Casparem Nagy Bonorum eorum Inspectorem.

Anno 1751. Rep. 35. Fasc. X. No. 639. et NB

Külzet: Formula Feudum (?) quam Joannes alius Horváth exposuit¹⁰⁶ Juramentum pro fidelitate Jobagionali Altera (?) Domui die 14 Febr 1730 Ad fasc. B No. 78¹⁰⁷

100 Megerősítésre.

101 Itt: kiadott parancsoknak.

102 Utasítás.

103 Királyi felségjog.

104 Magva szakadás.

105 Végrendelet.

106 Kiállított.

107 Más kézírás (régiesebb).

KUTATÁSI JELENTÉSEK

TEREI GYÖRGY – TAKÁCS ÁGOSTON

FELTÁRÁS A BUDAPEST I. TÁNCICS M. U. 9. SZ. TELKEN, AZ ERDÉLYI BÁSTYA TERÜLETÉN

2018. augusztus 29-től december 15-ig végzett tervásatást a Budapesti Történeti Múzeum a Budapest I., Táncsics Mihály utca 9. sz. telken a Budavári Ingatlanfejlesztő és Üzemeltető Nonprofit Kft megbízásából, a Lőportártól északra, az Erdélyi bástya területén.

A terület jelentősége abban áll, hogy a telken állt Buda város alapítása óta a magyar királyok rezidenciája, csaknem százötven éven keresztül, egészen 1381-ig. A középkori források szerint Régi Királyi Háznak, vagy Kammerhofnak nevezett épületegyüttes fogadta be ekkor a királyi udvart, amikor Budán tartózkodott. Az épületegyüttes máig jelentős magasságban álló maradványaira 1962-ben bukkant rá Zolnay László. A több mint fél évszázaddal ezelőtt általa vezetett régészeti feltárás a jelenlegi ásatási területet, az Erdélyi bástyát csak nagyon kis részben vizsgálta, és nem jutott le a teljes mélységig.

A három hónapos ásatás során sok épületmaradvány látott napvilágot a területen, számos építési periódussal. A legkorábbinak mondható építmény a sziklaplató szélén kelet-nyugati irányba futó városfal volt. A 13 méter hosszan követhető, 90 cm vastag falszakasz a terület keleti részén, megfelelően a terület egykori földrajzi adottságainak, tompaszögben megtörve délnek fordul. Hasonlóan törik meg a nyugati részén, a Lőportár előtt. A sarkokon édesvízi mészkövekből rakott, durva felületképzésű sarokarmírozás található, amelyek közül a nyugati több méter magasan megmaradt az utókor számára, míg a keleti erősen sérült állapotban került elő. A fal alsó részét rézsűsen alakították ki.

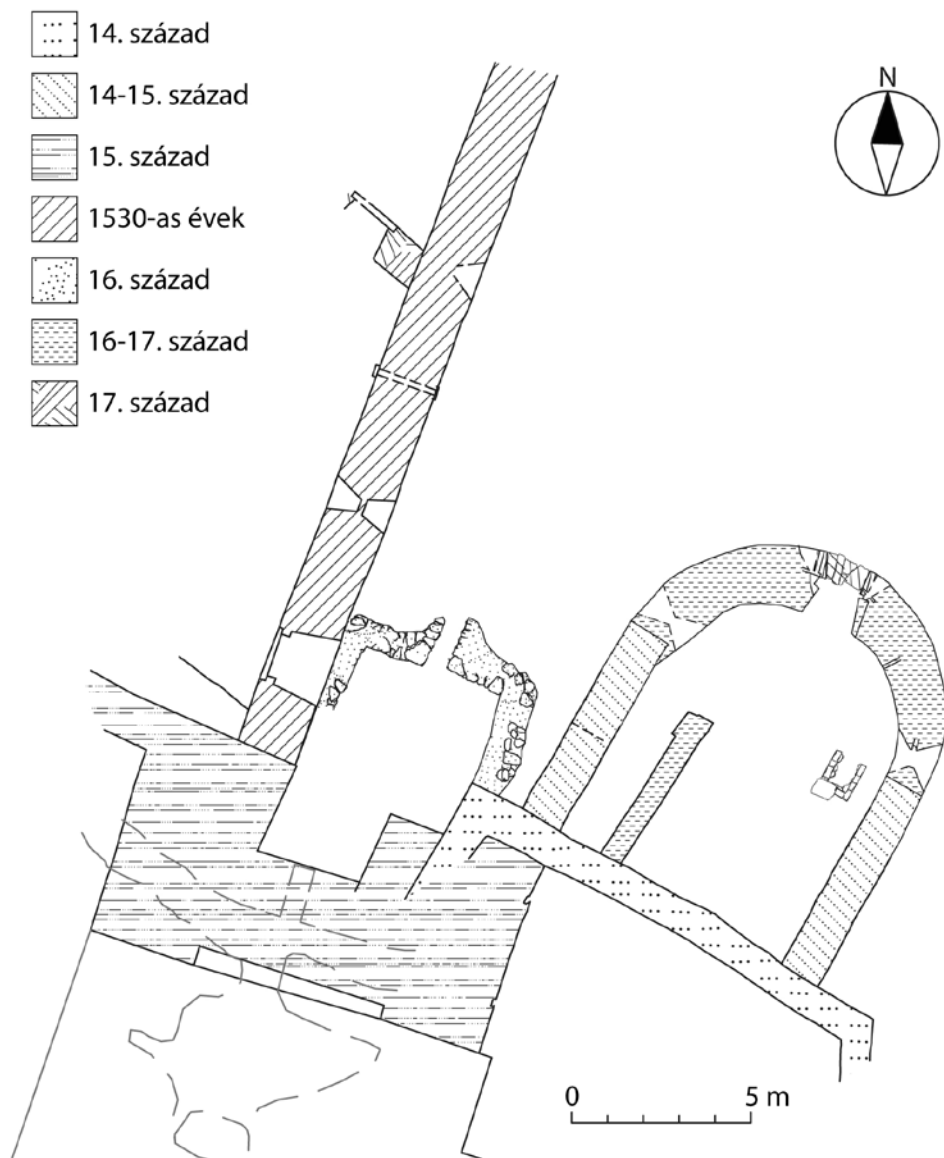
Ezen fal nyugati részének befoglalásával készült el a képi és az írásos forrásokból ismert nagyméretű, vastag falú, támpillérekkel ellátott torony. Ennek egyes falszakaszai a 18. század elején, a Lőportár építésekor is még magasan állhattak, hiszen a barokk épület északi falába belefoglalták a torony több méteres keleti és nyugati falát. A városfal mindkét oldalához hozzáépítették a torony falát, felülről is ráfalazták, a déli, feleslegessé váló részét pedig visszabontották. Így a már Zolnay László által megtalált, de teljes mértékben fel nem tárt, megközelítőleg „U” alakú faltömb tartalmazta a torony több mint 3 méter vastag falait, valamint a keleti oldalon 2,15 m-re, a nyugatin 2,70 m-re kiugró szabálytalan alakú támpilléreit. A támpillérek sarkait simára csiszolt, édesvízi mészkő kváderkövekkel armírozták. Falazata már korántsem volt annyira egységes, mint a városfalé, szemben annak tisztán édesvízi mészkő anyagával, ebben gyakran előfordult durva mészkő, téglá és márga is. Ezt a több mint öt méter magas falkomplexumot az északi oldalon a sziklaszintig feltártuk. A kőfal alsó részén egy, a középkorban épített vízkifolyó nyílás került elő, amely a Várhegy belsejébe nyúló háromágú üregből vezette ki a vizet. Ennek létjogosultsága a mai napig megfigyelhető, ugyanis ebben a mélységben már megjelenik a rétegvíz. A vízkifolyó nyílás alatti részen a márga félkörívesen, „kútszerűen” volt kialakítva, a vizes, iszapos rétegből előkerült, egészen megmaradt cserépedények alapján feltételezhetjük, hogy a századok során vízvételi funkcióval is rendelkezett. A torony keleti falát is sikerült pár méteres mélységben vizsgálni, itt az egykori zsaludeszkák függőleges lenyomatait is dokumentáltuk ezen a területen. A torony, illetve a támpillérek kötésben álltak a nyugati

1. kép: Az ásatásról készített drónfelvétel

irányba futó városfallal, amelyet a falkoronától mérve több mint három méter mélységig tudtunk kibontani. A torony keleti, illetve nyugati részén statikai okok miatt mélyebbre nem lehetett lejutni.

Egy következő periódusként lehet értelmezni a városfalhoz hozzáépített félköríves alaprajzú lőréses védőművet, melynek a nyugati, jobb állapotban megmaradt szakaszát jelentősebb, míg keleti, erősen sérült részét kisebb mélységben volt lehetőségünk feltárni. Az építmény a várfalhoz mindkét oldalon teherhárító boltívvvel kapcsolódik, feltehetően ezen a szakaszon komolyabb mélyedéssel kell számolni, ahová nem tudtak alapozni. A fal keleti részén csak az alsó téglasorában, míg a nyugati oldalon teljes épségben megmaradt lőrés figyelhető meg a falon. A védőmű északi pontján két kisebb méretű lőrés és közöttük egy kövekkel, kötőanyag nélkül elfalazott bejárat került elő. Kutatásaink alapján biztosan állíthatjuk, hogy a fal íves, északi szakasza újjá lett építve. Az építmény keleti és nyugati, egyenes falszakaszán a lőrésektől délre eső részeken sarokarmírozás és falelválás figyelhető meg. Az újjáépítést támasztja alá az a tény is, hogy míg a keleti és a nyugati oldalon az egyenes szakaszok építőanyagában nincs másodlagosan beépített, faragott kő, addig az északi, íves falszakaszban nagy számban találkozhatunk ilyenekkel. Ez utóbbi fal alsó részén a falsík előugrik, ez lehet az eredeti vonala. A bástya nyugati falával párhuzamosan, attól 1,8 méterre keletre, a belső oldalon közel 5 méter hosszan előkerült egy falszakasz, amely a lőrések szintjére vezető lépcsőhöz tartozhatott. A védőmű belső részén, az omladékréteg alatt feltehetően egy kovácsműhely maradványai kerültek elő,

2. kép: Az előkerült régészeti emlékek összesítő alaprajza

nagy mennyiségű ép és sérült vaseszközzel. A régészeti kutatás során egy északi irányba lejtő sárga, agyagos rétegit jutottunk, amit ennek a járószintjeként értelmezhetünk.

Eddigi megfigyeléseink alapján, a területen a következő építési fázis az 1530-as években emelt Erdélyi bástya nyugati falszakasza volt, amely a vastag falú torony nyugati támpillérehez épült hozzá. Ezt több mint 20 méter hosszán sikerült kibontanunk, déli része magasabban, északi része erősen leomlott állapotban maradt meg. Déli szakaszán egy felvonóhidas gyalogkapu került elő, felette egy erősen sérült párkánysor. Kuriózusként említhetjük, hogy a kapu felett a felvonóhíd felhúzásához szükséges csiga, alatta a felvonókötél mozgatóját szolgáló, a falon átvezető nyílás, valamint a belső oldalon az ajtóhoz tartozó kapupántok és a reteszelő vályú is az eredeti helyükön maradtak meg. Megtaláltuk továbbá a kapu küszöbkövét, és alatta a felvonóhíd perselyköveit is, az egyiket töredékesen, a másikat teljesen ép állapotban.

Az ajtótól öt méterre északi irányban, a küszöbkötől mélyebb szinten, a bástya falában egy lőrést bontottunk ki, majd tőle újabb hét méterrel északabbra hasonló magasságban újabb kilőnyílás került elő, bár ennek felső téglával kifalazott része erősen sérült állapotban volt. A két lőrés között egy, a falba épített kifolyót találtunk.

Viszonylag mélyebb rétegekbe volt lehetőségük lejutni a félköríves erősség és az Erdélyi bástya közötti részen, a felvonóhidas kapu belső oldalán. Ami a bontás során azonnal szembeötört, hogy a kapu küszöbkövének magasságában nem jelentkezett a belső oldalon járószint. Tovább bontva a területet, kibontakozott egy kötőanyag nélkül rakott „U” alakú fal, amely a nyugati oldalon a korai városfal rézsús falához, keleti oldalon az Erdélyi bástyához volt hozzáépítve. A fal középső részén, az északi irányba egy kifolyót alakítottak ki. A falakkal határolt területen a feltöltési szintek alatt, a vizes, iszapos rétegben nagy mennyiségű famaradvány került elő. Feltételezhető, hogy a bástya megépítésekor észlelték a területen feltörő vizet, s ennek tárolására, elvezetésére alakították ki a falat és kifolyót. Ezen valószínűleg valamilyen fakonstrukció állhatott, amely biztonságos átjárást biztosított a vizenyős területen. Ugyancsak ezen a területen, a félköríves védőmű falának nyugati teherelhárító boltíve alatt lejutottunk egy sárgás-fehéres, északi irányba erősen lejtő szintig, ami az épület építési szintje lehetett.

A felvonóhidas ajtó külső oldalán a várfal alatt, három méter vastag épülettörmelék omlásréteg alatt került elő a sziklaréteg. Bár statikai okok miatt csak szűk helyen volt itt lehetőségünk feltárást végezni, de kis szakaszon megtaláltunk egy, a városfal alsó részét erősítő rézsús falazást, valamint a kapu alatt egy vízgyűjtő aknát. Ez a kövel kifalazott és boltozott építmény egy csatornával összeköttetésben állt a bástya fala alatt a torony támpillérei közötti vízben gazdag területtel. Az aknának északi irányban is volt kifolyója, itt a sziklafelületen alakítottak ki egy, a bástya nyugati falával párhuzamos, északi irányba futó csatornát, amit kőlapokkal fedtek le.

Az utolsó építési periódust jelenti az a falszakasz, amelyet a feltárási terület északnyugati részén, az Erdélyi bástya külső falához építettek, épp az északi lőrés külső oldalához. Ez a fal a korabeli térképi ábrázolásokon megjelenő, a török korban épített külső városfal. Az érdekességét az adja, hogy benne alig egy méterre az Erdélyi bástya falától egy kapu maradványa került elő. Munkavédelmi okok miatt dokumentálására volt csak lehetőségünk, a további bontásra nem, így pontos funkciójának meghatározásához újabb kutatásokra van szükség.

A falak közötti feltöltés részben a Buda visszafoglalásakor keletkezett pusztulási épülettörmelék, részben a 18. századi tereprendezés eredménye, amikor kialakították a

ma is látható újabb bástya formáját és a néhol 8-10 méteres mélységet feltöltötték építési törmelékekkel és egyéb hulladékkal. A leletanyag nagy része késő középkori, hódoltság kori kerámia, vas és csontanyag, valamint kőből faragott építészeti tagozatok. Ritkaságnak számít az Erdélyi bástya belső oldalán előkerült két éremkincslet. Az elsőben az egy tömbben kiemelt érmek között több száz ezüstpénz és négy török aranypénz található. A második a fal belső oldalán a lőrés közelében egy kis üregben volt elrejtve, hét darab török aranypénzből állt.

MISKOLCZI MELINDA

A DIÓSGYŐRI VÁR 2018. ÉVI RÉGÉSZETI FELTÁRÁSÁNAK EREDMÉNYEI

A Herman Ottó Múzeum 2018. május 7. és szeptember 21. között folytatta a diósgyőri várat övező árok délkeleti, keleti és északi oldalának szondázó jellegű régészeti feltárását. A kutatásra a vár kiépítésének második üteméhez kapcsolódóan nyílt lehetőségünk.

A vár egykori vizesárkát az 1960-as években Czeglédy Ilona, a 2000-es évek elején pedig Lovász Emese már több szelvényvel is vizsgálta. A korábbi kutatásoknak köszönhetően munkánk megkezdése előtt főleg a nyugati oldalon feltárt, faszervezetű középkori és kora újkori hídról álltak rendelkezésünkre ismeretek.

2018-ban – kiegészítve a 2017-ben elvégzett kutatásunkat – összesen 7 szelvényben vizsgáltuk a várárok rétegrendjét. Szelvényeinket a korábbi régészeti kutatások során megnyitott kutatóárkokhoz igazodva tűztük ki. Célunk főként a várárok intakt rétegeinek vizsgálata volt; munkánk fókuszában emellett a nyugati oldal befolyója szerkezetének kutatása és a délnyugati oldalon a 18. századi ábrázolásokból ismert másik befolyó létének igazolása állt. Továbbá tisztázni kívántuk a várba vezető középkori hidak számát, a 14. századi híd kiterjedését és kontrafalhoz való viszonyát, végül az északi oldalon feltételezett kaputoronypár meglétét is vizsgáltuk.

A várárok *nyugati oldalán található befolyó* feltárásával (18/1. szelvény) kezdtük meg a 2018. évi kutatást. A terület régészeti szempontból nem volt ismeretlen; az 1960-as években Czeglédy Ilona folytatott itt ásást, s az előkerült jelenségek ma a Ferenczy Károly tervei alapján végzett állagmegóvásnak köszönhetően láthatóak. A megfigyelések alapján itt a víz egy kb. 5 méter szélességű befolyón, kövezett partok között jutott be a várárokba, úgy, hogy az utóbbi szélén egy nagyméretű, farönkökből épített, szűrő jellegű védőrácson kellett keresztülfolynia. A teljesen szétporladt és letöredezett fagerenda csonkokat az 1960-as években betongerendákkal pótolták, amelyek napjainkban is támasztják a hajdani meder betöltését.¹

Az ideai kutatásunk egyik alapkérdése ezen a szakaszon az volt, hogy ki volt-e rakva végig kővel a csatorna – hasonlóan ahhoz a megoldáshoz, amit Lovász Emese 2011-ben azonosított a várároktól nyugatra elhelyezkedő ún. Lovagi Tornák Terén – és ennek nyoma a várárok belső oldalán is megfogható-e? A másik kérdésünk arra irányult, hogy hasonló-e a befolyó szerkezete a 2016-ban a várárok délkeleti oldalán (16/6. szelvény) azonosított túlfolyóéhoz?

A feltárási eredményeink alapján elmondható, hogy a nyugati oldali befolyó egyidős a kontrafal létesítésével. A 2016-ban megfigyeltékhez hasonlóan a befolyó alját itt is a nagyméretű kváderek sík felszíne jelenti. Ahhoz hasonló, alján kövekkel kirakott csatornarészt, melyet Lovász Emese 2011-ben feltárt, a várárok belső oldalán nem tudtunk megfigyelni. Kutatásunk során arra is fényt derítettünk, hogy az 1960-as években tapasztalt magasabb vízállás miatt Czeglédy Ilonának ezen a szakaszon sem volt lehetősége teljes mélységben megvizsgálni a befolyó szerkezetét – annak a kontrafal részét képező alját nem találtak

1 Ferenczy Károly: A diósgyőri várom építészeti restaurálása és műemlékvédelme. In: Magyar Műemlékvédelem 1984 (Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai 9.) Budapest, 1984. 231. old.

1. kép: A várak nyugati oldalán (18/1. szelvény) található, a kontrafal építése során kialakított egykori befolyó az 1970-es években kialakított betoncölöpökkel

meg. A Ferenczy Károly által leírt, vélhetően a védőrács szerkezetéhez tartozó függőleges cölöpök egyik újabb elemét 2018-ban in situ azonosítottuk. Ez a most megtalált cölöp az 1960-as években beépített betonoszlopoktól keletre helyezkedett el. Ezt a faelemet a feltárást követően kiemeltük, a jövőben az ezen elvégzendő C¹⁴ és dendrokronológiai vizsgálattal kívánunk további támpontokat szerezni a kontrafal építési idejéről. Ezen az oszlopon túl egy másik, egykor itt állt oszlop helyét is megtaláltuk tovább keletre, szintén a kontrafal szerkezetében kialakítva. A most előkerült újabb elemek azt valószínűsítik, hogy a védőrács legalább 2 sorban elhelyezett cölöpökből állt. (1. kép)

Az itt nyitott szelvény egész területén a zömében 16–17. századi leletanyaggal keltezhető, szürke színű iszaprétegben több homokos, sárgás színű, 1–2 cm vastag sávot tudtunk megfigyelni. Ezek feltételezhetően az időszakos áradások nyomai lehetnek. Ilyen alkalmakkor a karszt túltelítődött, nem volt képes elnyelni a csapadékvizet és a környező

2. kép: A várárok délnyugati oldalán (18/2. szelvény) található, a kontrafal javítására szolgáló 17. századi falszakasz és a kontrafal

hegyekből a felszínen összegyűlve ömlött a Szinvába, onnan pedig a kövezett árkon keresztül juthatott a várárokba.

A várárok délnyugati oldalán nyitott szelvényünkkel (18/2. szelvény) egy, a 18. században ábrázolt másik befolyó létét szeretnénk volna igazolni. Ezt most sem sikerült azonosítani, de az előbb említett, hordalékos, „csíkos” réteget itt is meg tudtuk figyelni. Ennek alapján úgy gondoljuk, hogy a 18. században üzemelő befolyónak szelvényünkől délre–délkeletre kellett állnia, a várárokba vezető jelenlegi, aszfaltozott lejárát alatt. Az itt is előkerült kontrafal-szakaszon ugyanolyan homokkő-javításokat tudtunk megfigyelni, mint amit már a várárok több más pontján azonosítottunk. Ezt a javítást egészíthették ki a kontrafaltól kb. 2 méterre emelt újabb fallal. (2. kép) Ez a fal a várárok 16–17. századi iszaprétegébe mélyed – tehát nem a teherhordó altalajra alapozták – hasonlóan a 2016-ban és 2017-ben már megfigyelt falszakaszokhoz. Úgy gondoljuk, hogy a délnyugati oldalon

3. kép: A várárok D-i oldalán nyitott, a várárok aljáig feltárt 18/3. szelvény ortofotója

lévő, vélhetően 17. századi fal egyidős az északi oldalon azonosított, feltételezhetően ugyancsak a kontrafal javításához kapcsolódó falszakaszokkal (16/1., 17/1., 18/7. szelvények). Ennek az újonnan felfedezett, második falszakasznak az ettől északra, kb. 5 méterre nyitott 15/1. szelvényben már nem találtuk nyomát.

A déli oldalon a kaputoronypár között teljes hosszában átvágtuk a várárkot, valamint a kontrafal déli oldalán is vizsgáltuk a kiépítés kapcsán ide tervezett új hídfő helyét (18/3. szelvény). Ennek során a várárok sárgás, helyenként szürkés-kék színű, agyagos aljáig mélyítettünk. A két periódusú iszapréteg alsó, 14. századra keltezhető részén, a várárok alján egy I. Mária dénárt találtunk. A feltehetően a külső várfal építéséből származó, a 15. század második felében – 16. század elején lerakódó törmelék lepusztulását követően egymásba mosódott a várárok kontrafal felé eső szakaszán a 16–17. századi és a 14–15. századi iszapréteg, így a kontrafal építési idejét egyértelműen továbbra sem tudtuk adatolni.

4. kép: A várárok D-i oldalán nyitott, 18/3. szelvényben feltárt kontrafal ortofotója

A külső várfallal való nagyfokú hasonlósága miatt azonban továbbra is feltételezzük, hogy a két fal (a kontrafal és a külső várfal) egy építési periódusban került kialakításra. (3. kép)

A várárok déli oldalán nyitott szelvényünkben nem találtunk hídhoz tartozó cölöpöket, gerendákat, pilléreket vagy oszlophelyeket. A kontrafal déli oldalán kialakított kutatóblokkban sem került elő hídfőre utaló jelenség (pl. épület maradványa, kontrafalon lévő megerősítés/megvastagítás, esetleg ebbe az irányba vezető út nyoma). A fentiek alapján így nem rendelkezünk olyan régészeti adatokkal, melyek egy híd egykori létezését igazolnák. Ezért a kaputoronypár véleményünk szerint csupán reprezentációs szerepet tölthetett be.

Itt nyitott 12 m széles szelvényrészünkben ugyanakkor a kontrafal eddig ismeretlen töréspontját azonosítottuk, mely módosítja annak feltételezett nyomvonalát. E fal külső, déli oldalán egy olyan falazási jelenséget észleltünk, amely véleményünk szerint nem tartható alapozási kiugrásnak. Az ugyanis az eddig feltárt szakaszok alapján minden esetben a teherhordó altalaj szintjén jelentkezik, az itt mutatkozó jelenség viszont a rivellino kialakítása során idehordott feltöltésben került elő. Hipotézisként felvethető, hogy az alatta megvastagodó, belső oldalán kváderekkel burkolt falrészlet lehetne a várárok középkori üzemi vízszintje. Az e fölött lévő, kb. 8 cm-rel vékonyabb falrésznel ebben az esetben nem lenne már víz, így a fal felületének nem kellene akkora nyomást kibírnia. Látható falszakasznak azonban ezt a részletet sem tartanánk, ugyanis a rivellino feltöltésének anyaga ennek is nekifutott, továbbá vakolatra utaló nyomot, valamint a fal külső oldalán jelentkező járószintet sem azonosítottunk. (4-5. kép)

A várárok keleti oldalán, a keleti kaputoronypárral szemben is nyitottunk egy szelvényt (18/4. szelvény), melyben egy keleti hídfő és híd kérdését kívántuk tisztázni. (6. kép) Az itteni, Bodrogi Zsigmond utca 28. számú ház csak részlegesen került visszabontásra, így a kontrafal külső, keleti oldalát nem nyílt módunk vizsgálni. Az utcában álló házak bontásából származó törmelék elszállítása a várárkon keresztül a kutatás idejében is folyt, ezért a várárkot ezen a szakaszon nem tudtuk teljes egészében átvágni.

Az itt nyitott szelvényünkben megfigyeltük, hogy a szelvény délkeleti sarkában a kontrafalra utólag ráépítettek egy épületet, mely később a várárokba dőlt. Ennek az épületnek a falazata vegyes, követ és téglát is alkalmaztak építése során; habarcsa is eltér a kontrafal habarcsától. Ez a fal – amely a Bodrogi Zsigmond utca 30. szám alatt is tovább folytatódik déli irányban – egy 18. századra tehető leletanyagot tartalmazó iszaprétegre

5. kép: A várárok D-i oldalán nyitott, 18/3. szelvényben feltárt kontrafal

6. kép: A várárok K-i oldalán nyitott 18/4. szelvény ortofotója

7. kép: A várarok keleti oldalán (18/4. szelvény) előkerült, vélhetően újkori eredetű cölöpök

omlott, melyben rengeteg, másodlagos helyzetű famaradványt azonosítottunk. A bedobált fa elemek között tetőhöz tartozó részeket (ágasfát, tetőfedéshez használatos lécmaradványokat, különböző deszkadarabokat) is megfigyeltünk. Ezen maradványok között a szelvény délkeleti részén három, függőleges helyzetű cölöpöt is találtunk. (7. kép) Úgy véljük, hogy az itt előkerült maradványok nem kapcsolhatók egy hídhoz – jellegüket tekintve sem hasonlítanak a nyugati oldalon feltárt, biztosan hídhoz tartozó cölöpökhöz (17/5. szelvény). Ezek, a vélhetően egy szerkezet részét képező maradványok a 18. századi anyaggal keltezhető iszaprétegben jelentkeztek és minden esetben a 16–17. századi leletanyagot tartalmazó iszaprétegbe mélyedtek. A három közül a méretében legnagyobb, szerkezetileg is legjobb megtartású faelem bontása során a 16–17. századi iszaprétegben a cölöp hely beásását is azonosítottuk. Ez arra utal, hogy az oszlop elhelyezése idején az iszapréteg már annyira megszilárdult, hogy annak helyét ki tudták benne ásni és csupán az újonnan képződő iszapréteg folyt a körül a lehelyezett cölöpöt. A bontás során a cölöp mellett néhány 18. századi kerámiatöredéket találtunk. Ezek alapján úgy véljük, hogy az itt előkerült cölöpök és a másodlagos helyzetben feltárt famaradványok is egy, a várarok délkeleti oldalán a 18. században állt épülethez köthetőek. Jelen ismereteink szerint ez az itt állt, pontosabban nem azonosított malommal lenne kapcsolatba hozható.² A legnagyobb, legjobb megtartású cölöpöt kiemeltük, korának meghatározására dendrokronológiai és ¹⁴C vizsgálatot kívánunk végezni.

2 Hasonló cölöpöket találtunk 2017-ben a 17/14. számú szelvényben is. Ott egy teljes egészében fából készült, kb. 3 m hosszán, 45 cm szélességben megfogható csatorna jelentkezett az oszlopmaradványok közelében, melyet az utólag áttört kontrafalán is keresztülvezettek. Ennek alapján úgy véljük, hogy a 2018-ban megtalált cölöpök nem feltétlenül hídhoz köthetőek, talán a malom, esetleg egy hajdani stég maradványai is lehetnek.

8. kép: A várakészakkeleti oldalán (18/5. szelvény) feltárt 14. századi hidpillérek és a kontrafal ortofotója

A várak ezen részén megfigyelt, 16–17. századi iszapréteg kissé eltér az eddig azonosítottaktól. Színe inkább kékesfekete, jellegét tekintve talán közelebb áll a lápos területeken jellemző anyaghoz. Meglepően jó állapotban őrizte meg számunkra mind a fém-, mind a börtárgyakat. Létére magyarázatul szolgálhat az, hogy a 17. században a keleti oldalon létezett kifolyó elzáródását/eltömedékelődését követően itt a víz nem tudott megfelelően keringeni, így a terület elláposodott. Az iszaprétegből mintát vettünk – hasonlóan a többi iszaprétegünkhöz – azt remélve, hogy annak elemzése választ ad annak eltérő jellegére.

A várakészakkeleti oldalán a 14. századi várhoz tartozó híd kiterjedését vizsgáltuk (18/5. szelvény). A 2017-ben megkezdett kutatásunk (17/16. A–B szelvények) folytatásaként kibővítettük és meghosszabbítottuk korábbi szelvényeinket, itt is átvágva ezzel a várarkot. A 14. századi hídról bebizonyosodott, hogy használatának idején összesen 6 db, kőből készült pillér tartotta – ebből 3 db a külsővár falában maradt ránk. (8. kép) Az egyes pillérek hossza kb. 480 cm, szélességük kb. 255 cm. Egymástól való távolságuk kb. 6 méter. Oldalaikat minden esetben kváderekkel burkolták, a falmagot mészhabarcossal oltott tört kövek alkotják.

Az utolsó pillértől kb. 6 m távolságra jelentkezett a kontrafal itteni szakasza. A korábban kiserkesztett nyomvonálhoz képest ez a fal itt kb. 1 m-rel nyugati irányba eltolódva mutatkozott és az itt feltételezett törés sem jelentkezett rajta. Ennek magyarázataként felmerült az a lehetőség, hogy a kontrafal itt egy újabb, 7. pillérré épült volna rá, esetleg itt lett volna a 14. századi várakészakkeleti oldalán épített ellenfala. A kérdés megválaszolása érdekében a kontrafal külső, keleti oldalát is vizsgáltuk, a kutatás során a teherhordó altalajig mélyítettünk. A korábban tapasztaltakkal összhangban a fal külső oldalát itt sem burkolták kváderekkel, az nagyméretű mészkövekből rakott, melyen vakolat nyomát nem azonosítottuk. A 16/6. szelvényben tapasztaltakhoz hasonlóan a kontrafalat itt is vélhetően mélyen a teherhordó altalajba alapozták. A 14. századi várhoz tartozó, 7. pillér vagy fal nyomát sem a kontrafal szerkezetében, sem annak külső oldalán nem azonosítottuk. A fal külső oldalán lévő vastag feltöltés (rivellino) alatt egy sárgásvöröses színű, apró köves, kissé habarcsos réteget találtunk, mely a kontrafal építési törmelékének tartható. Itt az északi metszettel keleti felében, a kontrafaltól kb. 1 m távolságra egy 30x27 cm nagyságú

mélyedést töltött ki ez a köves réteg. Elképzelhető, hogy ez az oszlophely a kontrafal építési állványzatához tartozott. Az altalajban szépen jelentkezett a kontrafal alapozási árka is, melyet teljes egészében nem tudtunk a feltörő talajvíz miatt kibontani.

A kontrafal belső oldalát is vizsgáltuk itt egy kisebb szondával. Átvágtuk a fal omladéknak tekinthető masszív, köves réteget, mely a 16–17. századi leletanyaggal és folyami kagylóval kevert iszaprétegre került. A mélyítés során itt is elértük a középkori várakok alját. Korábbi falnak, pillérnek itt sem találtuk nyomát. A kontrafal homokkő kváderekkel való javítását viszont itt is azonosítani tudtuk. Ezen a szakaszon az iszaprétegben a fallal párhuzamosan egy 90 cm széles beásást tapasztaltunk, mely a kontrafal utolsó, jó állapotban lévő, mészkő kváderéig tartott. Úgy véljük, hogy ez a beásás a homokkő elemek elhelyezéséhez kapcsolódó javítás alapozási árka lehet.

A 14. században létesített, kő pillérekben álló híd a külső várfal és a vélhetően ezzel párhuzamosan kivitelezett kontrafal építésének idején visszabontásra kerülhetett, ugyanis a külső várfal építési törmeléke és a pillérek visszabontott felszíne egy szinten mutatkozott. Feltételezésünk szerint a 14. századi híd a kivitelezési munkálatok alatt, annak első fázisaiban még használatban lehetett.³ A munkák ütemének haladásával az új, fából épített nyugati híd elkészültét követően bonthatták csak el a korábbi kőhidat. Czeglédy Ilona véleménye szerint a nyugati oldalon megtalált, hídhöz tartozó legalsó gerendarács a 15. századra tehető.⁴

A várakok északi oldalán feltételezett északi kaputoronypár kérdésének vizsgálatára – annak kiserkesztett helyén – ugyancsak nyitottunk egy szelvényt (18/6. szelvény). A 12x3 m nagyságú területen azonosítottuk a Czeglédy Ilona által az 1960-as években nyitott kutatóárkot. Ezen a szakaszon – a modern bolygatások mellett – szinte teljes mértékben csak a vár pusztulásához köthető omladékot tudtuk megfigyelni. A 16–17. századi iszapréteg igen vékony csíkban jelentkezett a szelvényben. A várakok alját elérve itt sem észleltünk hídhöz tartozó pillérek, cölöpmaradványokat, oszlophelyeket. Megállapíthatjuk, hogy a külsővár északi oldalán egy kettős kaputorony egykori léte a feltárás eredményei alapján régészetileg nem igazolható, sőt cáfolható. A várakok aljáig a külső várfal egységes szerkezetű és kivitelű, korábbi, elfedett vagy visszabontott torony kiugrását sehol sem figyelhettük meg. A falon látható alapozási kiugrás végig jól követhető, azonos szintben van.⁵ Az itt felhasznált kváderkövek anyagukat és rakásmódjukat illetően sem térnek el a külsővár többi részén látható elemektől. (9. kép)

Az északi oldalon feltételezett hídfő vizsgálatára a feltételezett kaputoronypárral szemben, annak északi oldalán, a kontrafal környezetében nyitottunk egy 12x6 m nagyságú szelvényt (18/7. szelvény) amellyel a kontrafal külső és várakok felé eső belső oldalát is tudtuk vizsgálni. Ez a kutatási terület részben érintette Lovász Emese 2002-ben nyitott IV. szelvényét. A várakok déli oldalán tapasztaltakhoz hasonlóan itt sem találtunk egy hídfőre utaló szerkezeti elemeket (pl. épület maradványát, kontrafalon jelentkező megerősítést, ebbe az irányba vezető út nyomát) a kontrafal környezetében. 2002-es ásatási naplója

3 2018-ban a visszabontott pillérek fölötti iszapréteg aljáról egy ezüsből készült ereklyetartó mellkeresztet találtunk, mely Buzás Gergely szíves szóbeli meghatározása alapján a 15. századra keltezhető. Segítségét itt is köszönjük.

4 Czeglédy Ilona: A diósgyőri vár. Budapest, 1988. 78.

5 Hasonló jellegű alapozást Lovász Emese tárt fel 2013-ban a déli kaputoronypártól keletre. Mi 2017-ben a nyugati hídfőtől délre (17/7. szelvény), továbbá az északkeleti oldalon (17/16.A. szelvény) észleltünk ilyen alapozási kiugrásokat.

9. kép: A várárok északi oldalán (18/6. szelvény) az északi kaputoronypár vizsgálatára nyitott szelvény

alapján Lovász Emese sem észlelt ilyen jelenségeket. A fal szerkezete itt is egységes, hasonlóan az eddig megfigyeltékhez.

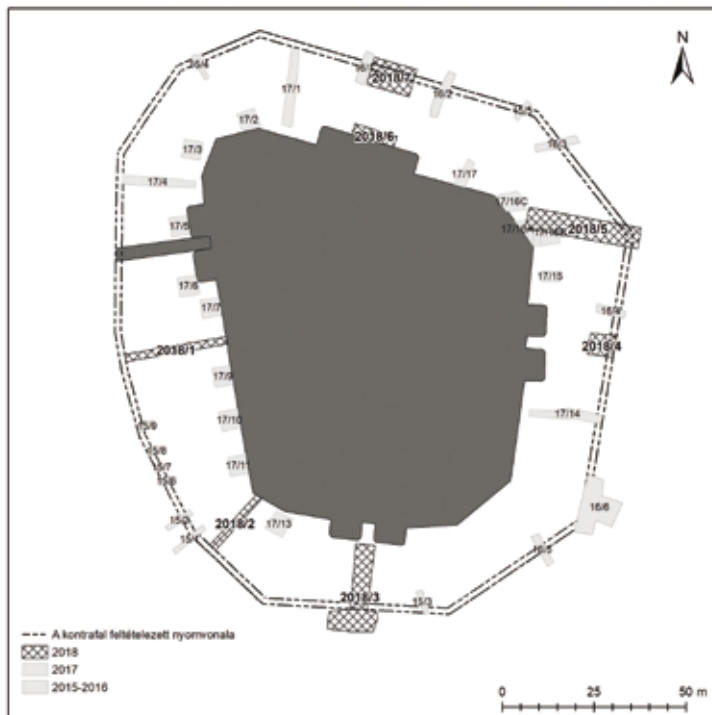
A kontrafal alapozása ezen a szakaszon is a vörössárga színű, agyagos, helyenként kavicsos altalajba mélyül. Alapozási árkával néhány csekély méretű, Árpád-korra keltezhető gödröt vágtak át. Így az Árpád-korban a jelenlegi várárok északi oldalán biztosan létezett egy település, melynek kiterjedését mostani ismereteink alapján nem tudjuk meghatározni.

A kontrafal déli, belső oldalán ismét megtaláltuk a 2002-ben, 2016-ban és 2017-ben az északi oldalon másutt észlelt, feltehetően a 17. századra keltezhető falat. (10.kép) A 2018. évi kutatás során lehetőségünk volt nagyobb területen vizsgálni ezt a másodlagos építményt. Ebben a szelvényben ez a második fal nem egységes, most feltárt szakaszán egy falelválást figyeltünk meg rajta. Keleten a fal rosszabb kivitelű, irányvonala az egyeneshez közelít. A falelválástól nyugatra sokkal jobb kivitelűnek bizonyult, vonala egyenesebb, mint a keleti felén. Úgy tűnik, hogy ez a kontrafal javítására irányuló második kísérletként értelmezhető. Annak első javítása a már több helyen megfigyelt, homokkőből készült kváderekkel való kiegészítés lehetett. Ezek a kváderek azonban a vízmozgásnak köszönhetően erodálódhattak – lemosódásukat több helyen érzékeltük a várárok iszapjában. Az ily módon ismét megsérült fal javítására, a kontrafal korábban behullott nagyméretű kváderköveinek felhasználásával építették fel a második falat. Az új fal alapja többé-kevésbé arról a szintről indul, ahol a kontrafal utolsó, valamivel jobb állapotban lévő kváderköveit meg tudtuk figyelni. Az összes, általunk feltárt szakaszára vonatkozóan elmondható, hogy

10. kép: A várarok északi oldalán nyitott 18/7. szelvény ortofotója

11. kép: A diósgyőri várban 2018-ban folytatott régészeti feltárások összesítő térképe

alapozásának alja a várások 16–17. századi anyagával keltezett iszaprétegén, abba csekély mértékben mélyítve található.

A 2018-ban végzett kutatás során (11. kép) számos kérdésre választ kaptunk, azonban vannak még tisztázandó pontok az egykori vizesárok területén. A várások területét legpontosabban a kontrafal nyomvonalának teljes feltárásával lehetne meghatározni. A befolyó – kifolyó rendszer átfogó ismeretéhez szerencsés volna megkutatni a várások keleti oldalán a 17. században ábrázolt kifolyót, valamint a délnyugati oldalon feltüntetett 18. századi befolyót. Hasonlóan fontos volna a várások gazdasági hasznosításának vizsgálata szempontjából az egykori malom pontos helyének azonosítása.

DUNAPATAJ-SZENTKIRÁLY PALÁNKVÁRA 2016-17. ÉVI KUTATÁSAINAK ÖSSZEFOGLALÁSA

2011-ben egy különös véletlen indította el a Dunapataj - Szentkirályi török palánkvár kutatását. Egy lelkes múzeumbarát hívta fel e munka szerzőinek figyelmét egy 18. századi kéziratos térképre, melyen egy titokzatos „vár” szerepelt.¹ Az ezt követő adattári és terepi vizsgálat során kiderült, hogy a helyszín alapvetően nem ismeretlen a tudomány előtt. A várkutatók és történészek által végzett korábbi tudományos kutatás azonban mindössze a várnak és a középkori–kora újkori Szentkirály falunak a történeti vonatkozásaira irányult, ráadásul a forrásokban szereplő szentkirályi török palánkvárat nem is feltétlenül hozta kapcsolatba e helyszínnel. Számos kérdésre, például, hogy hol feküdt és milyen felépítésű volt, miért és mikor építették, illetve azt miért és mikor hagyták el, nem adott választ.²

2011 végén, egy hideg, ködös téli napon jutottunk ki a várhoz, ahol módszeres kutatást ugyan nem tudtunk végezni, azt azonban tapasztalhattuk, hogy az egykori palánk környezete kiválóan alkalmas földtudományos (geofizikai és talajtani) és fémkeresős kutatásokra. Emellett az a szomorú tény is nyilvánvalóvá vált, hogy az illegális fémkeresősök megint megelőzték a múzeumi szakembereket. Elindult egy hosszú folyamat, melynek során aprólékosan felderítettük a palánk és az azt megelőző középkori település, Szentkirály történetét. Ezzel párhuzamosan megismertük továbbá a környék, a solti szék, a későbbi Solt vármegye viharos sorsát is.³ Öt év előkészítő, történeti és térinformatikai kutatómunka után 2016-ban kezdődtek meg a terepi vizsgálatok. Célunk az volt, hogy ásás nélkül, főként földtudományos módszerekkel derítsük fel a helyszín viszonyait, s mintát gyűjtsünk a szántással bolygatott lelőhely leletanyagából. Tanulmányunkban e többéves kutatás eddigi legfontosabb eredményeit foglaljuk össze.

A helyszín – Szentkirály

Dunapatajtól keletre, az egykori Örjeg mocsár peremén található Szentkirály pusztja (1. ábra). A középkorban itt létezett Szentkirály falu, mely nevét minden bizonnyal az I. (Szent) István király tiszteletére emelt templomáról kaphatta, valamikor a 12. században.⁴ A település a környék legmagasabb pontján, a Duna egy rég elhagyott, keskeny medrének két partján húzódó dombháton, a templom körül terült el. Több emberöltőnyi békés élet után az Alföld sok száz településéhez hasonlóan, talán Szentkirályt is elsodorta az 1241-es mongol áradat. A terepi vizsgálatok eredménye alapján jelenleg legalábbis úgy tűnik, hogy a tatárjárás után hosszú ideig lakatlan település csak a 14–15. század fordulóján népesült be újra.⁵ Szentkirály jelentőségét jelzi, hogy a falun haladt keresztül a környék egyik legfontosabb útvonala, mely Szeged és a mai Kiskunhalas érintésével tartott Dunapataj, majd onnan Fehérvár felé (2. ábra). E kereskedelmi folyosón hajtották a német és az itáliai

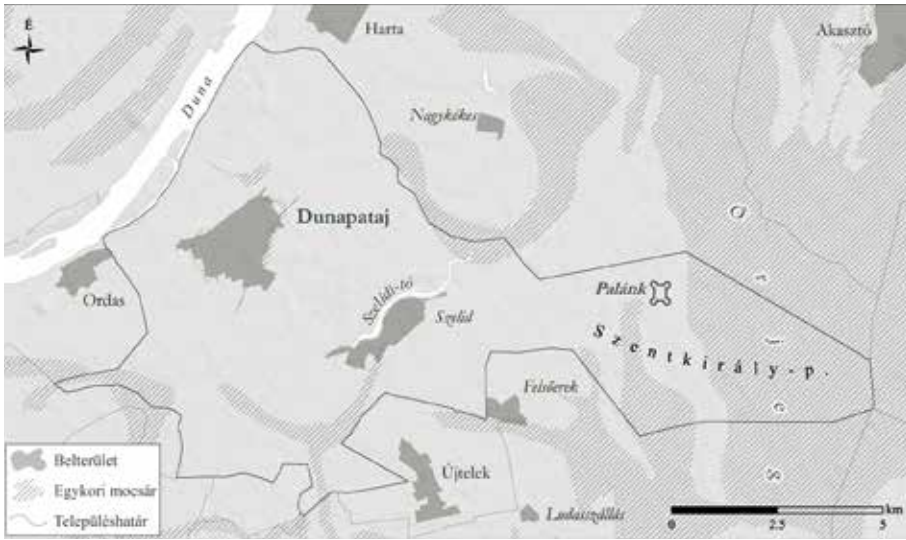
1 Ezúton is köszönjük Suhajda Krisztián múzeumbarát közreműködését a középkori településkutatásokban!

2 Vass 1980; Hegyi 2007; Káldy-Nagy 2008; Romsics 2016 136.

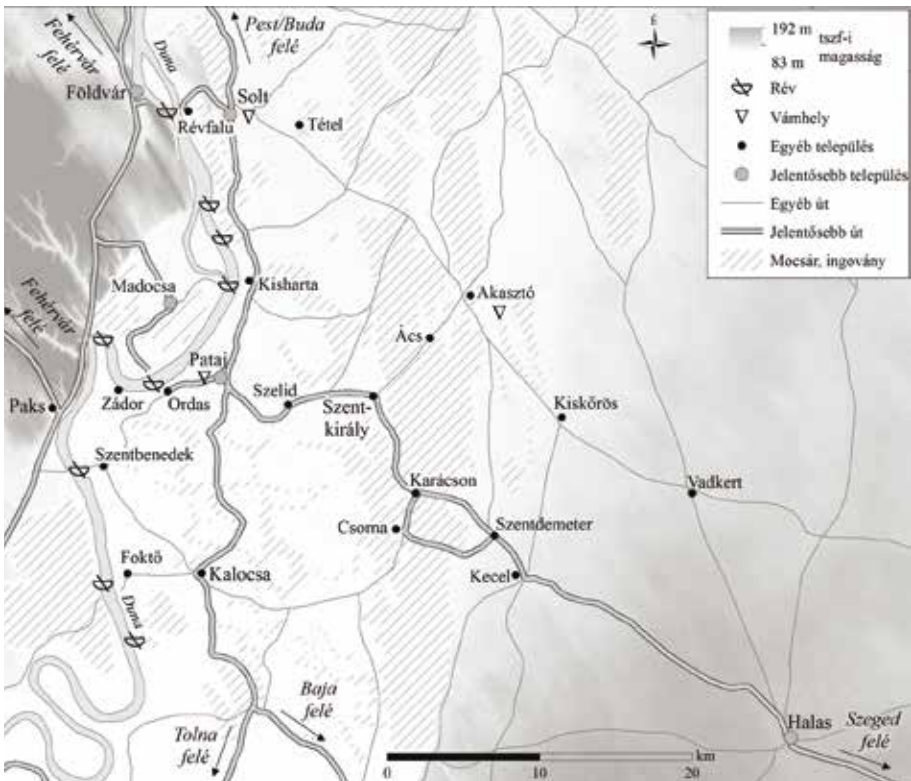
3 Pánya–Rosta 2015 252., Pánya 2017a, Pánya 2017b

4 Kiss 2011 609.

5 Dümmerth 1982 210., 212.; DI 273785; Balázs–Kiss–Schramek 2007 66.;

1. ábra: Szentkirály-puszta elhelyezkedése

2. ábra: Szentkirály környezetének településviszonyai a 15. század végén

piacokra az Alföldön tenyésztett marhákat, visszafelé pedig posztót, szöveteket és egyéb drága nyugati termékeket (ékszereket, késeket, egyházi kellékeket, fegyvereket) hozhattak a magyar vásárlóknak. A Halas felől érkező út áthaladt a mintegy 4-5 kilométer széles Örjeg mocsáron, melynek szűk kijáratánál terült el Szentkirály. Innen vezetett tovább az út Pataj mezővárosba, ahol a korabeli külkereskedelmi vámot, a harmincadot kellett megfizetnie az erre járó kereskedőknek.⁶ Patajról azután a madoccai révén lehetett átkelni a Dunántúlra, illetve a nyugati városok felé.⁷

A 16. század közepére Szentkirály és környéke a hódoltság része lett. A mocsáron átvezető kereskedelmi út a török számára hadászati szempontból is hasznos lehetett, hiszen a több ezer marha áthajtására alkalmas közlekedési folyosón nagyobb katonai egységekkel is lehetett közlekedni.⁸ A mocsáron átvezető út ellenőrzése tehát hadászatiilag szükségszerű lett. Az 1560-as évek végén felépülő szentkirályi palánk elsődleges szerepe tehát a mocsári átjáró és az útvonal ellenőrzése, másodlagosan pedig a kereskedelmi forgalom zavartalan működtetése volt.

Erős a gyanú, hogy a 16. század első felében lezajlott török terjeszkedés során a szomszédos kiskunsági területekhez hasonlóan a lakosság egy része elpusztult, és minden bizonnyal voltak, akik a szomszédos falvakban kerestek menedéket.⁹ 1570-ben például a Solt melletti Révfaluban találjuk *Szentkirályi Mátét*, aki jó eséllyel egy vándorbotot ragadott szentkirályi lakos lehetett.¹⁰ A szétszóródott lakók egy része később visszatért, ugyanis a fennmaradt török adóösszeírások szerint a 16. század második felében végig lakták.¹¹

A szegedi szandzsák 1570 körül készült jegyzékében 59 katonát jegyeztek fel Szentkirályon, melyből 20 gyalogos (*müsztahfiz*), 3 „tűzmester” (*topcsi*, egyikük egy János nevű magyar katonáé), valamint 37 gyalogos hajdú (*azab*) volt. Jegyzékbe vettek továbbá egy Sábán nevű papot (*imám*) is.¹² A tűzérő jelenléte kissé félrevezető lehet, a vár méretéből és az alacsony létszámából adódóan valószínűleg (szakállas) puskákkal felszerelt egységre kell gondolnunk. 1572-81 között további 43-47 lovas is szolgált a várban, így ezekben az években nagyjából 100 fő volt a vár teljes katonasága. Az összes várvédő nevét és adatait nem ismerjük, azonban Hegyi Klára kutatásaiból tudjuk, hogy iszlámra tért magyar, balkáni, valamint ázsiai származásúak is voltak köztük, s valószínű, hogy zömük a szunnita irányzat követője lehetett. A 2017 nyarán zajlott kutatás során azonban előkerült egy idehaza ritkaságnak számító síita imádkozási kellék, egy imapecsét, mely arra utal, hogy síita irányzatot követő iszlám harcos is szolgált a várban (3. *ábra*). Néhány éve Szekszárdon találtak egy ilyen (az iráni Kerbala település földjéből készült) imapecsétet, így ez a második ilyen középkori síita kegytárgy hazánkban.¹³

6 Sólyom 1933 58., 160-161.; Kubinyi 1994 14.; Kubinyi 2000 174-175.; Lyublyanovics 2008 97.; Blazovich 2013 232.;

7 Pánya 2017a 86., Pánya 2017b

8 Köszönjük Kelenik Józsefnek, hogy hadtörténészként részt vett a vár kutatásában, továbbá Gaál Attilának, hogy rendelkezésünkre bocsájtotta a szentkirályi palánk „ikertestvérnek” tekinthető szekszárdi Jeni palánka irat- és képanyagát.

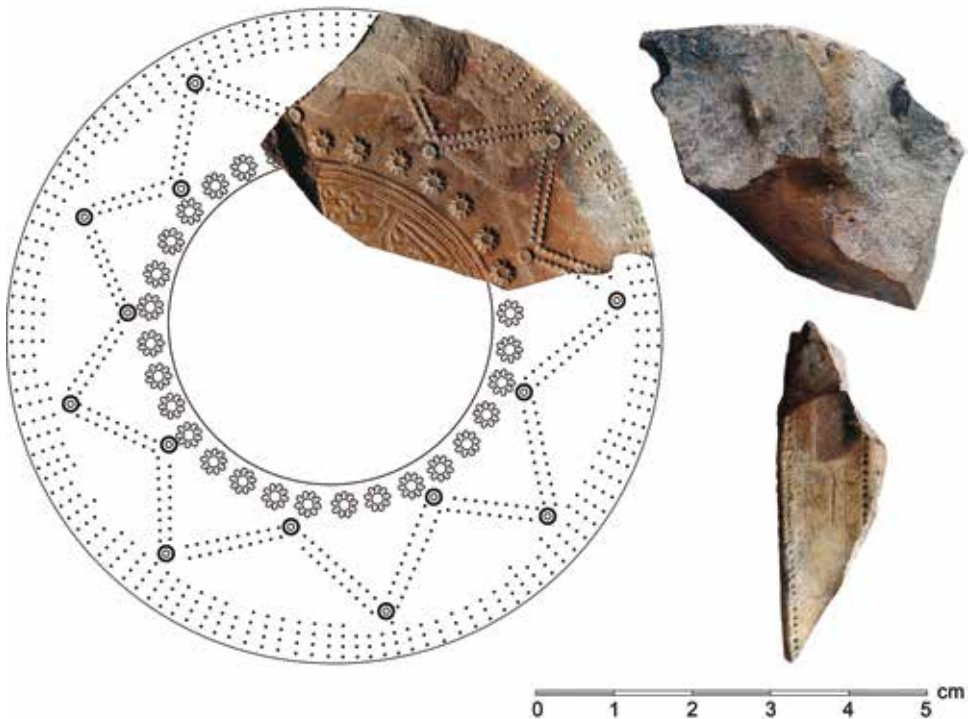
9 Pánya-Rosta 2014 248.

10 Káldy-Nagy 2008 68-69.

11 Vass Előd 1980 175., Szakály 1995 54., 59., 62.

12 Hegyi 2007 956-958.; továbbá Káldy-Nagy 2008 83., 85., 86.

13 Perzsául *mohr*, arabul *turbah*, Campo 2009 423., lásd még: <https://www.al-islam.org/nutshell/files/turbah.pdf>, 2017. december 5.,

3. ábra: A 2017. évi kutatáskor előkerült síta imapecsét (turbah) töredéke

Az erősség fennállásának idejéből kevés forrás maradt fenn. Magyar oldalon hiába is keresünk adatokat, ugyanis sem a középkori falu birtokosa, a Tetétleni-nemzetség levéltárában, sem pedig Pest-Solt megyei iratokban nem találunk egyetlen, a várra vonatkozó említést sem. Ez még önmagában nem meglepő, hiszen a történettudományban ismert tény, hogy a magyar nemesség és a vármegye tisztikara egyszerűen nem vett tudomást a törökök hódoltságban viselt dolgairól, így a szentkirályi várépítésről sem, mivel itteni tartózkodásukat átmenetinek tekintette.¹⁴ Török forrásaink azonban akadnak, melyek a magyar oldal más jellegű, birtokügyi irataival kiegészítve sok mindenre magyarázatot adnak. Szentkirályon és környékén több egri katona és tisztviselő kapott birtokrészt, melyből csak akkor remélhettek hasznot, ha meghatározott időközönként felkeresték a falvak lakóit és beszedték a rájuk kirótt adót.¹⁵ Ők intézték egyébként a többi, vármegye által kivetett adó, valamint a Sárközből a Felvidékre menekült környékbeli nemesek által megkövetelt javak beszedését is. Ha tehát a megyei tisztikar és a Szentkirályt birtokló nemesek nem is, az általuk megbízott végváriak bizonyosan közvetlen kapcsolatba kerültek a településen állomásozó török katonasággal, akár Szentkirályon, akár annak környékén. A helyzetet

14 Szakály 1991 149.; MNL PML A „Földváry-nemzetség” levéltára XIII. 2.

15 Dümmerth 1982 214.

még bonyolította az is, hogy az egri várban számos, a Sárközből származó nemes és jobbágy szolgált végvári katonaként, akik helyismeretüket fel is használhatták a török elleni portyáik során.

A budai pasa magyar nyelvű levelezéseiből kiderül, hogy 1576. november 12-én az egri vitézek rajtaütöttek a vár lovas (*besli*) agáján és 20 fős lovas csapatán.¹⁶ *„Ez holnapnak 12. napján nagy Zöged fele vagyon egy kastély kinek Zent király neve az besli aghajé jó[ve] volt, valami egynehány loval es valami falun meg szál ... azonban az egriek reá ütnek, huzad magával többel vittek el, s kit ugyan ottan le vágának szerzámokat, lovokat mind el vittek.”* 1579-ben az egriek elvitték a vár katonáinak 41 lovát: *„Annak vtanna ismeg az egriek, es ahoz tartozó ragadozok egi nehany varból, eözue giwlnek, az zent kirali vitezök az fwuön leuen, reaiok wtnek, egi nehaniat bennök meg ölnek, s kit el viznek, 41 louakat vyttenek el...”*¹⁷

1582-ben ismét hallunk a portyázó végváriakról, azonban ekkor úgy tűnik, megfordult a hadiszerecsény: *„...ez elmúlt napokban eötven lovas az pesti es szegedi mezeön sok ideig jártak alá es feöl, az szegedi szanczakságban az hatalmas czászárnak egy Sz Király nevű vára alá mentek, azokban az kiket megh fogtak ő magok megh vallották, hogy az kapitánok akarattyából jártak, ...”*¹⁸

Az 1570-80-as években sorozatos magyar portyázásoknak kitett palánkot utoljára a 15 éves háború első felében, 1594-ben említették a török adóösszeírásokban.¹⁹ A kis erődítményt valószínűleg a háború alatt, vagy nem sokkal utána hagyták fel. Feltehetőleg a megváltozott hadihelyzet miatt vesztette el jelentőségét és lassan az enyészeté lett. A palánk későbbi sorsa ismeretlen. Maga Szentkirály falu is elpusztult a harcok során, s csupán az 1620-as években tértek vissza rövid időre egykori lakói, majd később valószínűleg a szomszédos Patajra költöztek az állandó zaklatások elől.²⁰ Egy 1657. évi vármegyei iratban több sárközi pusztával együtt említették *„Magos Tornyu Szent Királyt”*.²¹ A jelenlegi elképzelésünk szerint a pusztában égnék meredő, romos templomot nézhették toronynak a vármegyei tisztviselők.

A vár környezete az újkori tanyavilág kialakulásáig nem települt újra. A 18. század végén, több térképen még feltüntették a palánkot és a templom romjait (4. ábra). Utolsó ismert ábrázolása Balla Antal 1799. évi, Szentkirály pusztáról készült térképén maradt fenn.²² Ez tekinthető a legrészletesebb rajznak, mivel itt a falakat övező kerítőárkot és a bástyákat is jól ki lehet venni (5. ábra). Az összerogyott palánk ekkoriban még elég magas lehetett, ugyanis a térképet készítő mérnök a vár északnyugati bástyáját használta alappontként Szentkirály puszta területének felméréséhez. A rajzon látszik, hogy ebben az időben már a vár környezetét és belsejét is szántották. Néhány évtizeddel később Rómer Flóris régész is megfordult a helyszínen. Naplójába feljegyezte, hogy *„Pataj határában*

16 Hegyi 2007 956., Takáts–Eckhart–Szekfű 1915 131-132.

17 Takáts–Eckhart–Szekfű 1915 166.

18 Takáts–Eckhart–Szekfű 1915 270-271.

19 Hegyi 2007 956.

20 Vass 1980 175.

21 Borosy 1983 396. és 400. irat

22 KFL.VIII.2.a. No.2. Anton Kronovetter, Szentkirály (Pest megye) kettéosztott határának birtoktérképe, 1780.; Pataji Múzeum Balla Antal 1799, ez úton is köszönjük Schill Tamásnak, a Pataji Múzeum vezetőjének, hogy rendelkezésünkre bocsájtotta a Szentkirály-pusztát ábrázoló kéziratos térképet.

4. ábra: A palánk Anton Kronovetter 1780. évi térképén (KFL.VIII.2.a. No.2.)

5. ábra: A palánk Balla Antal 1799. évi térképén (Pataji Múzeum)

6. ábra: 2016. évi légifelvétel a palánk területéről.
Jól láthatók a kerítőárok sötétebb színű nyomai.

a Szilidi-tó mellett, Szkirályi pusztában földvár; 4 szögű sáncz két gátja még látható”.²³ Az egykori palánk pusztulása innentől felgyorsult, feltételezhető, hogy az időjárás mellett legnagyobb részben a földművelés okozta a vár eltűnését. A 20. század első felére már csupán egy szelíd, hullámos felszínű magaslat emlékeztetett az egykori erősség helyére.

A helyszín kutatása

A lelőhelyen 2016 és 2017 nyarán geofizikai méréseket, légifelderítést, valamint régészeti terepbejárásokat és fémkereső műszeres kutatást végeztünk (6. ábra).²⁴ A

23 Magyar Építészeti Múzeum-Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Tervtára, Rómer hagyaték 22/126 és 24/88.

24 Köszönjük dr. Sübrányi Máténak és csapatának, a Forster Központ munkatársainak, továbbá dr. Sipos Györgynek, dr. Páll Dávid Gergelynek, a Szegedi Tudományegyetem kutatóinak, valamint Alaxandru Hegyinek, a Temesvári Műszaki Egyetem régészének és a Szegedi Tudományegyetem hallgatóinak a geofizikai kutatásban való részvételüket. Hálával tartozunk Balogh Andrásnak, valamint a Pazirik Kft. csapatának a lelőhely légifelderítésében nyújtott segítségükért, valamint a vár 3 dimenziós modelljének elkészítéséért. Köszönetet mondunk a fémkeresős kutatásban részt vett múzeumbáratoknak, Greman Istvánnak, Rácz Bernátnak, Szabó Zsoltnak, Petrov Attilának, Máté Tamásnak, Meleg Józsefnek, Tauser Péternek, Rideg Gábornak, Gerjeni Antalnak, Dömötör Józsefnek, Kristály Istvánnak, Molnár Miklósnak, Krámlai Zoltánnak és Tamásnak, Vinis Zoltánnak, valamint Szlanka Zoltánnak és feleségének, Fincza Éva Hajnalkának.

munkálatok kiemelt támogatója volt Dunapataj Nagyközség Önkormányzata, valamint a Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatósága. A fémleletek restaurálását a kalocsai Viski Károly Múzeum végezte el.

A 2016 nyarán történt geofizikai mérések alapján biztosan tudjuk, hogy a palánkvár alaprajza egy É-D-i irányban nyújtott téglalap volt, sarkain kerek védművekkel (7. ábra). Szélessége megközelítőleg 65 méter, hosszúsága pedig 80 méter volt. A falak vastagsága mintegy 2,5-3 méter, a palánkot kerítő árok szélessége megközelítőleg 6,5 – 7 méter, mélysége pedig mintegy 3-4 méter lehetett (8. ábra). A vár északnyugati sarkában állt az egykori Szentkirály falu középkori temploma, mely a mérések alapján leginkább egy kör alakú, nagyjából 9 méter átmérőjű rotundára, azaz körtemplomra hasonlít (9. ábra). Úgy tűnik, hogy keletről csatlakozhatott hozzá egy félkör alakú szentély is. Érdekes, hogy Anton Kronovetter 1796-os, illetve Balla Antal 1799-es térképén is egy kerek épületet ábrázolnak, amely megerősíti a geofizikai vizsgálatok után a körtemplom lehetőségéről kialakított elképzelést. A templom körül a radarmérés egy nagyjából 30 méter átmérőjű, kb. 3 méter széles árkot is jelzett. Valószínű, hogy az egykori temető (*cinterem*) kerítő árok (és talán egy kerítőfal) nyomáról lehet szó, amelyet a palánkon belüli szabad mozgás érdekében a vár fennállásának időszakában már minden bizonnyal feltöltöttek.

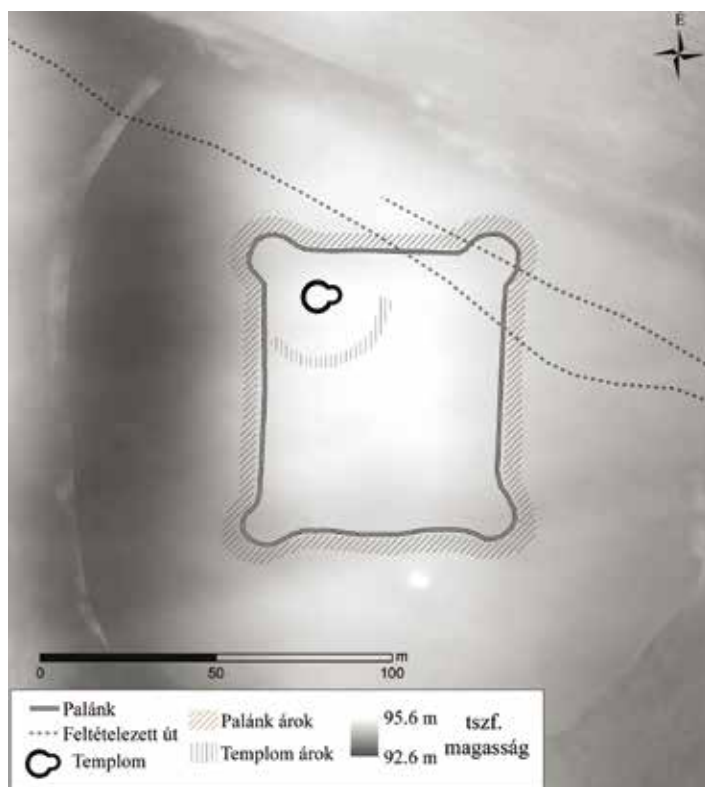
A lelőhelyen tíz nap alatt közel 800 tárgyat sikerült begyűjteni fémkereső műszerrel a felső, szántott talajrétegből. Ezek mindegyikét GPS műszerrel bemértük, mely lehetővé tette a tárgyak szóródásának térképi vizsgálatát. A meglepően sok találatban összesen 310 pénzérme volt, melyekből nem csak a 12-16. század közötti korszak általános pénzforgalmára, hanem a falu és a későbbi vár mindennapjaira is lehet következtetni (10. ábra).²⁵ Figyelemre méltó, hogy a legtöbb érme éppen a vár használatának idejéből való, melyek jelentős része korabeli hamisítvány. A fémleletek között továbbá értelemszerűen akadnak harci eszközök (lándzsahegy, fokos, nyílhegy, ólom puskagolyók), és egyéb, mindennapi használati tárgyak (feszítőzabla, lakatok, késborítások, textilplombák) (11. ábra). A vár sarkainál, illetve a templom helyén igen nagy mennyiségben találtunk különféle kovácsolt fémtárgyakat, tetőzetből és az ácsolatokból származó nagyméretű szegeket, kapcsokat, ajtópántokat és egyéb vasalatokat (12. ábra).

A történeti, térinformatikai és földtudományi vizsgálatok, a régészeti terepi anyaggyűjtéssel párosulva, várakozáson felüli eredményeket hoztak. A legfontosabb ezek közül mindenekeelőtt az, hogy kétséget kizáróan sikerült azonosítani a forrásokban szereplő, szentkirályi török palánkvár helyszínét. Eddig végeredményben ásatás nélkül ismerhettük meg valamennyire Szentkirály középkori települést, melynek szerény írott forrásadatait jól kiegészítette a terepi gyűjtés tárgyanysága. Ugyanakkor kifejezetten pontos képet alkothattunk a török kori palánkról is (13. ábra). Ez azonban csupán a kutatás első „fordulója” s remélhetőleg a közeljövőben sor kerül az első hitelesítő ásatásra is a vár területén.

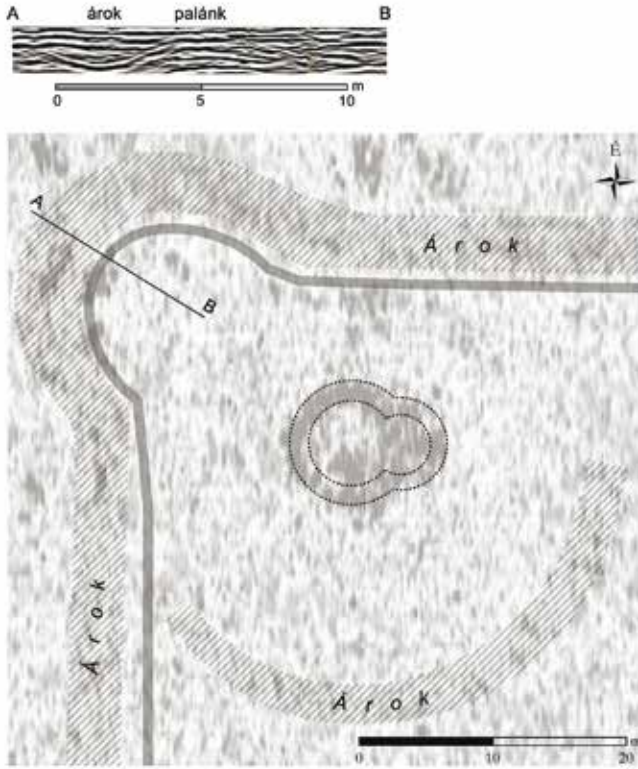
25 Az érme meghatározásában V. Székely György régész (†), a plombák azonosításában pedig Mordovin Maxim régész volt segítségünkre, melyért ez úton is hálásak vagyunk.

7. ábra: A palánk magnetométeres képe

8. ábra: A légi- és földi felderítések összesítő ábrája

9. ábra: A palánk ÉNy-i sarkának radarképe. Jól látható a betemetődött árok és a sánc a függőleges, illetve a körtemplom alapja a vízszintes metszeten.

10. ábra: 15-16. századi textilplombák, valamint török és magyar érmek a település területéről

11. ábra: 16. századi fokos és lándzsahegyek a vár területéről

12. ábra: Nagyméretű (10-22 cm) vasszögek a sarokbástyák helyéről

13. ábra: A palánk elméleti rekonstrukciója (Pazirik Kft.)

Irodalom

BALÁZS Gábor – KISS Anita – SCHRAMEK László

2007 Mohács előtti oklevelek a Pest Megyei Levéltárban, Budapest

BLAZOVICH László

2013 Demográfia, jog és történelem. Válogatott tanulmányok - Dél-Alföldi évszázadok 31., Szeged

BOROSY András

1983 Pest–Pilis–Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái, 1638–1711. I. 1638–1644, 1656–1665, Budapest

CAMPO, Juan E.

2009 Encyclopedia of Islam, Hermitage, Usa

DÜMMERTH Dezső

1952 A magyar köznemesi társadalom élettörténetéből: A Tetétleni-Földváry familia sorsa és birtoklása az Árpád-kortól a XIX. század küszöbéig, in: Levéltári Közlemények, Budapest 207-263.

HEGYI Klára

2007 A török hódoltság várai és várkatonasága I-III. Budapest

KÁLDY-NAGY Gyula

2008 A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben, in: Dél-Alföldi évszázadok 24. Szeged

KISS Gábor

2011 Adatok Szentkirály helységneveinkhez in: Anders Alexandra–Lőrinczy Gábor (szerk.): Studia Archaeologica 12., Szeged

KUBINYI András

1994 Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben In: Történelmi Szemle 1994/1-2, 36. évf., Budapest 1-52.

2000 Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén - Dél-Alföldi évszázadok 14., Szeged

LYUBLJANOVICS Kyra

2008 Városi állattartás a középkorban, in: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó, Péter (szerk.): Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet, Budapest

PÁNYA István

2017a A solti szék történeti földrajza, in: Történeti Földrajzi Közlemények 5. évf., 3-4. sz., Nyíregyháza 84-95.

2017b Fejér megye solti székének történeti földrajza in: Alba Regia 45, Székesfehérvár 135-180.

PÁNYA István – ROSTA Szabolcs

2015 A Dunapataj és Solt közötti terület késő-középkori településhálózatának változása, in: Balogh Csilla–Petkes Zsolt–Sudár Balázs–Zsidai Zsuzsanna: ...in nostra lingua Hringe nominant: tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapja tiszteletére, Budapest, 243-268.

ROMSICS Imre

2016 A Kalocsai Sárköz települései a XI-XVII. században, Kalocsa

SÓLYOM Jenő

1933 A magyar vámügy fejlődése 1519-ig, Budapest

SZAKÁLY Ferenc

1991 Nemesi vármegyeszervezet és török hódoltság, in: Történelmi Szemle 1991. 3-4. sz., Budapest 137-184.

1995 Pest–Pilis–Solt megye XVI–XVII. századi dica- és dézsmajegyzékei. Előmunkálatok Pest megye monográfiájához I., Budapest

TAKÁTS Sándor-ECKHART Ferencz-SZEKFÜ Gyula

1915 A budai basák magyar nyelvű levelezése, Bp.

VASS Előd

1980 Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai, Kalocsa

VÁNDOR LÁSZLÓ

ELŐZETES JELENTÉS ÓRTILOS-ZRINYI-ÚJVÁR TERÜLETÉN
VÉGZETT RÉGÉSZETI FELTÁRÁSRÓL (2016-2017)

A várkút feltárása

A korábbi kutatások a vár területén

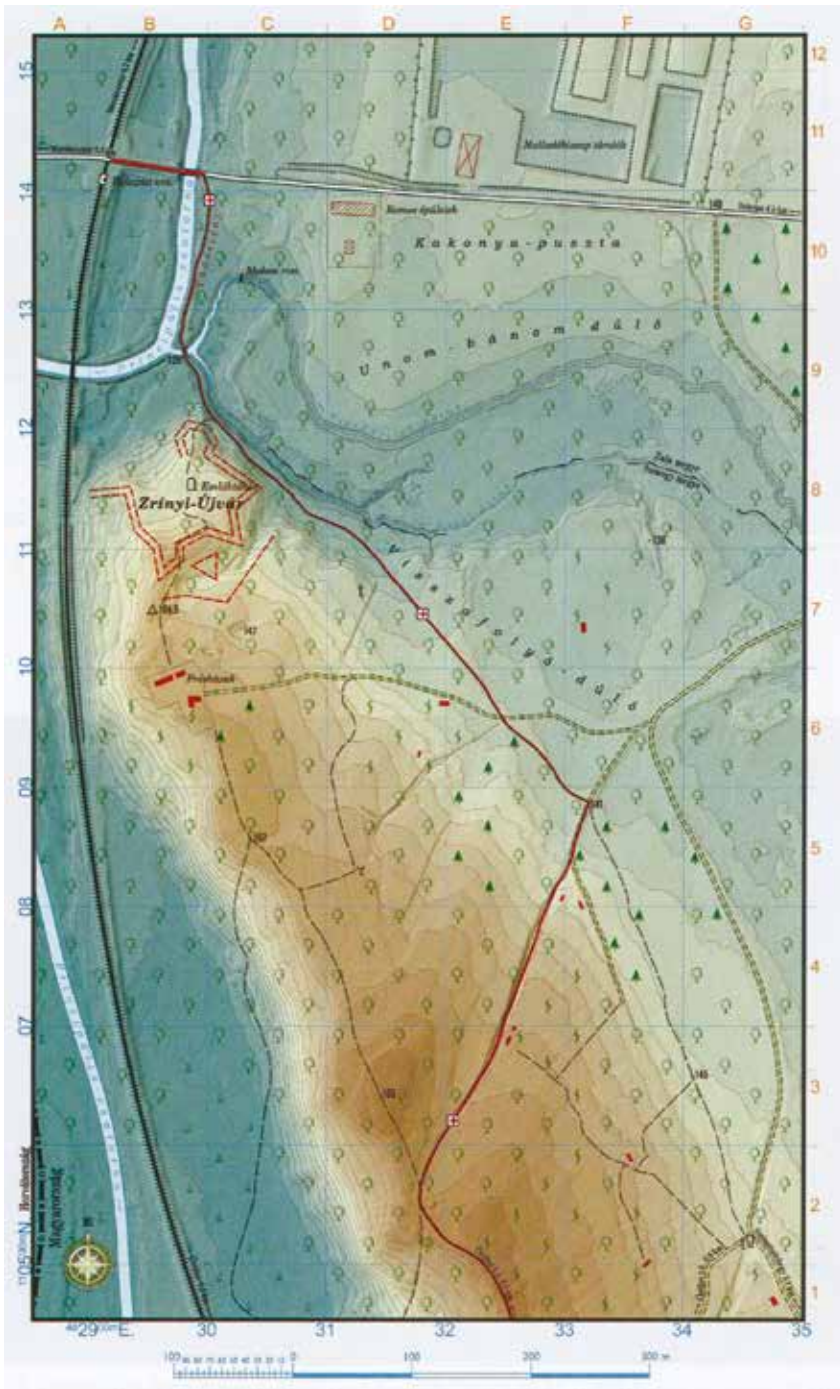
Somogy és Zala megye, Órtilos és Belezna községek határán, a horvát-magyar ország-határ közelében, a Mura-Dráva összefolyást kísérő dombvonulat északi végén fekvő erdős területen az 1970-80-as években régészeti módszerekkel, majd ezt megerősítve 2005-től hadszíntérkutatással, sikerült azonosítani a gróf Zrínyi Miklós horvát bán, a Dráva-Muraközi területnek, az ún. Muraköznek a birtokosa által 1661 júniusától épített és 1664. július 7-én a törökök által elpusztított vár maradványait.¹ (1. kép)

Az erődítmény nagyon fontos szerepet játszott az 1663-64. évek Habsburg-török háborújában, mint háborús ok is, hiszen azt Zrínyi Miklós a Mura folyó északi, török fennhatóságú oldalán építette. A hídfőerőd jellegű várral a fő célja az volt, hogy segítségével könnyebben lehessen csapatokat átvinni a folyón az 1600 óta török kézen lévő Kanizsa, a török birodalom legnyugatibb tartományi székhelyének hátába, elvágvá annak utánpótlását, s lehetővé téve annak tervezett elfoglalását.² Ebből az erősségből indult 1664 januárjában a Zrínyi Miklós és Julius Hohenlohe vezette, nagy európai visszhangot kiváltó téli hadjárat, és ez volt a bázisa Kanizsa 1664. évi ostromának is.

Zrínyi-Újvár területén a 2006. évi próbaásatást követően 2010 óta folyik rendszeres régészeti kutatás, melynek eddigi eredményeiről több publikáció is megjelent.³ Ugyancsak szépszámú publikáció jelent meg a régészeti kutatáshoz szorosan kapcsolódó, vár területén és környezetében folyó hadszíntérkutatásról, műszeres vizsgálatokról, s a fémleletek vizsgálatáról.⁴

A régészeti kutatásokat Költő László és Varga Máté, a Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum (Kaposvár) és Vándor László a Göcseji Múzeum (Zalaegerszeg) régészei

- 1 Vándor László: Előzetes jelentés Zrínyi-Újvár 2011-12. évi régészeti kutatásáról és az eddigi eredményekről. In.: Zrínyi-Újvár emlékezete. Szerk. Hausner Gábor és Padányi József. Argumentum 2012. 84-87.. Hausner Gábor-Négyesi Lajos-Papp Ferenc: "Juhakol a szőlőhegyen". Kísérlet Zrínyi-Újvár helyének meghatározására. Hadtörténelmi Közlemények 118. (2005) 3. sz. 835-862.
- 2 Kelenik József: Az elárult erőd. In: Zrínyi-Újvár emlékezete. Szerk.: Hausner Gábor és Padányi József. Argumentum 2012..17-33.; Domonkos György: Zrínyi-Újvár építése és pusztulása. Uo. 34-65; Laszlo Vándor: The significance of Novi-Zrin in the defence and liberation of the Kanizsa-Generalete. In: Nikola Zrinski VII. i utvruda Novi Zrin 350 Godina. Zagreb-Cakovec 2015. 128-133.
- 3 Vándor i.m. (2012). 84-98. 1-18. kép., Vándor László: Zrínyi-Újvár régészeti kutatása. Költő, hadvezér, államférfi. Zrínyi Miklós 1620-1664. Katalógus. A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2014/7. Szerk.: Rostás Tibor 78-95., Költő László-Négyesi Lajos-Padányi József-Szabó András: Zrínyi-Újvár sáncának lokalizálása, feltárása és rekonstrukciója. Hadtörténelmi Közlemények 127 (2014) 91-102., Vándor László: Zrínyi-Újvár régészeti kutatásának fontosabb eredményei (2006, 2010-14) In: Határok fölött. Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról. Szerk.: Bene Sándor-Fodor Pál-Hausner Gábor-Padányi József. Bp. 2017. 377-388., 551-556.
- 4 Legfontosabbak: Zrínyi-Újvár emlékezete. Szerk.: Hausner Gábor és Padányi József. Argumentum 2012. Határok fölött. Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról. Szerk.: Bene Sándor-Fodor Pál-Hausner Gábor-Padányi József. Bp. 2017.

1. kép: Zrinyi-Újvár földrajzi helyzete (Kállay Attila felmérése)

dédapja, a Szigetváron hősi halált halt Zrínyi Miklós korából, illetve nagyapja, Zrínyi György idejéből származtak.⁵ Az utóbbiak közül az egyik típust ismerjük a közeli, Zrínyi György által parancsnokolt, a stájer rendek által építtetett bajcsai várból.⁶

Az épületet ugyan a vár 1664. évi ostromakor kiürítették, így a kályhákon kívül minden értékesebb berendezési tárgyat elszállítottak belőle, de a járósíntbe betaposódott néhány különlegesebb tárgy (perzsa fajansz, illetve habán edénytöredék) arra utal, hogy azt a vár tisztjei használhatták.⁷ Az épülettől észak, északkeletre végzett szondázó feltárások további épületet (esetleg épületeket) sejtetnek, azonban ezeknek a területeknek a kutatása még a közeljövő feladata lesz.

Az épület kutatásával párhuzamosan nagy figyelmet fordítottunk a vár kútjának azonosítására és feltárására.⁸ A hétszattú épülettől délnyugatra egy kiterjedt mélyedés helyén (2010/3 szelvény) el is kezdődött a kutatás. A feltárás a mélyedés aljától mintegy 2 m (a várudvar szintjétől több mint 3 m) mélységig történt meg, amikor egyértelművé vált, hogy amennyiben valóban a kutat találtuk meg, akkor azt a szokásos régészeti módszerekkel mélysége miatt nem tudjuk feltárni. A mélyedés fokozatos beszűkülése, majd formája is egyre inkább azt jelezte, hogy a feltételezés helyes volt, viszont az, hogy a betöltésben zömmel 18. század végi, 19. századi tárgyi anyagot találtunk, némi bizonytalanságra adott okot. Mindenesetre már akkor arra gondoltuk, hogy mivel a vár területét a 18. századtól szőlővel ültették be, s itt a közelben egy présház is állt – ennek alapozását megtaláltuk – így az itt gazdálkodók a területen lévő beomlott kút által keletkezett mélyedésbe hordták a hulladékaikat. (3. kép)

Mivel a további kutatás szakképzett személyt és felszerelést, és nem utolsósorban olyan jelentős anyagi eszközöket igényelt volna, ami ekkor nem állt rendelkezésre, a további mélyítést egyelőre elhalasztottuk, és az épületfeltárára és a védművek nyomvonalának meghatározására koncentráltunk.

Mivel a vár védműveit a védők már az ostrom alatt aláaknázták,⁹ de felrobbantásokra már nem volt idejük, a rombolást a várat elfoglaló törökök pedig ezek felhasználásával és utászcsapataik hathatós közreműködésével, alapos munkával befejezték, az ezirányú kutatás, nehezítve az erdő borította tereppel, nem volt egyszerű. A védművek megmaradt felszíni nyomainak további rombolása az 1950-es évek első felében a Jugoszlávia felé kiépített erődrendszerrel folytatódott. Végül is a hadszíntérkutatás és a geofizikai mérések segítségével kimutatható váltak az elégett palánkfal egy részének nyomai. Az itt végzett ásatás során előkerült az egykori sarkantyúbástya déli oldalának egy falszakasza, amely lehetőséget teremtett a falszerkezet rekonstrukciójának megrajzolására, másrészt az előkerült lövedékek jól dokumentálták a vár ezen szakaszát ostromló tüzéség tevékenységét.¹⁰

5 Vándor i.m. (2012). 94-97.

6 Weitschawar/Bajcsa vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében. Katalógus. Szerk. Kovács Gyöngyi. Zalaegerszeg, 2002. 70, 123.

7 Vándor i.m. (2012). 94.

8 A történeti források alapján a kút feltárásának ügye kiemelt feladatként szerepel a 2007. szeptember 30-án aláírt, a vár kutatásáról szóló és annak hasznosítását megtervező tíz intézmény és település által aláírt szándéknyilatkozatban. Papp Ferenc: Zrínyi-Újvár emlékhely kialakítása és a Zrínyiek emlékének ápolása a régióban. In: Zrínyi-Újvár emlékezete. Szerk.: Hausner Gábor és Padányi József. Argumentum 2012. 129-131.

9 Domonkos György i.m. 63.

10 Költő László-Négyesi Lajos-Padányi József-Szabó András i.m.

3. kép: A kút a feltárás kezdetén, 2010.

A 2016-ig terjedő időszak feltárásai alapján jól körvonalazódott a vár belső területének elrendezése, és az annak központjában elhelyezkedő kúthoz való viszonya. Mindezek után a kút feltárására összpontosítottuk a figyelmet. Mindenképpen fontosnak tűnt, hogy a korábban – 2010-ben - megtalált és kútként meghatározott objektum valós mélységét meghatározzuk, ezzel az azonosítást igazoljuk. Először a Nemzeti Közzolgálati Egyetem segítségével és eszközeivel, kézi erővel végzett fúrásokkal próbálkoztunk, amelyekkel azonban nem tudtunk megfelelő mélységre lehatolni, így a kitűzött célt elérni.

Ezek után 2016 nyarán motoros fúróeszkővel terveztük a kutatást folytatni, de erre végül nem került sor, mivel az egyetem segítségével sikerült radaros leletfelderítést végezni, amelynek eredménye egyértelművé tette, hogy az 1661-1664 között létesített kút a 2010-ben feltételezett helyen, tehát a 2010/3. szelvényben található. A radaros mérések értékelésekor ugyanis kiderült, hogy ezen a helyen valóban egy mély objektum található. A radar a felső rétegekben a törmelékes feltöltődés miatt nem adott értékelhető képet, 7-8 méteres mélységben azonban homályos, de többé-kevésbé szabályos kör, illetve sokszög formát detektált. Érzékelhető volt továbbá az egyik oldalon az objektum bélelését alkotó keret is gerendaszerű sáv formájában. Miután most már bizonyosra vált, hogy korábbi feltevésünk helyes volt, és az egykori kút helyét találtuk meg, a folytatás mikéntjét kellett

meghatározni. Az a döntés született, hogy kútásó módszerrel kezdünk neki a teljes feltárásnak, amelyhez sikerült megfelelő szakembert szereznünk.¹¹

A kút a történeti forrásokban

Mindenekelőtt arról kell szólni, hogy, mi indokolta egy, a kútfeltárásoknál szokásosan várható eredményen túl ezen munkarész kiemelt fontosságát, azaz mit jelentett az objektum feltárása nemcsak a vár története, hanem az 1663-1664-es évek magyarországi eseménytörténete szempontjából.

Ezt a korabeli források alapján érthetjük meg. A kútra vonatkozóan mind török, mind magyar forrással rendelkezünk. A vár ostromakor jelenlévő török szemtanú, Evlia Cselebi a következőket írja: „A vár kerülete háromezerhétszáz lépés, közepén egy vízi kút van. A kutat fedő deszkaszindelyes kupola tetején egy aranyos fényes zászló volt, melyet arról a Türbe-erődítményről loptak el, ahol Szulejmán khán belső részei vannak eltemetve. A nagyvezir a zászlót levéttetvén, újra a Türbére küldötte s a mohácsi béget és a pécsi béget megbízta a dicső Türbének és erődítményének kijavításával.”¹²

A helyszínen járt másik tanú, Esterházy Pál emlékirataiban a vár elfoglalása után történetekről, a kút elpusztításáról így írt: „A tanácskozást követő reggel... mindezzel be nem érve a várnak kitűnő vizű kútját teletömték keresztény holttestekkel... Mindent összevéve az egész várat három nap alatt a hadsereg fáradhatatlan munkájával úgy tönkretették, hogy nyomát sem lehetett megtalálni.”¹³ Miután Esterházy mindezt nem csak a Mura túlsópartjáról szemlélte, hanem: „Azon a napon, amikor az ellenség elvonult, odamentem a lerombolt vár helyére....” és a helyszínt, beleértve a török ostromsáncokat is, mint írja „...gondosan tanulmányoztam...”, a kúttal kapcsolatban a leghitelesebb tanúnak kell tekintenünk. A kút létezésének harmadik fontos forrása az az Esterházy Pál Mars Hungaricusához csatolt helyszínrajz, amely megközelítőleg a feltalálás helyén ábrázol egy objektumot, ami a kúttal azonosítható.¹⁴ (4. kép)

A forrásokból kirajzolódik a kút kiemelt szerepe. A téli hadjárat során a Szulejmán szultán turbéki síremlékéről elhozott kupoladísz, amely Zrínyi győzelmének dokumentumaként díszítette az általa épített vár kútja feletti faszindelyes kupolát, kiprovokálta a török bosszút, a védők holttesteinek a kútba dobálását. A kút feltárása és bemutatása mindezek alapján az emlékhely központi elemének lett tervezve.

A kút feltárása¹⁵ (5. kép)

A kút feltárását a 2010-ben megkezdett terület megtisztítása, az omladékok eltávolítása után szokványos kör alakban kezdtük. A betöltésből három méter mélység után eltűntek az újkori anyagok, az a minimális leletanyag, ami előkerült, már a 17. századból származott, és nyilvánvalóan a kútgödör beomlásával sodródott a felszínről a mélybe.

11 A kútásást Tóth Balázs kaposvári kútásó mester és csapata végezte.

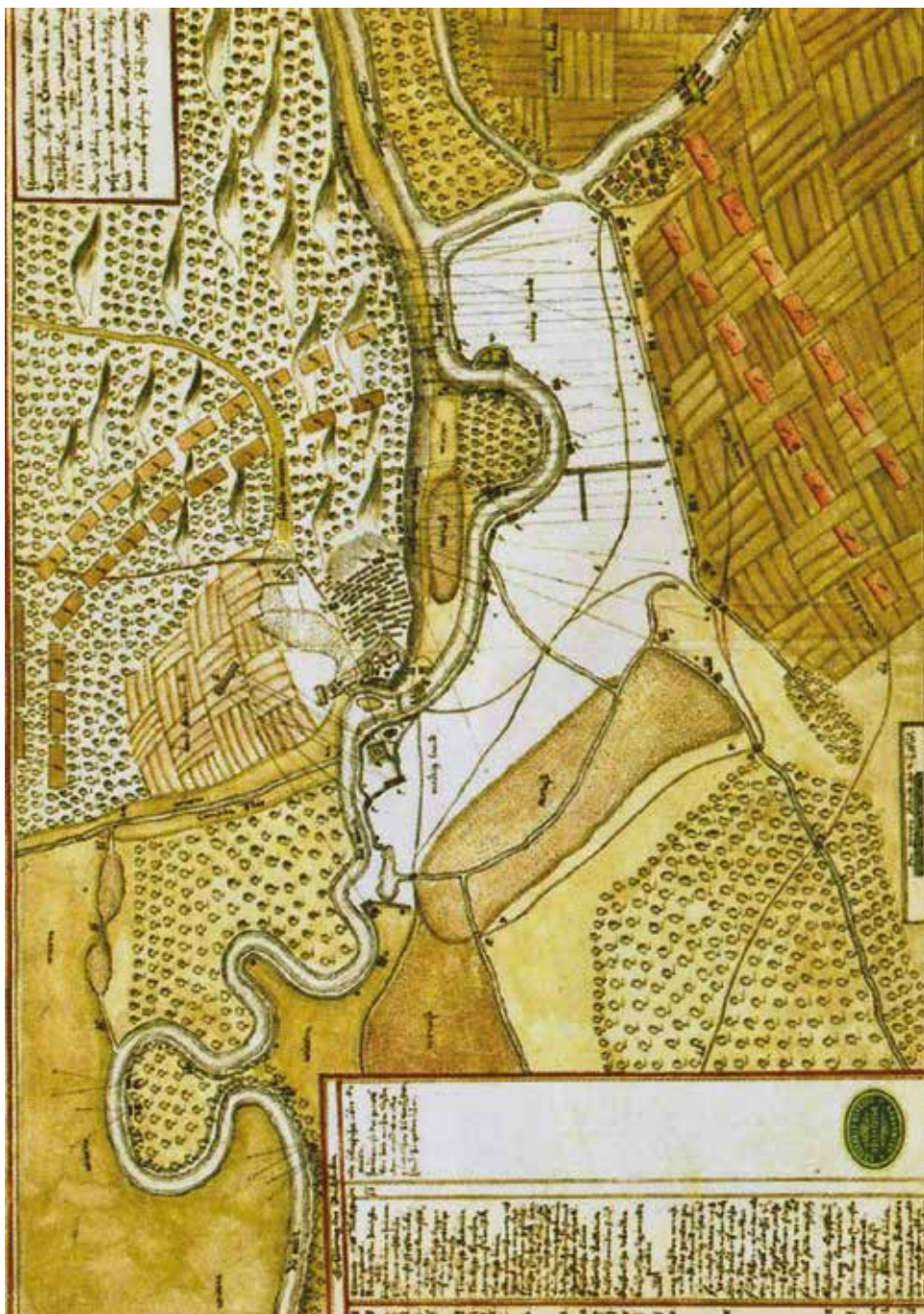
12 Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660-1664. (Ford. Karácson Imre. Az előszót írta, a jegyz. átd. Fodor Pál.) 2. kiad. Budapest 1985.

13 Esterházy Pál: Mars Hungaricus (Sajtó alá rendezte, fordította és jegyzetelte Iványi Emma. Bev. és szerk. Hausner Gábor) Budapest, 1989. 167.

14 MOL T 2. XXXII. téka, 1064. M. I. O. jelzetű mester: Zrínyi-Újvár 1664. évi ostromának helyszínrajza. R

15 A feltárás rövid összefoglalása: Költő László, Vándor László és Varga Máté: Órtilos – Zrínyi-Újvár régészeti feltárása (2016-2017) A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei. Megjelenés alatt.

4. kép: A várostrom térképe a vár közepén a kút jelölésével (M.I.O. mester(?): Zrinyi-Újvár és környéke az 1664. évi ostrom idején. MNL T 2. XXXII. téka.)

5. kép: A kút feltárása

A betöltésben az ásás során először találoztunk zöldmázás kályhacsempékkel, illetve töredékekkel, ezek egy, a kút közeléből, egy még fel nem tárt fontosabb épületből származhatnak. Mintegy 4 méter mélység elérése után a feltárás a területet övező gerenda-szerkezet kiépítésével, és a föld, valamint a kútásó le és feljutását biztosító háromlábú vas-állvány felállításával folytatódott. A betöltésben 6 méterig haladva kiderült, hogy a kút fal omlásai miatt a középtengelytől némileg elcsúsztunk, így a feltáró gödröt korrigálnunk kellett.

Később 7 méter körül először elszíneződésként jelentkezett, majd elő is került a fából készült kútbélés, és megállapítható volt, hogy a kút alakja nem kerek, hanem nyolcszögletű. 7,8 méteren a feltárást már a béléten belül folytattuk. (6. kép) Alig több mint egy méter további mélyítés után fa elemek, köztük igen nagy darabok jelentkeztek a betöltésben, a kútbéllethez hasonlóan szintén jó állapotban. Legfelül egy igen nagy, fatörzsnek látszó darab feküdt, álló helyzetben, a béléthez támaszkodva. Ennek épségben való kiemelése meglehetősen nehéz feladatnak bizonyult. A felszínre hozása után kiderült, hogy az egykor a kút mellett állt itató vályút sikerült megtalálnunk. Helyzete alapján ezt dobták utoljára a mélységbe a törökök a kút megsemmisítésekor. (7. kép)

A vályú kiemelése után a feltáró munkát már csak a kútba dobált nagymennyiségű faanyag nehezítette, amelyek közt egy több mint négy méteres gerenda is akadt. Találtunk béléselemeket, a kútkáva részeként azonosítható töredékeket, a vízkiemeléshez szükséges szerkezeti darabokat, és felszínre kerültek a kút felett álló védőépítmény, a forrásokban említett „kupola” egyes részei is.

A faanyag közé szorulva – nem nagy számban – emberi maradványok, koponyatöredékek, állkapocs és hosszúcsontok is jelentkeztek. Emellett ugyanitt ruhamaradványok,

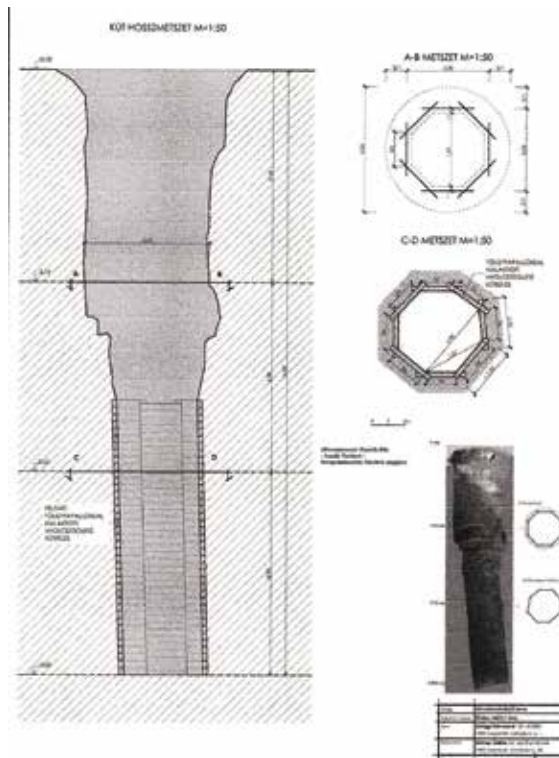
6. kép: A kút feltárás közben, a bélés megjelenésétől

7. kép: A kiemelt itatóvályú

8. kép: A feltárt kút alulról

9. kép: A kút függőleges és vízszintes metszete, valamint a Pazirik Kft. által készített 3D felmérés

10. kép: Béléselemek a kútból.

elsősorban a jobb állapotban megmaradt bőrből készült viseleti darabok, a ruhák díszítésének néhány darabja, valamint néhány fegyverzethez tartozó tárgy is előkerült. A kút legalsó rétege a használatkor behullott, illetve a kút, avagy inkább a kútház építésekor belezuhant tárgyakból állt. A kút alját 14,62 méter mélységbe találtuk meg, ahol elértük a bélés alját, amely minden alátámasztás nélkül támaszkodott az agyagos talajra. (8. kép).

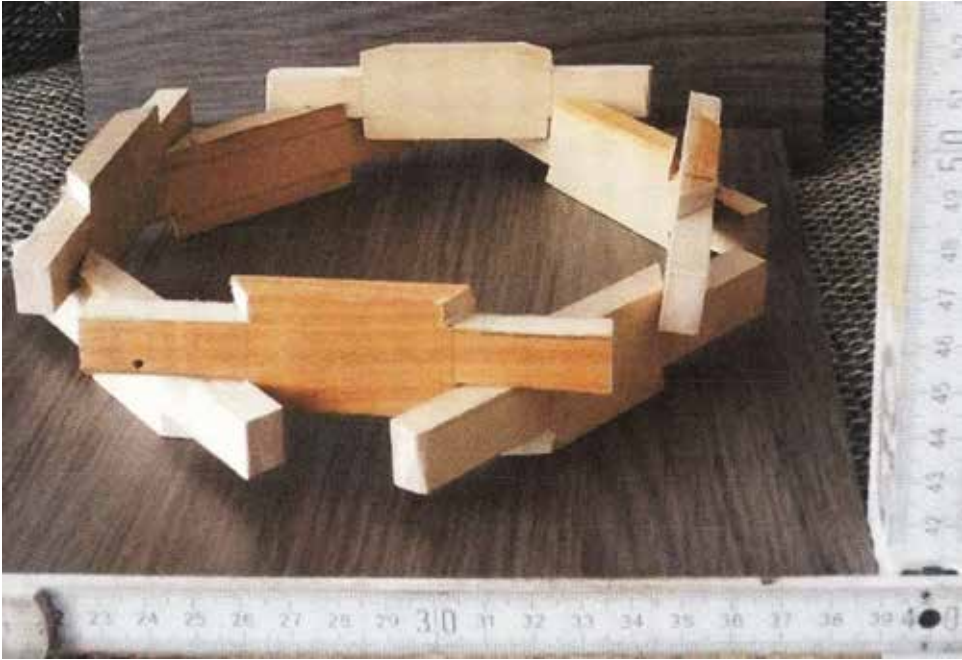
A kút szerkezete és a kútelelemek (9. kép)

A kút építése egy, kb. 3 méter átmérőjű akna építésével kezdődött, melynek belsejében, eredetileg a kút teljes mélységében fabélést építettek ki. A bélés oldalai jelen állapotukban nem egészen szabályos nyolcszöget alkotnak, az oldalak hossza 76 cm és 93 cm között változik. A közel párhuzamos oldallapok távolsága 200-220 cm. A nyolcszögletű kút bélése fűrészelt végű tölgyfapallókból állt. A bélést alkotó elemek úgy voltak kialakítva, hogy könnyen egymásba illeszthetők legyenek, és az előre elkészített darabok esetleges pontatlanságai az illesztőpontokon ne okozzanak problémát. Ezzel a módszerrel a kiásott kút béléselése igen gyorsan megtörténhetett. (10., 11. kép)

A feltárás során előkerült nagy mennyiségű faanyag, amely a kút felépítményét képezhette, döntően erősen sérült, égett volt, ami azt jelezte, hogy azok egy tűzvész során avagy azt követően kerültek a kútba. A kút kávarésze néhány darab alapján rekonstruálható volt. A béllettel azonos elemek képezték a felmenő részt is, melynek zárása vízszintes széles pallódarabokból lett kialakítva. A vízvétel a kerekakutaknál ismert hengeres szerkezettel történt. A függőleges átfűrt tartógerendákba vascsappal volt rögzítve a henger, melynek két végét vaspánttal erősítették meg. A henger hajtószerkezete, amely vagy kerék, vagy hajtóvas lehetett, sajnos nem került elő. (12., 13. kép)

A kutat fedő felépítmény az előkerült elemtöredékekből nem volt egyértelműen rekonstruálható. Az említett korabeli leírások szerint kupola alakú volt. Fedése fazsindelyekkel

11. kép: A bélés készítésének rekonstrukciója (Költő László munkája)

12. kép: A kúthenger vége vasalással és vascappal

13. kép: A vascsap a kúthengerből

14. kép: A kút felépítményéhez tartozó formázott fenyődeszka darab

történt, az írásos forrás adatát az előkerült darabok is igazolták.¹⁶ A kupola alakja kerek vagy szögletes lehetett, a faipari szakemberek szerint az ácstechnika alapján a szögletes megoldás valószínűsíthető. Az előkerült néhány mintára fűrészelt deszka alapján a kútkáva felett, azt övezve szépen kivitelezett védőkerítés futhatott körbe. (14. kép)

A leletekről

Mivel jelentésünk írásakor a leletanyag restaurálása még nem fejeződött be, s a faanyag konzerválása is folyamatban van, ezekről csak általános, korántsem teljes és végleges áttekintést tudunk adni. Mivel a kútból előkerült tárgyak is a restaurálás, konzerválás különböző fázisaiban vannak, bemutatásukra egységesen az előkerüléskor készült felvételeket teszem itt közzé.

16 Lásd a 12. jegyzetet.

15. kép: A kútban talált szablya

16. kép: A kútban talált sisak

17. kép: Puskatus a tulajdonos monogramjával

A legnagyobb mennyiségben előkerült leletanyagot a kútház, a kútkáva, illetve a beomlott bélés elemei alkotják, amelyek között néhány olyan darab is lehetett, ami a környező épületekből származott. Az egyértelműen azonosítható leletek közül kiemelendők a már tárgyalt kúthenger égett töredékei, az azt tartó egyik gerenda részlete, kávadarabok és béléslemek, valamint a kupolához tartozó faszindelyek (köztük ép darab is van), valamint néhány fűrészelt ép és töredékes díszítőelem. Az előkerül faanyag értékelhető részéről részletes rajzi felmérés készült

A legnagyobb fából készült tárgy a kút mellett egykor állt itatóvályú volt. A puhafanyagú, egy törzsből kivájt vályú majdnem ép állapotban került elő. A fa leletek végleges konzerválásáig történő állagmegőrzését a Zala megyei Vízmű tette lehetővé.

A fémleletek közül említést érdemelnek a fegyverek, egy enyhén ívelő pengéjű fokéles szablya, melynek pengéje hegye letörött (15. kép), valamint egy nyugati típusú sisak (16. kép), továbbá két tömör vasból készült, valamint nagyobb számú különböző kaliberű kerámia ágyúgolyó és ólom puskagolyó. Egyedülálló leletsoportot alkottak a jó állapotban megmaradt fa puskatusok. Érzékelhetően a puskacsöveket a más stílusú tust használó törökök letörték róluk, nyilván újbóli felhasználás céljából, a tusokat pedig a kútba dobálták. Közülük az egyikben betűk láthatók, valószínűsíthetően a tulajdonosuk monogramja. (17. kép)

A kútba a beledobált holttestekkel kerülhettek ide a ruházati darabok. Sajnos a textilek szinte teljesen megsemmisültek, csak néhány összecsomósodott szálaradvány utalt létükre. Viszont nagyon jó állapotban maradtak meg a bőrből készült tárgyak, a különböző szíjdarabok mellett olyan leletek is vannak, mint egy majdnem teljes ép bőr sapka, melyet a sisak alatt viselhettek, valamint lábbeli-darabok, köztük egy szépen díszített csizmaszár. (18., 19. kép) Említésre érdemesek még a ruházatról leszakadt apró fémtartozékok, rátétek, kaptatók és gombok.

A kút aljához közeledve voltak várhatóak a használat közben behullott tárgyak, de ezek száma sajnos a kút nagyon rövid idejű használata miatt eléggé kicsi volt. A kerámia mellett említés érdemel egy kis fa hordócska, amely vesszőabronccsal volt eredetileg

18. kép: Bőrsapka a kútból

19. kép: Díszes csizmaszár a kútból

20. kép: A kút alján talált szekerce

21. kép: A kút alján talált fakalapács

összefogatva. A kút alján három olyan tárgy is előkerült, amely a kút építésekor eshetett a mélybe. Az egyik egy szöghúzó, 18 cm hosszúságú ácsszekerke, a másik egy fakalapács, a harmadik pedig egy vas fűrészár (20., 21. kép).

A faanyag vizsgálata

A fa leletekből dendrokronológiai és fafaj meghatározásra mintákat vettünk. A feltárt faanyag vizsgálatát Grynaeus András végezte el. Ennek eredménye teljes mértékben összhangban áll Zrínyiújvár építésének történeti adataival, miszerint a kút építésének faanyagát 1658 után vágták ki és használták fel. Az építéshez főleg tölgyféléket, a fedéshez, díszítéshez fenyőt használtak, de előfordultak más fafajok, így pl. szil is.

A kút további sorsa: a rekonstrukciós terv

A feltárás közben engedélyeztetett állagmegóvási tervnek megfelelően az eredeti állapotban megmaradt faszerkezetet rejtő részt a bélésszerkezet megtalált magasságáig (-14,62 és kb. 5,5 m között) az objektumból kikerült földdel visszatemetjük, hogy azt megőrizzük az utókornak. Maga a feltárt objektum felső része ugyanakkor rekonstruálható, részleges helyreállítása, védőépület alatti bemutatása megoldható. Ezt a továbbiakban az eredeti bélésszerkezetnek az egykor járószinttől számított, kb. 5-5,5 m mélységig fából történő visszaépítésével, annak kb. 1 méterrel a felszín fölé hozásával, vasráccsal történő fedésével kívánjuk megoldani. A kút fölé az egykori leírást idéző fazsindelyes kupolafedés kerülne, amely az emlékhelyre látogatóknak esőbeállóul is szolgálhat. (22. kép) A tervezett rekonstrukció elkészültéig az objektumot stabil ideiglenes fedéssel láttuk el.

Összegzés

A rövid idejű használat során kevés, a vár használatával, katonáival kapcsolatos tárgy hullott a kútba, annál több volt a vár és annak kútjának pusztulását dokumentáló leletanyag. A kút feltárása igazolta az írott forrásokat, melyek szerint a várhoz hasonlóan ezt is tudatosan igyekeztek a várat elfoglaló törökök teljesen használhatatlanná tenni. A kútház elemein található égésnyomok keletkezhetnek az ostrom ideje alatt, de lehetséges, hogy a törökök gyújtották fel a vár elpusztításakor. Az azonban bizonyos, hogy a nem teljesen elégett, szétszedett, szétvert szerkezetet tudatosan dobálták a kútba, a kúthoz tartozó itatóvályúval együtt.

Esterházy tudósítása a helyszínről és arról, hogy a törökök a vár elfoglalásakor elesett védők tetemeit a kútba dobálták, igazoltnak tekinthető az előkerült maradványok alapján. Hogy miért csak kevés emberi maradványt találtunk, arra azok jellege és a leletek egy csoportja is magyarázatot ad. Az emberi maradványok – eltekintve egy koponyatöredéktől – zömmel hosszúcsontok és egy állkapocs, melyek a test legkönnyebben leváló, leszakítható részei. Bizonyos, hogy a török elvonulása után a Mura túlsó partjáról a partot védő sereg tagjai közül többen – Esterházy Pálhoz hasonlóan – átmentek az elpusztított várba, megtekinteni, mi maradt meg belőle. Amikor szembesültek a kútba dobált társaik sorsával, valószínűsíthetően kiemelték onnan a holttesteket, hogy rendszeren megadhassák nekik a végtisztességet. Ezen művelet során a kútba dobált faszerkezetek közé szorult holttestek néhány testrésze leszakadhatott. Megerősíti ezt a feltevést a kútban talált, a faelemek közül előkerült viseleti darabok, melynek jelenléte itt egyébként nehezen lehetne magyarázható.

A bőrből készült és így megmaradt, és a sajnos elpusztult textil ruhamaradványok, a testrészekhez hasonlóan, a kiemeléskor szakadhattak le.

A holttesteknek a kútba dobálása két okkal is magyarázható. Az egyik a bosszú, a kútra helyezett, nagy Szulejmán szultán sírjáról elhozott, annak meggyalázásaként értelmezhető kupoladísz miatt. A másik az a szándék, hogy ezzel a kutat megfertőzzék, annak használatát megnehezítsék, ha az ostromlók elvonulása után netán a várat újjá akarnák építeni.

A feltárt 14,62 m mélységű kút jelentőségét mindezekén túl az adja, hogy a mai Magyarország területén ez az egyetlen közvetlenül Zrínyi Miklóshoz, történelmünk kiemelkedő alakjához köthető megmaradt, bemutatható épített emlék. A kutatás szempontjából pedig az, hogy feltárással egy olyan kútszerkezetet, építési módot dokumentálhattunk, amely eddigi ismereteink szerint párhuzam nélkül áll.

A kútban talált leletek nagymértékben hozzájárultak Zrínyi-Újvár történetének megismeréséhez, bizonyították az ostromról szóló egykorú leírások hitelességét. A várban először kerültek elő a védőihez közvetlenül kapcsolódó tárgyi emlékek, egyedülálló viseleti darabok és kézifegyverek. Végül a további kutatásnak is irányt mutatott a kút feltárása. Az itt talált kályhacsempéknek minőségi eltérése a korábban megismertektől egy előkelőbb épület – vélhetően a kapitány szállása – létezését tette bizonyossá a kút környezetében. Ennek helyét a terepadottságok alapján várudvar közepén elhelyezkedő kúttól délre feltételezhetjük.

GÁL VIKTOR

SZÖGLIGET-SZÁDVÁR 2018. ÉVI RÉGÉSZETI KUTATÁSAINAK EREDMÉNYEI

A Herman Ottó Múzeum Régészeti Tára a Nemzeti Várprogram keretében kapott megbízást a Szögliget–Szádvár turisztikai és kulturális célú fejlesztését megelőző régészeti feltárás elvégzésére. A várrom állagmegóvását célzó előzetes építészeti elképzelésekhez igazodó és szükséges mértékű kutatást 2018. június 19. és október 16. között 80 munkanap alatt végeztük el. Ez idő alatt mindösszesen 728 m² feltárására és a tervezett turistautak és kilátópontok környezetében lévő 200 m hosszúságú falszakasz kutatására, megtisztítására került sor. A munkába augusztus első hetében bekapcsolódott a Szádvárért Baráti Kör által szerveztetett több tucat civil önkéntes is.

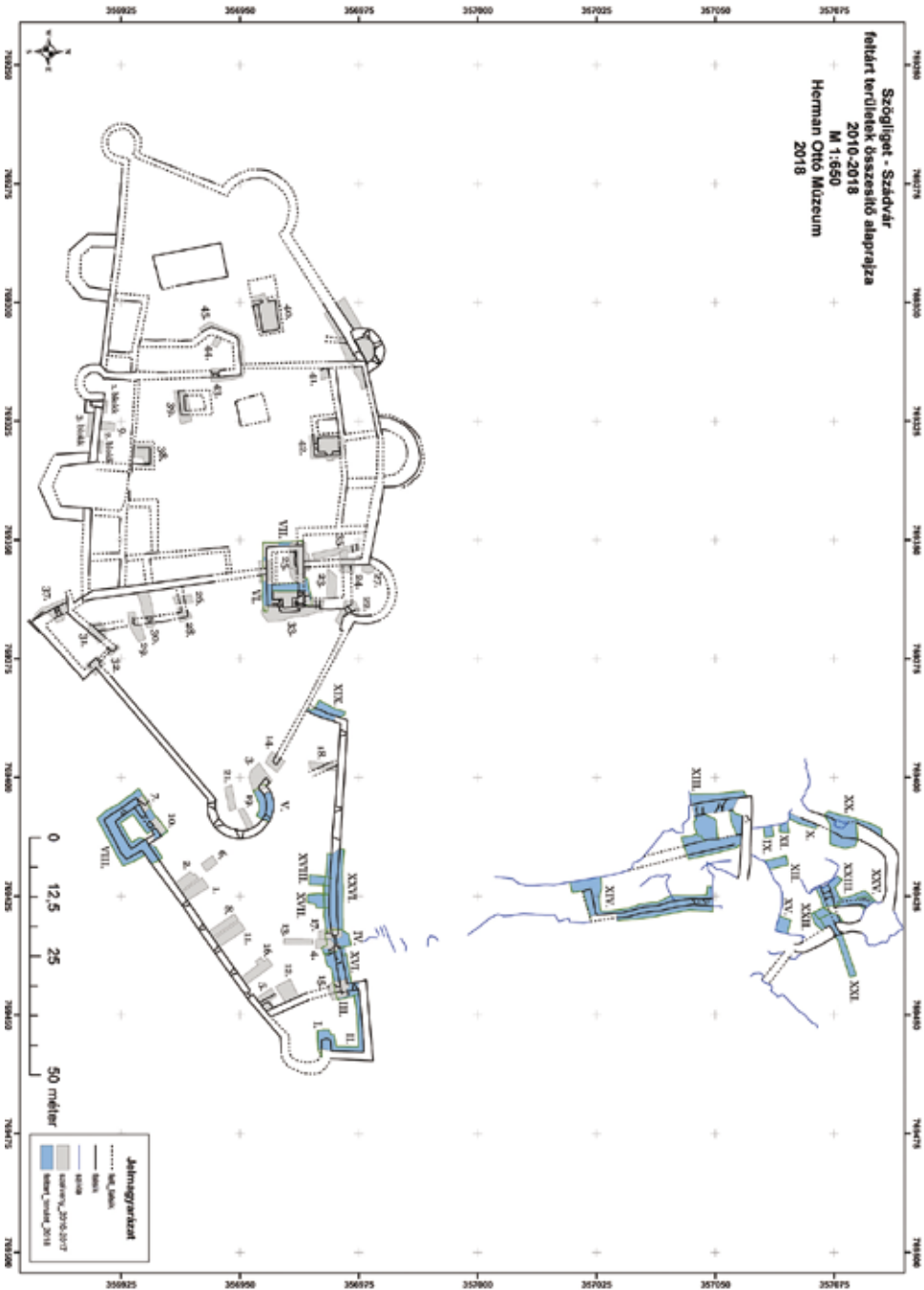
A régészeti feltárást megelőzően, 2018 tavaszán megtörtént az erősség teljes területének és környezetének komplett térszkennelése. Ezzel az első geodéziai felméréseket követően bő egy évtizeddel, igen nagy részletességgel újra rögzíthettük a műemlék állapotát, illetve annak változásait. A geodéziai felmérés eredményeként Szádvár belső területén és tágabb környezetében immár egy megközelítőleg 6 hektárnyi területen rendelkezünk 0,5 m pontosságú szintvonal hálózattal. Ennek a domborzati modellnek a segítségével jól vizsgálhattuk a feltárás eredményeként megfigyelt építészeti elemek tájba illeszkedését, a közlekedési útvonalakat és ezekkel összefüggésben a vár védelmi rendszerének sajátosságait. (1. kép)

Felsővár

Külső vár

A külső vár délnyugati sarkában elhelyezkedő, eddig csak minimális felszíni maradványokból, domborzati viszonyokból sejthető épület északi előterében eddig két alkalommal – 2011-ben és 2012-ben – végeztünk régészeti feltárást. A csekély kutatottság miatt az ideai évi feltárásokig az épület alaprajza és szerkezete nem volt ismert. A Szádvár csupán csak írott forrásokban említett felvonóhidás kapujától délre lévő objektum kutatására egymással összefüggő nagyobb szelvényeket nyitottunk (VIII. szelvény). Célunk az épület pontos alaprajzi kiterjedésének, falai állapotának, közlekedési rendszerének tisztázása volt.

Az elsősorban omladékréteget megmozgató feltárás során meghatároztuk az épület külső és belső kontúrját, azonosítottuk megmaradt nyílásait. Az enyhén trapéz alaprajzú helyiség belső kiterjedése 680 x 530 cm. Északi falának vastagsága csak 105-110 cm. A falban (2. kép), az északkeleti saroktól mért 215 cm-nél egy 65 cm széles, párhuzamos kávékkal épült nyílást tártunk fel. Külső oldalán 20 x 25 cm alapterületű, falba mélyedő függőleges, valamint a nyílás alján hasonló méretű vízszintes kő- vagy fakeretre utaló fészkeket azonosítottunk. A 2012. évi kutatás eredményei alapján a nyílás magassága 90 cm, elpusztult lezárása vízszintes lehetett. Mivel az épület északkeleti sarka erősen instabil állapotban került elő (a feltárás ideje alatt részben le is omlott), a nyílás mögötti épületbelső kutatására nem nyílt lehetőségünk. A nyílás funkciója mindeddig ismeretlen, hipotetikusan talán egy mögötte állt fűtőberendezés tüzelőnyílásával azonosíthatjuk.

1. kép: A vár eddigi ásatainak összesítő alaprajza

2. kép: A külső vár főkapujától délre elhelyezkedő épület északi fala a bejáratnál

Az északkeleti saroktól mért 400 cm-re tártuk fel a helyiség trapéz alaprajzú ajtaját. A nyílásnak nem voltak keretkövei, erre utaló, falba mélyített fészkek sem kerültek elő. A belső területeken nyitott kutatóblokkban meghatároztuk a bejárat küszöbszintjét, valamint az ehhez illeszkedő járószintet (egy tömör, barna feltöltési réteg felülete). Az ajtó külső szélessége 115 cm, míg a belső sarokpontok távolsága 190 cm volt.

Az épület 145 cm vastagságú nyugati fala középvonalában egy kifelé szűkülő, trapéz alaprajzú, a főkapuhoz vezető út védelmére kialakított lőrés maradványait tártuk fel. Belső szélessége 110 cm, külső szélessége a falmag pusztulása miatt nem volt mérhető, csak szerkeszthető (kb. 35 cm). Aljának megmaradt kövei, geodéziai felmérése eredményei alapján, megközelítőleg egyező magasságban helyezkedtek el az épület küszöbszintjével.¹

A nyugati fal északi, a felvezető út és az egykori kapu irányába néző végén falsíkot alakítottak ki, a falazat sarkán itt armírozásra utaló „darázköveket” találtunk. Ugyanakkor a kapuzatot magában foglaló fal nyomai már nem kerültek elő. A fal külső síkjának feltárása során megfigyeltük, hogy a szabályosan rakott falsík a belső udvari alapozási síkok és járószintek magassága alatt is folytatódik. Ez megerősíteni látszik a felvonóhidas kapu előterében sejtett, de még ismeretlen kiterjedésű szárazárok létét, amelyre a terepviszonyok is utalnak.

1 A külső vár déli fala mentén feltárt kályhaalapozások, 17. századi járószintek valamint a falban lévő lőrések aljának viszonyában hasonló jellegzetességet figyeltünk meg. Azaz a lőrések alja csak minimálisan volt magasabban, mint az egykori járószint.

Az épület déli fala igen erősen, rézsűsen lepusztult a déli hegyoldal irányába, külső síkját az udvari járószinttől mért -250-300 cm mélységben sikerült megfigyelnünk. A helyiség délkeleti külső sarka szinte teljesen elpusztult, feltárására balesetvédelmi okokból nem volt lehetőségünk. A déli fal külső síkjának falvastagsága – feltételezhetően a meredek terepviszonyok miatt – jelentős, 200 cm volt.

A helyiség feltárt keleti külső falsíkja az udvari járószint irányába meredeken emelkedik. A falvastagság ezen a szakaszon 140 cm-nek bizonyult. Az épület teljes feltárását követően megállapíthattuk, hogy annak délkeleti, déli, és nyugati fala egy építési peridusban épült és kapcsolatban áll a külső vár déli várfalával. Magát a feltárt épületet az ezekhez csatlakozó északi és északkeleti falak emelésével alakították ki. Erre az előkerült leletanyag alapján a 17. század folyamán kerülhetett sor. Az épület kiépítését megelőzően a területen csak egy, a nyugat felé nyíló kapurendszer magában foglaló, valamint a felvezető út és feltételezhetően a déli külső várfal oldalazó védelmére kialakított várfalszakasz állt. A déli és keleti falak jelentős mértékű pusztulása miatt az már nem volt megállapítható, hogy ezeken nyílás vagy lőrés létezett-e.

A külső vár keleti végében lévő nagyméretű, kettős rendszerű védőmű félkör alakú, déli traktusa egykorú a külső várral. Építésére ismeretlen időben, de 1573 előtt került sor.² Északi, masszív, négyszögletes része az írott források tanúsága szerint a 17. század első harmadához kapcsolható. Itt, a forrásokban Német bástya megnevezéssel szereplő területen három szelvényvel (I., II., III. szelvények) vizsgáltuk a falak állapotát és a védőmű belső rétegviszonyait.

A felszíni maradványok alapján a nagy alapterületű építményt középtengelyében kettéosztó kelet-nyugat irányú falazat kutatására jelöltük ki az I. szelvényt. A feltárás eredményeként megállapíthattuk, hogy a falazat a bástya belső délkeleti sarkától mért 250 cm hosszan követhető, és egykorú a 17. századi falakkal. Az osztófal nyugati végében feltételezhetően egy nyílásra (a déli traktusba vezető ajtóra/átjáróra?) utaló káva 30-50 cm magasságú falsíkja észlelhető. Ugyanakkor a szelvény rétegviszonyainak vizsgálata során megállapíthattuk, hogy a nyílást a 17. század még pontosabban nem keltezhető szakaszában több rétegben feltöltve alakították ki a végleges terepszintet.

A védőmű keleti és északi falai előtt nyitott, átlag 100 cm szélességű II. szelvényben átlagosan 40-100 cm mélységet értünk el. A Német bástya itteni falainak belső síkját 80-130 cm magasságig tisztítottuk meg. A II. szelvényben is 17. századi leletanyagot tartalmazó feltöltési réteget bontottunk, melyek felett csak az elmúlt évszázadokban kialakult humuszréteg található. Az északi és a keleti várfalak tetejének tisztítása során nyílásra vagy lőrésre utaló nyomokat nem találtunk.

A Német bástya nyugati falának kutatására nyitott III. szelvény területén nagyobb mélységben próbáltuk a korábbi félköríves bástya északi falát vagy járószintjét lokalizálni. Az objektum északnyugati sarkában, a faltetőktől mért -350 cm-es mélységben még 17. századi feltöltési rétegeket azonosítottunk. A védőmű nyugati falában, a belső északnyugati saroktól mért 25 cm távolságra egy kifelé szűkülő, trapéz alakú lőrés maradványai kerültek elő. A lőrés belső nyílása 110 cm széles, külső, nyugati széle a falazattal együtt lepusztult, itt kiserkeszthető szélessége kb. 40 cm volt. A lőrés alja egyenetlen, a benne található, különböző magasságban elhelyezkedő, habarcsba rakott kövek alapján feltételezzük, hogy

2 A keleti védőmű, még „archaikus” formájában, egyértelműen azonosítható Natale Angelini 1573-as felmérésén.

3. kép: A III. szelvény déli részében feltárt falazatok

a lőrést utólagosan elfalazták. Erre utal, hogy a lőrés eredeti szintjénél jóval magasabban (+140 cm-el) található a bástyabelsőben lévő 17. századi feltöltés szintje.

A III. szelvény déli bővítményében az északi bástyafal belső síkjától délre, 230 cm-re, egy keleti irányba tartó falazat északi falsíkja került elő. Déli síkja, a déli bővítményben folytatott kutatás alapján teljes mértékben, azaz a fal alapjáig lepusztult. A további mélyítés során megállapíthattuk, hogy ezt a keleti irányba haladó falat egy korábbi, visszabontott falazatra építették rá (3. kép). Ezt a visszabontott falat azonosíthatjuk a Német bástya korábbi építési periódusának északi falával. A falban egy feltételezhetően trapéz alakú lőrés nyugati kávájának csekély maradványait is feltártuk.

A szelvény nyugati szélén egy, a Német bástyát a várudvar felől határoló zárófal helyezkedik el, melyet utólagosan építettek neki a külső vár északi várfalának. Azaz a Német bástya 17. századi átépített falai feltételezhetően körülveszik a korábban itt emelkedő, de később visszabontott és feltöltött félkör alakú védművet. A várudvar felőli zárófal belső oldalán -200 cm mélységben azonosítottuk a fal építési szintjét. Ugyanakkor még ebben a mélységben sem értük el a korábbi falazatok építési-, vagy kapcsolódó járósintjét.

A külső vár északi várfalának kutatására két hosszabb szelvényt jelöltünk ki. A III. és a felvonó („Csiga”) felső kapujának kutatására nyitott IV. szelvények közötti területen a várfal 8 m hosszú és átlagosan 150 cm széles keleti szakaszát tártuk fel. Az itteni, XVI. szelvényben a belső falsíkot átlagosan 80 cm magasságban, míg a külső falsíkot 50-70 cm magasságban bontottuk ki a nagyköves pusztulási réteg alól. A fal teteje a meredek északi oldal irányába jelentősen lepusztult.

Ebben az erősen roncsolódott falmagban, a „Csiga” kapu közelében egy kifelé szűkülő lőrés minimális mértékben megmaradt kávéit tártuk fel. Belső szélessége 120 cm, külső szélessége a fal pusztulása miatt nem mérhető, csak kiszkereszthető.³ A XVI. szelvény nyugati végében nyitott kutatóblokkban feltártuk a várudvar utolsó, 17. századi járószintje egy kisebb szakaszát. A blokk nyugati végében, a külső várfalhoz utólagosan hozzáépítve egy keskeny, 90 cm széles fal indul dél felé, melyet csak 170 cm hosszban követtünk. Ez a fal határolja a felvonó felső kapuját keleti irányból.

Az udvari járószint alatt egy kemény, meszes terazzo jellegű padlót észleltünk, ami alatt egy habarcsos köves szintkiegyenlítő réteg húzódott. Egyik rétegből sem került elő leletanyag a bontott felületen, így e rétegek korhatározása sajnos még nem lehetséges. Ezeket vágja ugyanakkor a külső várfal és a dél felé induló fal alapozási árka is, melyekből 17. századi leletanyag került felszínre. Így tehát a Német bástya építésével, vagy utólagos átépítésével egyidőben a külső várfal keleti szakaszán is átépítésekre kerülhetett sor. A leletanyag egységes volta miatt azonban ezeknek az építési korszakoknak a 17. századon belüli pontosabb meghatározása még bizonytalan.

A felvonó felső kapujától nyugati irányban húzódó külső várfal közel 20 m hosszú szakaszát a XXVI. szelvényvel tártuk fel (4. kép). A falazat állapota instabil, igen jelentős mértékben lepusztult észak felé. A feltárt külső és belső síkok magassága között 150-200 cm különbséget is dokumentáltunk. A várfal jelentős mértékű pusztulása miatt nem állapítható meg, hogy a 2011-ben konzervált falszakaszban feltárt lőrések szintjében itt is alakítottak-e ki lönyílásokat. A várfal belső oldalán nyitott XVII. és XVIII. szelvényekben ismeretlen funkciójú kemencéket azonosítottunk, melyeket csak részlegesen tártunk fel. Ezeket az egyértelműen 17. századi leletanyaggal keltezett objektumokat és a feltételezhetően hozzájuk kapcsolódó épületeket utólagosan építették neki az északi várfalnak.

A külső vár nyugati lezárását képező várfal kutatására nyitott XIX. szelvényben feltártuk és megtisztítottuk a 2011-ben konzervált északnyugati falsarokhoz csatlakozó és a középső vár északi falához tartó falazatot és környezetét. A mai felszín magasságig visszapusztult várfal külső, nyugati oldalán alakítottunk ki egy kutatási területet, átlagosan 100 cm szélességben. A 2010-ben megnyitott kutatóárok déli irányú kibővítésében átlagosan 60-85 cm mélységig bontottunk. A várfal külső síkján az északnyugati saroktól dél felé mért 430 cm távolságra egy függőleges falelválás volt érzékelhető. Ettől északra a falazat struktúrája egységes képet mutatott az elért mélységig. A falelválástól dél felé a falsíkban, faltetőtől mért -40 cm mélységben egy markáns alapozási kiugrás volt megfigyelhető. Ennek szintje a terepadottságokat követve emelkedik déli irányba, a középső vár északi várfala felé. A külső és középső várak falainak csatlakozási pontjáról tehát megállapíthattuk, hogy a külső vár nyugati zárófalát utólagosan építették a középső vár északi falához.

A külső területek kutatása során, a falból származó pusztulási réteg alatt feltárt masszív rétegből, mely az alapozási kiugrás magasságában jelentkezett, 2 db 1529-ben, Szapolyai János által vert ezüstdénár került elő. Mivel az utolsó pusztulási réteg alatt egyéb réteget nem észleltünk, így feltételezhetjük, hogy a dénárokkal keltezett réteg a várfal építésével hozható összefüggésbe.

A felvonószervezet felső kapujának kutatására nyitott IV. szelvény területén részben újranitottuk a korábbi években (2012-ben és 2013-ban) kutatott szelvényeket, továbbá,

3 A külső vár északi falában lévő lőrés hosszanti irányban, míg a Német bástya nyugati falában lévő lőrés oldalazva védte a felvonó felső kapuját.

4. kép: A külső vár északi falának feltárt szakasza

főleg a kapu külső, északi előterében új felületeket is vizsgáltunk. Itt egy 260 cm hosszú és mintegy 320 cm széles területen végeztünk feltárást. A kapu északi oldalának vizsgálata során megállapíthattuk (5. kép), hogy küszöbszintjétől mért -40 cm-ig érzékelhető a falazat külső síkja. Ez alatt a kapu alapozási tömbje (tömör, közepes méretű köves feltöltés) található, mellyel a természetes sziklák hasadékait töltötték fel. Ez megfigyelhető a kapu északi előterében megtisztított sziklafelszín hasadékain is. A sziklafelszín a küszöb szintje alatt -85 cm-re jelentkezik, bár egyes tömbjei ebből a szintből jelentős magasságban emelkednek ki. Az Alsóvár irányában a sziklafelszín tagolva, nagyobb kelet-nyugati árkokat képezve, meredek dőlésszögben tart lefelé.

5. kép: A „Csiga” felső kapujának külső, északi síkja

6. kép: A „Csiga” felső kapujának keleti részlete

A kapu belső szélessége 205 cm, keleti kávéjában nagyméretű, másodlagosan elhelyezett, ívesen végződő konzolkő található (6. kép).⁴ Nyugati kávéja teljesen törtkőből rakott. A külső vár északi falában eredetileg egy 275 cm széles nyílást alakítottak ki és ebbe építették bele a szűkebb kapuszerkezetet. A kapu északi előterében, annak keleti kávéja előtt egy in situ, nagyméretű kötőmb helyezkedik el, melynek teteje majdnem vízszintes. Hasonló nagyméretű sziklatömb található a nyugati káva előtt is, de ez kifordult a helyéből. A nagyméretű kövek felett a kapu külső oldalán, a keleti oldalon egy kb. 40 x 55 cm-es törtkőből falazott szárkő-fészek, míg nyugati oldalon egy kb. 45 x 60 cm nagyságú hasonló fészek figyelhető meg.

Középső vár

A háromszög alapterületű várrész keleti sarokpontjára kiépített nagyméretű rondella, a Lisztes bástya állagvédelme 2008-ban részben megtörtént. Az itt kijelölt V. szelvényben a 2018. évi kutatás célja a rondella északi, mintegy 8 m hosszú falazatának megtisztítása volt. A belső falsík mentén kialakított, mintegy 150 cm széles és átlagosan 120 cm mélységű szelvényben a belső falsíkokat 70-120 cm magasságig bontottuk ki a nagyköves, habarcsos pusztulási rétegből. A belső falsíkokon jelentős területeken sárgásfehér színű vakolatmaradványokat dokumentáltunk.

A feltárt falszakaszon, várákosásainknak megfelelően, két trapéz alaprajzú lőrést azonosítottunk (7. kép). A keleti lőrés közvetlenül a korábban konzervált falszakasz végében található. Habarcsos felülettel kiegyenlített alja közvetlenül egy, a falazatban megfigyelhető falegyen magasságában helyezkedik el. A lőrés belső szélessége 130 cm, külső nyílásának szélessége a fal északi irányú rézsús lepusztulása miatt már nem volt mérhető.

A nyugatra elhelyezkedő másik lőrés nyugati kávéjának megmaradt egyetlen köve a rondella nyugati belső sarkától mért 165 cm-re található. A lőrés belső szélessége 130 cm, keleti kávéjára szintén csak a belső falsíknál található két kő enged következtetni. A Lisztes bástya területén 2008-ban, 2013-ban, 2014-ben és 2018-ban folytatott feltárások alapján már kirajzolódik előttünk egy 5 lőréssel ellátott, a külső várat és a felvezető utakat és kapukat körkörösén védeni képes, terazzo padlóval⁵ rendelkező, de a belső várudvar felé nyitott rondella képe.

Belső vár

A középső és a belső várat összekötő, egykor többszintes kaputorony 2015. évi kutatása során feltártuk annak teljes keleti falát, az egykori felvonóhidas kapu in situ megmaradt keretköveinek alsó elemeit és a kapubelső egy kisebb szakaszát is. Ezt a kutatást folytattuk most mind a kapu belsejében, mind déli és északi falainál, valamint az objektum délnyugati sarkánál (VI. és VII. szelvények). A kapubelsőben a keleti fal belső síkjától mért 340 cm-re

4 Hasonló, gyilokjártót tartó konzolkövek figyelhetők meg, még in situ, a belső vár déli, 13. századnak tartható falában egy 1965-ös fotón. Továbbá ilyen jellegű konzolkövet emeltünk ki a belső vár hasonló korú keleti fala előterében lévő omladékból is.

5 A 2013. évi kutatás idején a rondella járószintjének részletét a keleti lőrés aljától mért – 170 cm-es mélységben tártuk fel.

7. kép: A Lisztes bástya északi fala

azonosítottuk a kaputorony nyugati kétharmadát lefedő boltozatos átjáró keleti falsíkjait (8. kép).

A déli fal belső oldalához csatlakozó falszakasz 105 cm hosszú és kötésben van a kaputorony déli falával. A hasonlóan elhelyezkedő északi falszakasz 50 cm hosszú és szintén egy periódusban épült a kaputorony északi falával. A déli falszakasz magassága 25 – 50 cm, míg az északi falszakasz magassága 45 – 50 cm. A beomlott boltozatos átjáró szélessége 420 cm. A kaputorony déli falát a délkeleti saroktól mért 665 cm hosszán, átlagosan 120-130 cm magasságig bontottuk ki a nagyköves pusztulási rétegből. Ezen a ponton értük el a belső vár korainak tartható keleti falát, melynek szélessége 130 cm-nek bizonyult. Egyértelműen megállapítható volt, hogy a kaputorony déli fala utólagosan épült neki e korai várfalnak. Hasonlóképpen jártunk el a kaputorony északi fala mentén is. Itt

8. kép: A kaputorony boltozott átjárójának keleti vége

az északkeleti külső saroktól mért 550 cm hosszan (a 2016-ban konzervált falszakasz vonaláig) és átlagosan 110-130 cm magasságban tisztítottuk meg a falsíkokat és a faltetőt.

Mindkét falszakasz feltárása során megfigyelhettük, hogy a külső falsíkokban, a boltozatos átjáró indítását képező fal vonalában egy-egy nagyméretű téglatest alakú, faragott „darázskő” helyezkedik el. Ezeket a faragott köveket a falszövet egységesen veszi körbe, azaz nem egy korábbi kapuátjáróhoz tartozó elemek (pl. sarok armirozás) lehetnek, hanem inkább a falazat stabilitását segíthették elő.

A kaputorony délnyugati sarkának és déli falszakaszának feltárását a belső vár keleti falától mért 440 cm hosszan végeztük el. A kutatási területen az eredeti felszíntől a szelvény keleti szakaszán -180 cm-ig, míg nyugati szakszán, azaz a kaputorony délnyugati sarkánál, -300 cm-ig mélyítettünk. A kaputorony délnyugati sarkánál a fenti mélységben került elő a sarokarmirozás első, in situ nagyméretű kváderköve. Felette az erősen lepusztult falszakaszokban még négy hasonlóan faragott elem fészke vehető ki, méretük kb. 50 x 55 x 80 cm lehetett.

A feltárás végén megállapíthattuk, hogy a kaputorony téglalap alaprajzú, külső méretében 12,3 m x 7,75 m kiterjedésű épülete egyetlen építési periódusban épült. A korai és későbbi falak viszonyát figyelembe véve a következő megállapításokat tehetjük. A ma is látható kaputorony helyén nyílhatott a korai, még külső várrészekkel nem rendelkező erősség ismeretlen kapuja. Az új kapurendszer kialakításakor feltételezhetően a korai kaput magába foglaló várfalszakaszt nagyobb szakaszon visszabontották és ahhoz mindkét oldalon hozzáépítve emelték a többszintes kapuátjárót.

A jelentős magasságú épület lényegében körülvehette a belső vár korai várfalát, jelentősen túlnyúlva annak magasságán. A kaputorony belsejének nyugati, 7,8 m hosszú szakaszát boltozattal, míg a keleti, 3,4 m hosszú szakaszt síkfödémmel fedték. Ez utóbbi szerkezeti váltás feltételezhetően a felvonóhidás kapu működtetésével lehet kapcsolatban, melyről írott források is tájékoztatnak.⁶ A tavalyi évben tett megfigyeléseink alapján a kapu keleti keretköveit, feltételezhetően a vár életének kései periódusában, átalakították. A déli kerékvető ívében egy háromszög alakú bevágást alakítottak ki, míg az északi oldalon teljes mértékben levésték a kerékvetőt a szárkó alsó harmadáról. Ezzel lényegében a korábbi kapuátjáró ismeretlen okból történő kiszélesítésére törekedtek.

Alsóvár

Alsóvár, felső várrész (déli terület)

Az Alsóvár területét a jobb dokumentálhatóság érdekében és a terepi adottságok miatt két szakaszban kutattuk és tárgyaljuk a következőkben is. „Alsóvár, felső várrész” néven a fennmaradt boltozatos átjárót magában foglaló kelet-nyugat irányú faltól délre, azaz magasabban lévő részeket neveztük el. „Alsóvár, alsó várrésznek” a boltozatos átjárótól északra, azaz a mélyebb szinten elhelyezkedő területet neveztük el.

A felső várrész területének keleti zárófalát teljes hosszában feltártuk és megtisztítottuk a XIV. szelvényvel. A 24,6 m hosszú, meredeken dél felé emelkedő, a természetes sziklafelszint követő falazat külső és belső síkját mindkét oldalon átlag 100 cm széles, nagyköves pusztulási réteg alól bontottuk ki. A várfal átlagos szélessége 110 cm volt.

A várfalat a természeti adottságokat kihasználva, a dél felé emelkedő terepen, egy környezetéből kiemelkedő sziklaplatóig építették meg, és itt egy kelet-nyugat irányú, a sziklának épített várfallal rekesztették el. A keresztfalnak a nyugati végében, az itt futó felvonó pályájára keresztben egy, a természetes sziklafelszínre mélyített kaput vagy nyitott átjárót alakítottak ki. Ennek feltártuk küszöbszintjét, illetve az egykori keretköveinek fészkére utaló, sziklába történő befaragásokat. A nyugati fészek 40 x 44 cm kiterjedésű, és az részben a kelet-nyugat irányú fal nyugati végétől 225 cm-re lévő függőleges sziklafalba mélyed. A keleti fészek a zárófal nyugati végződése mellett található, kiterjedése 38 x 42 cm. A küszöb szélessége átlagosan 45 cm, felülete vízszintes (9. kép). Magassági szintje megegyezik az alsóvárat lezáró keresztfal aljában futó, 25 x 30 cm átmérőjű, félkör metszetű gerenda fészkének aljával. Az innen elkorhadt gerenda feladata feltételezhetően a falazat aljának keresztirányú stabilizálása volt.

A keleti várfal északi, mélyebben elhelyezkedő szakaszán, a fal külső oldalán két, az északkeleti irányba meredeken ereszkedő felszín felé irányított trapéz alaprajzú lőrés maradványait tártuk fel. Az északi lőrés a keleti várfal északi, a meredek sziklafalhoz támaszkodó végétől mért 90 cm-re található. Az északi kávájának megmaradt egy köve, valamint a déli kávájának belső oldala közötti szélesség 115 cm, alaprajza így kiszerezhető. Ettől délre, szintén az északi sziklafaltól mérve 300 cm-re, a gyökérzet alkotta jellegzetességet figyelembe véve, egy 115 cm széles belső nyílású, feltételezhetően szintén

6 Az 1608. évi inventáriumban találkozunk a torony 1. szintjén lévő „Belső varban kapu felvono hazban” kifejezéssel.

9. kép: Az Alsóvár felső lezárásának sziklába vésett kapuja

10. kép: Az Alsóvár felső várrész nyugati falának részlete

trapéz alakú lőrés részletei kerültek elő. A lőrés déli kávája a belső falsík mentén mintegy 70 cm magasságban maradt meg. Ennek a lőrésnek is már csak kiserkeszthető alaprajzát ismerjük.⁷

Az Alsóvár, felső várrész nyugati traktusában, a boltozatos átjárót magában foglaló fal és a nyugati oldalon emelkedő természetes sziklatömbök között minimális falmaradványokkal és domborzati anomáliákkal is jelentkezett a várrész nyugatról lezáró külső várfal. Kutatására jelöltük ki a XIII. szelvényt. Megtisztítottuk a várfal külső falsíkját és annak előterét mintegy 13 m hosszúságban. A várfal belső síkja mentén két nagyobb kiterjedésű szelvényrészelt jelöltünk ki a belső várudvar szerkezetének és rétegviszonyainak vizsgálatára (10. kép). Nagyköves pusztulási és omladékos, habarcsos rétegek alatt a faltetőktől mért átlag -160-180 cm mélységben találtunk olyan tömörebb feltöltési réteget, mely a terület utolsó használati szintjéhez kapcsolható.

A kutatott területek rétegviszonyai alapján a két fal között fedett épület nem állhatott, erre utaló építészeti vagy épületszerkezeti elemek (osztófalak, oszlophelyek stb.) nem kerültek elő. De nem észleltük markáns, beltéri épületre, vagy intenzívebb használatra utaló járósínt meglétét sem.

A külső várfal déli felében, valamint a boltozatos átjárót magában foglaló északi fal nyugati végében összesen három, aszimmetrikus alaprajzú lőrést tártunk fel. A fal déli végében feltárt 1. lőrés belső szélessége 140 cm. Az északi kávája a várfal belső síkjára merőleges, hossza 140 cm-en keresztül követhető, ezután ez nyugat felé lepusztult. A lőrés déli kávája is merőleges a belső falsíkra, hossza 130 cm-ig követhető. Ezután síkja megtörik és északnyugati irányban folytatódik. Feltételezhetően a lőrés északi kávája is hasonló formájú lehetett. A nyugati várfal középvonalában elhelyezkedő 2. lőrés belső szélessége 150 cm, északi kávája 30-50 cm magasságban, míg déli kávája 40-50 cm magasságban maradt fenn. A lőrés alaprajza aszimmetrikus homokóraformát mutat (11. kép).

A lőrés belsejében az északi káva mentén, illetve abba beékelődve – a lőrés legkeskenyebb pontján – egy 42 x 22 cm dupla, függőleges gerendafészek mélyül 8-10 cm-t a habarcsos felszínbe. Hasonlóképpen a déli káva mentén egy 23 x 22 cm kiterjedésű fészket tártunk fel a lőrés aljában. A két fészek közti 44 cm széles helyet beépítették. A fészkektől a külső falsík irányába a lőrés alját 10 cm-rel megemelték, ugyanakkor ez a habarcszott felület a külső falsík irányába enyhén lejt. Egyértelműen megállapítható, hogy az 1. és 2. lőrés speciális alaprajzi formájával igazodik a várfal külső oldala előtt húzódozó, sziklakkal tagolt kis völgy irányához.

A boltozatos átjárót magában foglaló falazat nyugati végében található 3. lőrés belső szélessége 130 cm. Ny-i kávája a belső falsíkra merőleges, 85 cm hosszúságban követhető, majd síkja északkelet felé megtörik. Ez utóbbi falsík hossza 110 cm-en követhető, külső széle azonban lepusztult. Keleti kávája a belső falsíkra vetítve hegyesszögben törik, északkelet felé tart és 110 cm hosszan követhető. Innen nagy valószínűséggel egy újabb töréssel északkelet felé tart, de ez a rész elpusztult. A nyugati káva 30-35 cm, míg a keleti káva 10-35 cm magasban maradt meg. A lőrés alja habarcsolt, kemény felületű, a lőrés szélei felé enyhén emelkedik.

7 Ezek a lőrések az északkeleti irányú mélyedés alját határoló sziklafalak közé beépített várfalszakasz védelmére voltak hivatottak. Ennek a kis hosszúságú, az Alsóvár, alsó várrész keleti fala felett emelkedő várfalnak minimális nyomai figyelhetők meg terepen, itt régészeti feltárást nem végeztünk.

11. kép: Az Alsóvár felső várrész nyugati falában feltárt „homokóra” alakú lőrés

A nyugati várfal belső síkjától keletre, átlagosan 520 cm távolságra, egy párhuzamosan futó fal nyugati síkjának részleteit tártuk fel. Ez a felvonó pályájának vonalát nyugat felől határoló fal a „Csiga” felé meredeken, rézsűsen lepusztult, keleti síkját csak minimális magasságban tudtuk feltárni. A boltozatos átjárótól délre a 200 cm széles fal egy 11 m hosszú szakaszát vizsgáltuk (12. kép). A támfal erős pusztulása miatt a magasabban elhelyezkedő nyugati falsík szintjében sem érzékelhető semmiféle nyílás a fal szerkezetében. Ez a támfal utólagosan épült a boltozatos átjárót magában foglaló fal déli oldalához. A fal keleti síkja „belelóg” a boltozatos átjáró nyugati szélébe, azaz feltételezhető, hogy az utóbbinak nem csak a felső íve, hanem a nyugati kávája, de lehet, hogy a keleti kávája is erősen lepusztult. Így a nyílás eredeti szélessége, küszöbszintjének esetleges feltárásáig, bizonytalan marad.

Alsóvár, alsó várrész (északi terület)

A várrész magasabban elhelyezkedő, a boltozatos átjárótól északra lévő területén három szelvényben (IX., XI., XII. szelvények) vizsgáltuk a belső területek rétegviszonyát, esetleges járószint vagy használati szint meglétét. A boltozatos átjárótól északnyugatra emelkedő természetes sziklatömbök tövében nyitott IX. szelvény (230 x 200 cm) és attól északra elhelyezkedő XI. szelvény (200 x 200 cm) területén nagyköves, földes, mélyebben mészhabarcos, köves pusztulási rétegeket tártunk fel. A IX. szelvény területén mintegy 130 cm-es mélységben előbukkant a hegy természetes sziklafelszínének egy nagyobb

12. kép: A „Csiga” útvonalát nyugatról lezáró fal az Alsóvár felső várrészben

részlete. Kutatásaink során azonban intenzív vagy folyamatos emberi használatra utaló járó- vagy használati szintet nem találtunk.

A boltozatos átjárótól északkeletre lévő sziklatömb mellett alakítottuk ki az észak és kelet felé egyaránt ereszkedő terepen az észak-déli irányban 450 cm hosszú, míg keletnyugat irányban 200 cm széles XII. szelvényt. Déli végében átlagosan -200 cm-t, míg lefelé ereszkedő északi végében -80 cm-t mélyítettünk. Itt is azonosítani tudtuk a földes, majd mészhabarcos, nagyköves pusztulási rétegeket.

Mindezek alatt egy tömör, apróköves, világosbarna, 16-17. századi leletanyagot tartalmazó, 110 cm vastagságú réteg (feltöltés?) jelentkezett. Ennek a rétegnek a felszíne a boltozatos átjáró előterében mintegy 280 cm hosszan nagyjából vízszintes, ezt követően észak felé meredeken alábukik. Mivel az Alsóvár területe ezen a helyen mind északi, mind keleti irányban meredeken esik, ezért nem dönthető el, hogy valóban egy vízszintes területet alakítottak ki a boltozatos átjáró északi előterében, vagy a réteg felszíne követi a természetes terep változását.

Az alsó várrész nyugati várfala belső síkját a X. szelvényvel vizsgáltuk. Ennek átlagos szélessége 100 cm, mélysége a terepviszonyokat követve változó, -50-120 cm volt. A várfal belső síkját 90-120 cm magasságig bontottuk ki. A fal síkja és a falmag is nagyon rossz, instabil állapotban volt, még föld alatt lévő elemei is ugyanolyan állapotban voltak, mint a felszínen látható részei. Járószint vagy természetes sziklafelszín ebben a mélységben nem jelentkezett. A bontást a fal balesetveszélyes állapota miatt az elért mélységben felfüggesztettük.

Az alsó várrész északnyugati, teljesen elpusztult várfala helyén sejtettük a feltárás kezdetekor az Alsóvár külső kapuját.⁸ A terület feltárására nagyméretű, a külső és belső várfalsíkok kutatására is alkalmas szelvényt jelöltünk ki (XX. szelvény). Az apróbb és nagyobb köveket is tartalmazó egységes, barna színű, tömör réteg alatt az elpusztult várfal teteje -30-50 cm-rel jelentkezett. A feltárás során megfigyeltük, hogy a várfallal körbeépítettek egy visszafaragott 220 x 140 cm kiterjedésű sziklatömböt, melynek nyugati széle alkotta a fal külső síkját. A sziklatömb külső széléhez igazodva vezették a fal vonalát az északi részen álló ívesen kialakított várfalhoz. A várfal vastagsága itt igen jelentős, meghaladja a 300 cm-t is. A szelvény északi bővítményében, mintegy 600 cm hosszán, minimális mértékben feltártuk a magasan álló északi fal külső lepusztult falsíkjának felszín alatti maradványait is.

A várfal belső oldalán nyitott szelvényrészben 430 cm hosszán követtük és bontottuk ki a falsíkot, átlagosan 100-120 cm magasságban. A déli metszetfalnál elért mintegy 200 cm-es mélységben a fal belső oldalán járószintet vagy bárminemű jelentősebb rétegváltást a tömör, barna színű, apró és közepes köves rétegben nem észleltünk (13. kép). A fal tetejétől mért -120 cm-en, közvetlenül a fal tövében jelent meg a mészhabarcos, nagyköves pusztulási réteg első nyoma.

A fal belső oldalán feltárt vakolatmaradványok, valamint az egységes, de a fal pusztulási rétegét fedő réteg alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a vár pusztulását követő időszakban, a Felsővár irányából érkező és itt összetorlódott eróziós réteg mozdíthatta ki idővel a helyéről az Alsóvár északnyugati faltömbjét, mely lecsúszva a természetes sziklatömbörről, kidőlt. Ezen a területen tehát, mivel a belső falsík mentén járószintet nem találtunk, továbbá a vakolatmaradványok szabadon álló falfelületre engednek következtetni, nem számolhatunk egy kapu létevel.

Az Alsóvár keleti, mélyebben elhelyezkedő várudvarán többszöri tereprendezeit követően próbáltunk kutatásra alkalmas szelvényeket kijelölni. Az alsó várrész közepét elfoglaló, markánsan jelentkező sziklapadka alatt, a vár írott forrásokban említett kútjának feltárására tettünk kísérletet. A többszörösen is kibővített, észak-déli irányban mintegy 450 cm hosszú és kelet-nyugat irányban 500 cm széles, L alakú XXIII. szelvény területén nagyköves, humuszos, mélyebben földes, gyökeres omladékréteget bontottunk. A szelvény déli felében előkerült egy kelet-nyugat irányú, a sziklafalnak „tapasztott”, átlagosan 140 cm széles fal igen erősen lepusztult tömbje. A mélyebb várudvar mikrodomborzati viszonyait figyelembe véve ez a belső osztófal feltételezhetően támfal jelleggel is funkcionált a magasabb déli és mélyebb északi részek között. A -50 cm mélységben előkerült belső faltetőtől északra a falazat külső, minimális magasságú (10-40 cm) síkja mintegy -180 cm mélységben mutatkozott (14. kép).

Ebben a kelet-nyugat irányú falban a középső sziklapadka oldalától mérve 120-240 cm között jelentkezett egy nyílás, melynek nyugati kávája 10-50 cm magasságig, keleti kávája 10-30 cm magasságig maradt meg. A nyílás és kávjának szintje is észak felé ereszkedik. A nyílás belső, déli oldalán a kávak végein erősen elpusztult állapotban, de átlagosan 25x25 cm-es keretkőre(?) utaló fészkek mutatkoztak. A nyílás belsejében lévő köves, vöröses-barna színű omladékréteget (mely talán a Felsővár irányából érkező pusztulási, eróziós

8 Sejtésünket erősítette Ledentu 1639-ből származó, Szádvárat hitelesen ábrázoló metszete, melyen az Alsóvár falán nagyméretű, észak felé nyíló kaput jelöl.

13. kép: Az Alsóvár alsó várrész északnyugati falának belső rétegviszonyai

réteggel azonosítható) nem bontottuk el. Így a nyílás pontos szerkezete és funkciója az ásatás végére nem volt beazonosítható.

A belső osztófal keleti, északkeleti előterében, közvetlenül a keleti várfal belső oldala mentén emelkedő földes, köves, nagyméretű tuskókkal borított törmelékhalom vizsgálatára nyitottuk a XXV. szelvényt. A kiemelkedés nyugati oldalának tisztítása közben mészhabarcsba rakott kőfal erősen lepusztult észak-déli irányú tömbje került elő. A XXIII. szelvényben feltárt belső osztófaltól északkeletre tehát egy eddig ismeretlen épületet emeltek a keleti várfalnak és az itt emelkedő természetes sziklatömbnek támasztva.

Az épület északi fala, külső falsíkok hiányában, mintegy 150 cm hosszan érzékelhető nyugati irányban. Szélessége 100-130 cm, külső pusztult falmagja átlag 100-120 cm magasan lett kibontva. Rajta bármilyen nyílás, falelválás nem volt érzékelhető. A falat egyértelműen a sziklához tapasztották. Belső, jól követhető falsíkját 20 cm magasságig bontottuk ki. Az épület belsejében egy apróköves, tömör, sötétbarna réteg jelentkezett egy átlag 20-25 cm vastag humuszréteg alatt, benne a kibontott, mintegy 150 cm mélységig rétegelválás nem figyelhető meg (15. kép). Ugyanakkor a későbbiekben ismertetésre kerülő XXII. szelvény nyugati metsztfalánál tett megfigyelések alapján megállapítható, hogy ez a réteg nem azonos a XX. és XXIII. szelvényekben is megfigyelhető eróziós, pusztulási réteggel. Utóbbi nekifut a belső kelet-nyugati irányú osztófal síkjának, míg az épületben található réteg ezzel nincs semmilyen kapcsolatban.

Véleményünk szerint az épület belsejében lévő masszív vastag réteg feltételezhetően emberi tevékenység során kerülhetett a helyére, azaz az egykori épület belső terét, talán a gyilkjáró szintjéig, feltöltötték. Az épület nyugati falának mérhető hossza (a XXIII.

14. kép: Az Alsóvár alsó várrész legmélyebb pontját kettéosztó falazat maradványa

szelvényben feltárt belső osztófalig) kb. 680 cm. Az épület nyugati fala utólagosan épült hozzá a belső udvari osztófal síkjához (16. kép). Lepusztult falmagjának magassága 150-200 cm. Belső síkjának legfelsői kövei az itt lévő két nagyméretű tuskó és gyökérzete alatt kerültek elő. A fal mérhető, kibontott szélessége 50-80 cm, kiszerezhető teljes szélessége 100-110 cm. Falelválás vagy nyílás a Ny-i fal vonalában sem észlelhető.

Az alsó várész keleti külső várfala aljában egy, a feltárás előtt megfigyelt kiromlás aljának felderítése közben, szerencsés véletlennek köszönhetően bukkantunk az Alsóvár már korábban keresett kapujára. Az északkeleti saroknál elhelyezkedő természetes sziklatömbtől dél felé 5-6 m-re lévő nyílás kutatására annak mind külső (XXI. szelvény), mind belső oldalán (XXII. szelvény) kutatási felületeket jelöltünk ki.

A várfal külső oldalán nyitott kelet-nyugat irányú, 150 cm széles és 850 cm hosszú kutatóárokkaival és annak nyugati kiszélesedő blokkjával tártuk fel a kapu külső síkját és előterét. A keleti falban érzékelt kiromlás alján mutatkozott a tényleges kapu záródása. A kávak felső szélén elhelyezkedő kövek tetején átlag 6-8 cm magas, és a déli oldalon 10 cm, az északi oldalon 20-25 cm mély keskeny vízszintes fészkek figyelhetők meg. Ezek feltételezhetően a kaput felülről lezáró áthidaló deszkák/gerendák nyomát őrizték meg.

A kapu kávai nem teljesen merőlegesek a keleti fal külső síkjára, hanem enyhén dél felé törnek. A kapu külső részletei erősen lepusztultak. Keretköveinek fészkeire utaló nyomok csupán csak a kapu felső részén találhatóak, egy-egy sarkosan illeszkedő kő alapján azonosíthatóak. A déli fészkek 26x65 cm, míg az É-i fészkek 32x50 cm nagyságú. Az eredeti felszíntől mért -185 cm-re került elő a kapu világosbarna döngölt föld alkotta küszöbszintje. Küszöbök nem kerültek elő (17. kép).

15. kép: Az Alsóvár alsó várrész keleti falához csatlakozó épület észak felől

16. kép: Az Alsóvár alsó várrész keleti falához csatlakozó épület nyugat felől

17. kép: Az Alsóvár alsó várrész keleti falában feltárt gyalogkapu külső oldala

A kapu magassága a vízszintes fészkektől mérve 175 cm, míg szélessége 105-120 cm. A keleti várfal ezen szakaszának vastagsága 225 cm. A kibővített kutatóblokkban, a kapu déli kávéjától 40 cm-re egy kiromlott, vízszintesen elhelyezkedő, 25 cm széles, és minimum 40 cm magas fészkek jelentkezett. Ennek északi párját a várfal állapota miatt feltárni nem tudtuk. A kapu előterében a belső járószinttől/külsőszinttől mért -180 cm-es mélységben a bontást felfüggesztettük. Itt a külső járószint még nem került elő. A kapu déli oldalán említett vízszintes fészkek és a mélyen húzóódó, de fel nem tárt külső járószint alapján feltételezzük, hogy a kaput egy fa feljárón vagy lépcsőn közelíthették meg.

A külsőszint felett jól azonosítható utolsó járószintet a kapu belső oldalán, az egykori várudvar területén is sikerült meghatározni egy 220 x 250 cm kiterjedésű területen. A kapu északi kávéjához csatlakozik a XXIII. szelvényben feltárt belső osztófal keleti vége (18. kép). Ez a fal utólagosan épült a keleti külső várfalhoz. Lepusztult déli síkja alján, részben a járószint alá mélyedve, egy 10-15 cm magasságú, 20-25 cm mélységű, a falsíkkal párhuzamos gerenda fészke volt megfigyelhető. A kapu belső sarkánál ezt a gerendafészket egy 15 cm széles falazat zárja le. A gerendafészkek betöltése porózus, mészhabarcsos, laza köves volt. A gerendafészkek vonalában a járószint felszíne megszakadt.

A kapu külső előterében lévő markáns domb átvágásával egyértelműen bizonyítani tudtuk, hogy annak anyaga a várkapun keresztül kifolyt, a Felsővár irányából érkező eróziós,

18. kép: Az Alsóvár alsó várrész keleti falában feltárt gyalogkapu belső oldala

pusztulási réteggel, elsődleges és másodlagos nagyköves omladékrétegekkel azonosítható. Mind a várkapu környezetében, mind az egyéb kapuk és azonosítható nyílások területén végzett feltárás alapján nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy az azokhoz tartozó keretköveket a környék lakossága a vár felhagyását, pusztulását követően elhordhatta.

Az alsó várrész területén feltárt, eddig ismeretlen épületek és építészeti részletek alapján kísérletet tehetünk az Alsóváron belüli, valamint az Alsó- és Felsővár között működött „Csiga” közlekedési rendszerének rekonstruálására. Az egyértelműen védelmi szempontok alapján kialakított, és feltűnően kisméretű alsóvári gyalogkaput egy északnyugati-északi irányból érkező szekérúton lehetett megközelíteni. Ez az út a kaputól, annak keleti előterében, a terepviszonyok figyelembevételével, kb. 35-40 m-re ért véget az itt meredeken emelkedő sziklák tövében. Innen a kapu már csak gyalogosan volt megközelíthető a sziklás terepen.

A gyalogkapu védelmét egy összetett rendszer biztosította, mely egyrészt a korábban említett XIV. szelvény alatti meredély végében található, de nem kutatott falszakaszból állt, melyről oldalazó tűzzel védhették a bejáratot. Másrészt az Alsóvár területét kettéosztó keresztfalon feltárt, előzőekben tárgyalt ún. 3. lőrés iránya is egyértelműen a gyalogkapu felé mutat. Ugyanakkor nem tartjuk kizártnak, hogy a keresztfal keleti végében is létezhetett egy hasonló funkciójú lőrés.⁹

9 Ezt a sziklához kapcsolódó keleti falszakaszt a fal állapota miatt csak minimális mértékben tudtuk megtisztítani, ugyanakkor gyalogosan a sziklaperem elég könnyen megközelíthető volt.

19. kép: A „Csiga” pályájának megkutatott felső részlete a sziklalépcsővel

A gyalogkapun belépve az alsó várrész területére, az északi részen lévő épület – innen feltételezhetően a gyilokjáró-szintet közelítették meg a várbeliek –, valamint a mélyebb területet lehatároló osztófal miatt, a „Csiga” útvonala csak a központi sziklapadka déli megkerülésével volt lehetséges.¹⁰ Az említett lőrés lényegében ezt az útvonalat védte. Az alsó várrészt kettéosztó falon feltárt nyílás, melyet nem kutatott, de ereszkedő szintje miatt, lépcsős kialakításának gondolhatunk, talán a várrész legmélyebb pontján elhelyezkedő várkúthoz vezetett.

Az alsó várrész közepén elhelyezkedő, aránylag vízszintesre kialakított sziklapadka feltételezhetően a felvonószervezet indító- vagy rakodóállomása helyeként szolgált. Innen a természetes sziklafalak és mesterségesen épített falak által lehatárolt területen, nyílegyenesen húzhatták fel a szekereket a Felsővár irányába. A „Csiga” pályáját két területen vizsgáltuk. Az Alsóvárat lezáró felső keresztfal mellett megtisztított sziklafelszínén egymással párhuzamosan futó, vésett sziklamélyedéseket dokumentáltunk. Ezek átlagosan 25-30 cm szélesek voltak és egymástól 75-80 cm húzódtak.

Egy másik felületet a felvonó felsővári kapujától 10 m-re tisztítottunk meg. Itt hasonló szélességű, az alsóbb szakasz nyomvonalaéhoz illeszkedő, kikopott vájatot dokumentáltunk. A Felső- és Alsóvárat összekötő útvonalon megtisztított, töredezett, egyenetlen felületű, olykor meredeken eső sziklafelületeken nagy valószínűséggel nem közvetlenül, hanem egy megépített, talán fából készült pályán mozgatták az elsősorban víz és tűzifa szállítására

10 Sajnos ennek a területnek a kutatása az itt található, majd a feltárás során „felülről” érkező több tíz köbméternyi törmelék miatt kivitelezhetetlen volt.

használt kocsikat. A pálya keleti oldalán, ezen a felső szakaszon, megtisztítottunk egy 4 fokból álló, sziklába vésett kis lépcsősort is (19. kép). Utóbbi bizonyítéka lehet, hogy talán karbantartási, tisztítási munkák miatt gyalogosan is használták a felvonó nyomvonalát Szádvár lakói.

Ugyan maga az Alsóvár nem szerepel Angelini 1573-as alaprajzi felmérésén, viszont egy 1570-ből származó urbáriumban már említik a „Csigát” működtető embereket és lovakat. Az Alsóvár, felső várrész XIII. szelvényében feltárt, várfalához futó feltöltési rétegekből 16. századinál korábbi leletanyag nem került elő. Egy 16. századi, annak talán középső harmadára tehető kiépítés feltételezését erősíti a külső vár falához csatlakozó rétegben talált 1529-es dénár is. Mivel az Alsóvár a felvonó miatt szerves egységet alkot a felsővári külső várral, építésük egy időre helyezhető.¹¹

11 Szeretném megköszönni a feltárásban nyújtott segítségét Bárdos Nándor, Bakos Gábor, Simon József és Kalászdi György kollégáimnak, Gillich Olivér, Szoboszlai Gergely és Grecmajer Tamás technikusoknak, Tomatás Tímeának, a Szádvárért Baráti Kör tagjainak és önkénteseinek, valamint Káló Gyulának és csapatának.

VÁRAK PEST MEGYÉBEN

VEZETŐ A CASTRUM BENE EGYESÜLET 25. VÁNDORGYŰLÉSÉNEK
TANULMÁNYÚTJÁHOZ

MAG HELLA

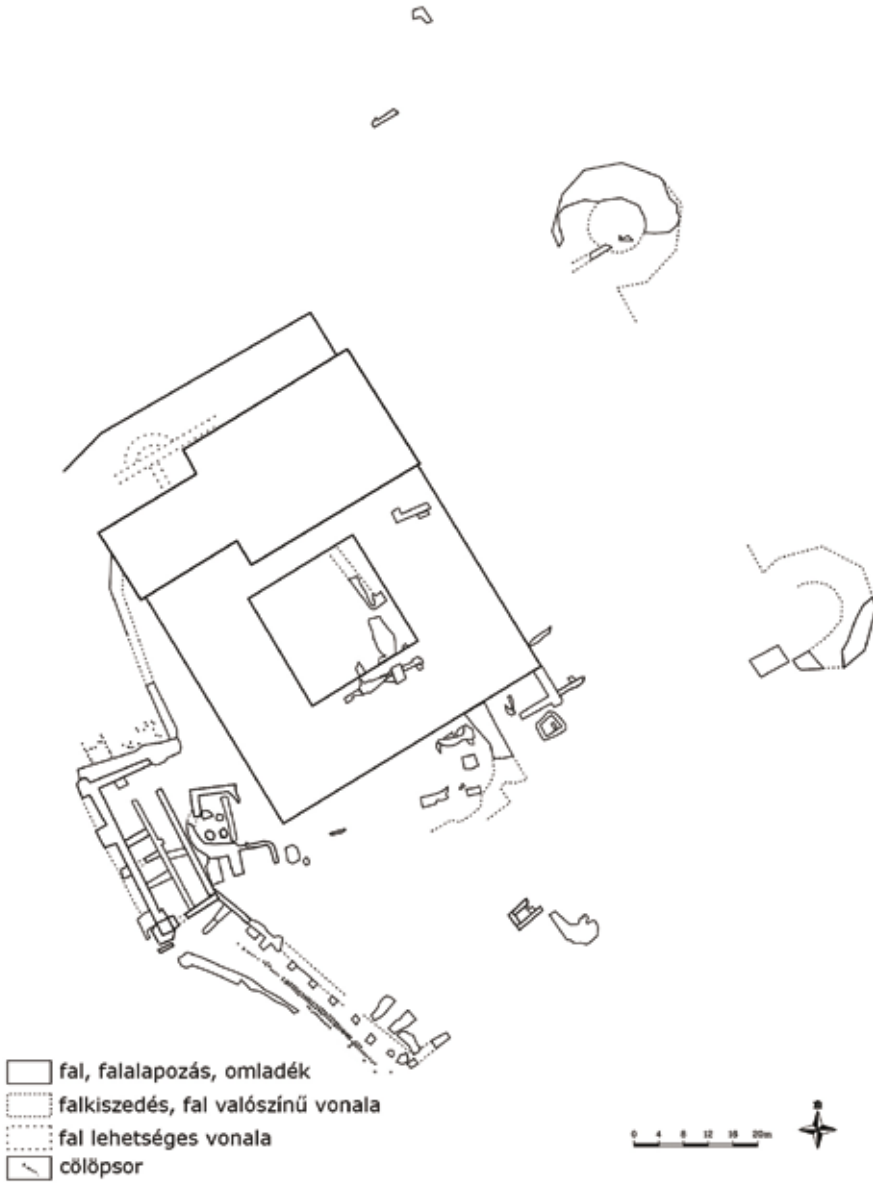
A VÁCI VÁR

Vác városa – több, Árpád-kori városias településhez és egyházi központhoz hasonlóan – földrajzilag kedvező helyen fekszik, az ország központi régiójában, a Duna bal partján. A terület stratégiai fontosságú volt az itt létező dunai átkelőhely miatt. Emellett egykori szárazföldi kereskedelmi utak is húzódtak itt: a Duna mentén futó észak-déli kereskedelmi út e tájon találkozott a Kelet-Magyarország felől jövő, illetve a bányavárosok felé tartó utakkal. A mai Géza király tér környékén, a belváros déli részén található a legkorábbi településmag, az egykori székesegyházat is magába foglaló, később végvárként funkcionáló püspöki székhely, amely a Dunára néző kisebb, 7-8 méteres homokteraszon alakult ki. Ettől északra már a kora Árpád-korban létrejött a váralja település, a késő középkori magyar város. Még északabbra található a harmadik települési egység, a késő középkori német város.

Vác első említését az *Annales Yburgenses*-ben, az 1074. évnél, IV. Henrik Salamont segítő magyarországi hadjáratánál találjuk – *Wazenburg* formában. Egy évvel később, a garamszentbenedeki apátságnak adományozott Alpár falu részbirtokosaként már a váci püspökség is felbukkan: „*cum episcopalibus sancte Marie Waciensis civitatis.*” Írott forrásainkban tehát I. Géza uralkodásának idején (1074-77) tűnik fel Vác. A püspökség alapításának legendáját a Képes Krónika őrizte meg számunkra, ahogy itt olvashatjuk azt is, hogy I. Gézát az általa alapított váci székesegyházban temették el. A történettudomány ennek ellenére úgy véli, hogy a váci püspökség alapítása már Szent István uralkodásának végén megtörténhetett. Első hiteles említése 1199-ből maradt ránk, titulását – Szűz Mária – a 14. században említi elsőként írott forrás. Rogerius munkája az 1241. március 17-i tatár pusztításról tanúsít. Említi a székesegyházat, továbbá az egyház várszerűen megerősített épületeit. Kubinyi András szerint sem e forráshely, sem a legkorábbi említés – *Wazenburg* – nem bizonyítja egyértelműen azt, hogy már az Árpád-korban vár, erődítmény állt itt. A püspök váci várát, várnagyait ugyanakkor a késő középkorban több forrás említi 1455 és 1505 között. A 15-16. század fordulója a püspöki székhely középkori történetében az utolsó prosperáló időszak. Galeotto Marzio leírásából tudjuk, hogy Báthori Miklós püspök Itáliából érkezett mesterekkel a székesegyházat és a püspöki palotát óriási költséggel pompásan újjáépíttette. Ezen építkezésekre ma már csak a 18. századi bontások során előkerült reneszánsz címertáblák, baluszter-osztók, nyíláskeretek és figurális faragványtöredékek utalnak.

1526-ban érte Vácot az első, ekkor még sikertelen török támadás. 1544-ig gyakran változtak a terület feletti uralmat megszerző felek, ám ekkor tartósan elfoglalták a törökök, akik a székesegyházat dzsámiként használták. A 15 éves háború változást hozott, folyamatos harcok után Vác rövidebb időre a királyi Magyarország végvára lett. Az 1620-as évek második felétől 1686-ig ismét oszmán-török fennhatóság alatt állt.

A váci vár középkori és kora újkori maradványainak összesítő alaprajza

A török korból a terület erődítéseire vonatkozó számos adattal rendelkezünk. 1543-ban a váci vár megerősítésére fordított pénzről esik szó. 1542-ben felégették Vácot, majd ezt követően 1560-62 között javították a vár tornyait és kapuit. Vác ekkori helyrajzára nézve alapvető forrás egy házösszeírás, amely az 1570-es években keletkezhetett. Ebben várfalakra, várkapura, ágyútoronyra utaló említéseket is találunk. Egy velencei követ 1596-os jelentése szerint a vár 4 sarkára a törökök erős bástyákat építettek. A 17. század első évtizedeiben többször említik a vár palánkját, annak kijavítását, illetve mérete csökkenését. Néhány, a 16-17. század fordulóján készült, forrásértékűnek tartható metszeten még magasan áll a székesegyház nyugati homlokzata két toronnyal, illetve egyéb, bizonyára emeletes épületek. Ezek elbontása, köveiknek építőanyagként való másodlagos felhasználása nagyobb mértékben az 1620-as években kezdődött. Több, a 17. század középső harmadában kelt forrás sövényfalúként említi a váci várat. Leghitelesebb képi forrásnak azt a hadmérnöki felmérést véli a kutatás, amely a város és a vár alaprajzát ábrázolja, s valamikor a 17. század folyamán keletkezhetett. Kivonulásukkor, az 1680-as években a törökök felrobbantották a várat. Az ekkor készült metszeten már nem áll a székesegyház, helyén minaret emelkedik.

A 18. század elején néhány forrás még említi, hogy romosan, de állnak a vár falai, bástyái, a székesegyházat is romként említik. A területen 1719-ben indult újra az élet, amikor Vácra érkeztek a ferences rend szerzetesei, akik hamarosan megkezdték a középkori püspöki székhely épületeinek romjain a ma is álló ferences templom és kolostor építését. A ferencesek építkezéseik során számos falra, leletre bukkantak, s erről feljegyzéseket is készítettek, amelyek *historia domus*-ukban maradtak fenn. Építkezéseik után a középkori maradványok szinte nyom nélkül eltűntek a felszínről: csak az északkeleti saroktorony, valamint a Duna felé eső várfal egy kis szakasza maradt mindvégig látható.

Tudatos, a leletek felszínre hozatalára irányuló kutatást először 1912-ben végzett itt Gerece Péter – minden bizonnyal Tragor Ignác kezdeményezésére és közreműködésével. Ekkor a kolostor délkeleti sarka közelében találhattak falakat, amelyeket a székesegyházhoz tartozónak vélték. A mai Géza király téren álló szakközépiskola építéséhez kapcsolódóan az 1960-as évektől végzett leletmentő feltárásokat a váci múzeum Stefáns István és Kőszegi Frigyes vezetésével. Itt, a középiskola udvarán megmaradtak a vár föld felett is érzékelhető falai, amelyeket később az északkeleti saroktoronnyal azonosítottak. A kutatások az 1980-as évek elejétől szaporodtak, azonban továbbra is leletmentő jellegűek voltak. Ekkortól már Tettamanti Sarolta irányításával folytak a feltárások, amelyben 1978-83 között Kővári Klára, 1978-80 között Kozák Károly is részt vett. A középiskola bővítése kapcsán 1982-ig feltárással került a vár másik, délkeleti saroktoronyának részlete. Jelentős eredménnyel járt az 1980. évi leletmentés is a ferences kolostor udvarán, ekkor a terület belsejében állt különféle épületekhez köthető falak maradványait tárták fel, amelyek közül a legkorábbi az Árpád-korra kelteztek és feltételelesen az egykori püspöki palota részleteként értelmezték az ásatók. Már ekkoriban nyitottak néhány szelvényt a kolostortól délre eső területen, ahol 18. századi feljegyzések alapján a székesegyház helyét feltételezték. A kutatásban az 1988-as év hozott fellendülést, ettől kezdve 1992-ig minden évben zajlott itt feltárási munka. Ekkor kutathattak elsőként nagyobb, összefüggő területeket, mindenekelőtt a vár nyugati oldalán, a ferences kolostor délnyugati sarka közelében, valamint ettől délre. E részen a feltárt várfal-maradványok megerősítése és a földtömeg megtámasztása céljából 1994-ben nagyobb tereprendezést végeztek, ezután készült el a Duna felőli várfal-rekonstrukció.

Tettamanti Sarolta 1998 és 2002 között szinte minden évben kutatott a vár területén. Az ekkor már tervszerű kutatás elsődleges célja volt az esetleges műemléki helyreállításra érdemes falmaradványok feltárása, azonosítása, illetve ezzel összefüggésben annak vizsgálata, hogy a korábban a ferences kolostor déli oldalán feltárt falrészletek lehetnek-e a középkori székesegyház maradványai, amint ezt Kozák Károly feltételezte. Ezért a már korábban is vizsgált Duna felőli szakasz további kutatása mellett a terület belső részén is nyitottak árkokat, szelvényeket, mindenekelőtt a ferences kolostor délnyugati sarkánál és déli fala mentén, valamint a terület délkeleti szakaszán. A ferences kolostortól délre is mind több falrészlet vált ismertté, de ezek egymáshoz való viszonyában még számos kérdés nyitva maradt. Kiemelendő egy, a 15-16. század fordulója táján épült 2,5-3,5 m vastag, 5 m hosszan megmaradt fal, amely kiszedett alapárkának vonala alapján íves lehetett, továbbá egy középkori eredetű pince részlete a barokk kolostor délkeleti sarkánál.

Ezt követően ismét több mint egy évtizedig nem zajlott régészeti kutatás a középkori püspöki székhely területén, majd a következő feltárásokat 2013-2015 között Batizi Zoltán végezte. Az ő vezetésével a ferences kolostortól délre eső területen, az épület melletti sávban kutattak, részben a már korábbi ásások által érintett, de teljesen fel nem tárt részeken, részben olyan felületeken, ahol addig egyáltalán nem zajlott régészeti kutatás. A tervszerűen végzett munkák egyik fő célja a korábban fellelt bizonytalan korú falmaradványok korának meghatározása, pontosítása volt. E kutatások eredményei még részletes publikálásra várnak, az eddig közzétett rövid jelentésekből azonban kiderül, hogy a középkori székesegyház több periódusából való falmaradványokat is sikerült azonosítani. 2018-ban a ferences kolostor felújítása kapcsán nyílt lehetőségünk régészeti megfigyelés keretében a munkák figyelemmel kísérésére. Ennek során a kolostor belső udvarán, a keleti kolostorszárny alatti pincében, valamint a déli szárny földszinti folyosóján kerültek elő – kisebb részben már ismert, nagyobb részt korábban ismeretlen – falmaradványok. A korlátozott megfigyelési lehetőségek miatt csak az egyértelmű, hogy a kolostor barokk pincéjében feltárt falak egy késő középkori, több periódusú pincéhez tartoztak.

A vár erődítései

1962-64 és 1978-83 között került feltárára a vár északkeleti és délkeleti saroktornya. Ezek egymással egykorú, azonos jellegű építmények: az előbbi sokszögű, kívül-belül kváderborítású, 5,5 m-es falvastagságú, utóbbi ugyancsak sokszögletű, az előzővel egyező falvastagságú, 20 m átmérőjű volt, azonban csak külső oldala volt kváderborítású. A tornyok a székesegyház bontási anyagából épültek a „második török uralom” idején, azaz az 1620-as évektől kezdődően. Mindkét saroktorony feltárásnál megfigyeltek olyan falmaradványokat, amelyek ezeknél korábbi, azaz a török kort megelőző erődítési rendszer részei lehettek. Elképzelhető, hogy a sokszögű tornyok helyén a sarkok korábban is valamilyen módon erődítve voltak, ezek pontos formája azonban nem volt meghatározható. A mintegy 90 m hosszú keleti várfal az itt álló középiskola miatt kutathatatlan.

A déli oldalon 1998-2002 között nagyobb területet kutathattak meg. A terület délnyugati részén látható egy rövid falszakasz, amely a déli várfal kis részlete lehet. Ettől kelet felé nagyobb területen nyom nélkül pusztult el az egykori várfal, s minden egyéb régészeti jelenség. Egy nyugatabbra eső területen került elő még egy derékszögű falrészlet, amelyet Tettamanti Sarolta a várfal részeként határozott meg.

1985-87-ben, valamint 1998-2002 között a délkeleti saroktorony vonalában, de a nyugati, Duna felé eső oldalon tárták fel egy négyszög alaprajzú, 6,5x4,5 m-es torony részleteit, amelyet ugyancsak török korinak határozott meg a feltáró. Megállapította, hogy a tornyot felrobbantották. Innen indult a három szakaszra tagolódo 98 m hosszú nyugati várfal, amelyet főként az 1980-90-es években kutattak. Ennek dél felé eső első, 38 m-es szakaszát a Duna felőli oldalon kváderekből emelt, a falhoz utólag épült pillérek támasztották. A leletek tanúsága szerint ez a 14-15. századnál biztosan később épült. E szakasztól északnyugat felé egy ugyancsak 38 m hosszú, a Duna felé 12-18 m-re kiugró várfalszakasz következik. Ez a képi forrásokon is jól azonosítható, s ez a másik olyan pont, ahol a 18. század után is láthatóak maradtak falmaradványok. A fal átlagosan 1,2 m vastag, kívül ugyancsak kváderekkel borították, pillérekkel erősítették. A pillérek egy kivétellel a fallal egykorúak, az ásató szerint a 16. század elejéről valók. A közöttük lévő részeket utólag a török korban köpenyezték, ezzel tovább erősítve a várfalat. Az erődítés ezen része a török korban ágyúterasként funkcionálhatott. E kiugró résztől északkelet felé egy harmadik, 32 m hosszú szakasszal zárult a várfal a nyugati oldalon. Az átlagosan 1,5 m vastag fal déli, mintegy 8 m-es része utólagos fakonstruktció, ettől északra kőből épült. A kőfal egy ponton tompaszögben megtörik, északnyugat felé fordul, s a ferences templom szentélye irányában eltűnik: itt a templom építéskor bonthatták el a 18. században.

1998-2002 között a nyugati várfal déli részén, a várfalon kívül eső területet is kutathatták. Itt egy török kori, többszörös cölöpsort tártak fel, valamint egy, már a hódoltság utáni időből való, kövekből kialakított, eredetileg a Dunához vezető lépcsőt.

A nyugati várfal középső szakaszán található kiugró részen belül többször folyt kutatás, amelynek eredményeképpen több periódusból való falak váltak ismertté. A legérdekesebb egy korábbi falakra épült, kb. 9 m átmérőjű, félkör alakú fal, amelyhez más falak is csatlakoznak, belsejében pedig négy pillért is feltártak. Ettől nyugatra a várfal mentén egy többhelyiséges épület alapfalait is megtalálták. Tettamanti Sarolta megfigyelései szerint a félköríves fal egy korábbi, valószínűleg 14. századi, ismeretlen rendeltetésű épület elbontása után, felette megépült 15. századi torony, az ettől nyugatra feltárt, a várfalhoz kapcsolódó falak pedig török kori, 17. századi erődítéshez kötődnek. Utóbbiak építéskor a félköríves épület már nem állt.

Az északi oldal erődítéséről kevés adat áll rendelkezésre. Sall Elek ferences szerzetes visszaemlékezései alapján tudjuk, hogy a ferences templom szentélyétől északra, mintegy 1,5 m-re az 1930-40-es években egy kelet-nyugati irányú vastag falat találtak, amelyhez egy 2 m vastag félkörös védőmű csatlakozott. Ezekben talán az északi várfal maradványai sejthetők. A Géza király tér 5-7. számú házainál az 1980-as években tett megfigyelések érdemelnek még említést. Itt néhány olyan falrészlet került elő, amelyet kutatói feltételelesen egy, a 15-16. században épült barbakán részleteiként azonosítottak. A Géza király tér 9. szám alatt előkerült falmaradványokat a barbakánt a várral összekötő hid részleteként értelmezték.

Összegzőképpen megállapítható, hogy a korai írott források említései ellenére a terület Árpád-kori erődítettségéről egyelőre nem rendelkezünk régészeti adattal, noha Batizi Zoltán újabban talált egy olyan rövid, Árpád-kori falrészletet a korai székesegyház szentélyétől keletre, amely értelmezése szerint akár egy védelmi céllal épült fal maradványa is lehet. Ez azonban meglehetősen bizonytalan. Tettamanti Sarolta a legkorábbi erődítésrészletnek a nyugati oldalon a kiugró rész belsejében feltárt félkörös fal környékét tartotta, amely szerinte egy 14. századi épület helyén épült 15. századi torony. Itt szükséges megjegyezni,

hogy a félköríves falat többen az egykori székesegyház nyugati szentélyeként értelmezik, így Batizi Zoltán is. Újabb kutatásai szerint a félköríves fal megépítése előtt itt állt épület még kora Árpád-kori, talán a legkorábbi püspöki palotaként szolgálhatott, amelyet a 11-12. században bontottak el a székesegyház nyugati szentéllyel való bővítésekor.

Ami egyértelmű, hogy az északon lévő barbakán és területet övező várfal a 15-16. század fordulója táján épülhetett. Ehhez a periódushoz a nyugaton feltárt várfal, valamint a keleti oldalon azonosított, a saroktoronyoknál korábbi falmaradványok köthetők. A 17. században épült az említett két sokszögletű saroktorony, valamint a délnyugati négyszögletű torony, s köpenyezéssel megerősítették, máshol kipótolták a megsérült nyugati várfalszakaszt. Itt, a Duna felé lejtő területen cölöpökkel megerősített földteraszokat alakítottak ki. 17. századi ábrázolások alapján e belső, fallal övezett, mintegy 130x100 m-es területet egy többszörös sánc-árok-palánkfal rendszer is körbevette, azonban ennek régészeti módzerekkel való azonosítására egyelőre nem nyílt lehetőség.

Irodalom

BATIZI ZOLTÁN:

A váci vár a történeti és régészeti kutatások tükrében. *Várak, kastélyok, templomok* XIII/1. (2017. február), 4-8.

DINNYÉS ISTVÁN – KÖVÁRI KLÁRA – KVASSAY JUDIT – MIKLÓS ZSUZSA – TETTAMANTI SAROLTA – TORMA ISTVÁN:

Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás. XIII/2. Magyarország Régészeti Topográfiája 9. Budapest 1993. 308-404.

TETTAMANTI SAROLTA:

A váci vár. In: *Váci Könyvek* 7 (1994), 101-174.

TETTAMANTI SAROLTA:

Régészeti kutatások a váci várban 1998-2002 között. In: *Múltunk a föld alatt. Újabb régészeti kutatások Pest megyében*. Szerk.: Rajna András. Szentendre 2014, 153-166

KOVÁCS GYÖNGYI

IPOLYDAMÁSD, VÁR

MIKLÓS ZSUZSA KUTATÁSAINAK ÖSSZEFOGLALÁSA

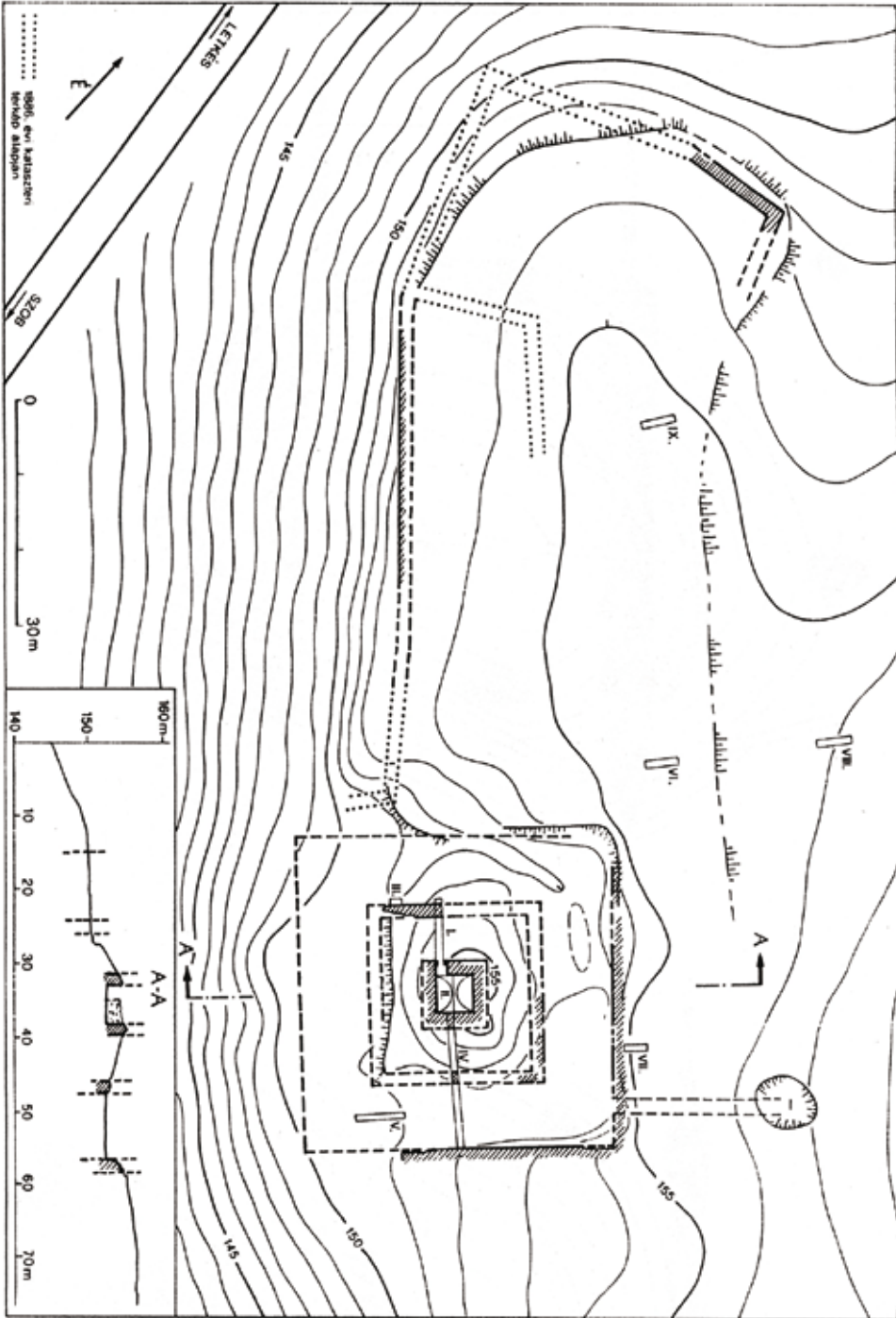
A damásdi vár maradványai a falu É-i végén, az Ipoly összeszűkülő völgyéből meredeken kiemelkedő dombon, kertekben, elhagyott gyümölcsösben, parlagon hagyott szántóföldön, ill. sűrű bozótban található. A domb különálló nyúlványt képez, amelyet É felől egy kis mellékvölgy határol, DNY-i és ÉNy-i oldala meredeken emelkedik az Ipoly völgye fölé, K és DK felől fokozatosan emelkedik a Fekete-hegy felé. Tszfm. 150 m, az Ipoly-völgy feletti relatív magassága kb. 40 m.

A vár – teljesen kiépült formájában – két részből állt: a belső (vagy alsó) vár a domb alsó részén, abba belevágva épült fel. Ehhez, az árokkal együtt 42 x 43 m-es (0,18 ha) alapterületű várhoz ÉNy felől csatlakozott a domb magasabb részein a mintegy 40-45 x 140 m kiterjedésű (0,56 ha) külső (vagy felső) vár. A belső vár magja az 5 x 5,2 m belméretű torony, amelyet kőfal övezett. A toronynak napjainkra már csak az alsó szintje maradt meg, ahol 185-235 cm falvastagságot mértek. A faragatlan kövekből épített, téglá dongaboltozattal ellátott helyiség 130 cm széles bejárata az ÉNy-i sarokban nyílt. A falak a feltárások idején 220-230 cm magasak voltak. A toronytól 5,5-6 m távolságban húzódott az egykori övezőfal, melynek maradványai a felszínen ma csak egy-két helyen fedezhetők fel. Ezt a fallal övezett épületegyüttest egykor árok védte, amely ÉNy, ÉK és DK felől bemélyedt a dombtető szélébe. Ettől kifelé 9 m-re épült a külső fal, mely tulajdonképpen az ellenlejtő külső oldala. Helyenként 1-2 m magasságig megfigyelhető. Az Ipoly felőli oldalon 1980-ban munkagéppel belevágtak a várba, így ott nincs felszíni nyoma a várnak.

Damásd a középkori oklevelekben Damas, Damasd néven fordul elő. A vár első biztos okleveles említése 1361-ből származik. A rendelkezésre álló források és a régészeti adatok alapján Károly Róberthez kapcsolható építése, melyre 1339–1342 között kerülhetett sor. A király 1339 és 1342 között legalább öt ízben tartózkodott Damásdon, ahol 10 oklevelet adott ki. 1339-ben, majd 1342-ben, összesen három alkalommal királyi vadászhelynek nevezik a helyet. I. (Nagy) Lajos hét oklevelet keltezett innen (1345–1376 között). A vár 1523-ig királyi tulajdonban van, 1518–1523 között keletkezhetett a Werbőczy István iratai között fennmaradt jegyzék a felszerelési tárgyairól és tartozékainak szolgáltatásairól.

Pusztulása feltehetően a 16. század 40-es éveiben következett be, amikor Esztergom és Vác oszmán kézre került (1543–1544). A romos várat 1581-ben – felismerve a hely stratégiai jelentőségét – az oszmánok vették birtokba, ekkor „a kastélyhelyen” palánkot építettek. A magyarok 1583–1585-től többször támadták az újjáépített erődítményt, mely fennállása során többször is gazdát cserélt. 1622-től harmincadvám működött a várban.

A 16–17. századi erősség palánképítményére régészeti adat egyelőre nincs, azonban az írott forrásokból következtethetünk ilyenre: 1612-ben 1200 karót említenek, melyeket a vár helyreállításához rendeltek, 1643-ban Eszterházy Miklós szólítja fel Hont és Nógrád megyét palánkfa hordására. A vár azonban a felújítási próbálkozások ellenére 1641-ben végleg elpusztult. Első és egyetlen ábrázolása 1685-ből ismert.

Ipolydamásd, középkori vár. (Sándorfi György és Egyed Endre felmérése).
 Forrás: MRT 9, XIII/2. kötet, 104., 7. kép.

A vár területén 1961-ben a falubeliek ástak, az utólagos helyszínelést Parádi Nándor végezte el. Az első szintvonalas felmérés az 1970-es évek második felében Nováki Gyula, Sándorfi György és Skerletz Iván nevéhez fűződik. Az első régészeti összefoglalás 1979-ben jelent meg róla a Börzsönyi várak monográfiájában.

1983-84-ben Miklós Zsuzsa szondázó ásatást végzett a várban. Ennek során a belső (vagy alsó) várban több kutatóárokkal átvágták a tornyot, a belső udvart és az árok DK-i részét. A külső (vagy felső) várban néhány kutatóárkot húztak. Az ásatás eredményeként tisztázódott a vár kora, kiterjedése és alaprajza, feltárára került a torony alsó szintjének bejárata; az ehhez csatlakozó külső járószint (a valószínűleg az emeletről idezuhant cserépkályha omladékával); megfigyelhető lett a védőárok rétegződése, valamint a külső (vagy felső) vár néhány pontjának rétegviszonya. A 12–13. századi leletek szerint a – főleg a külső (vagy felső) – vár helyén az Árpád-korban kisebb település volt, ez azonban a vár építésének idejére valószínűleg elpusztult. A helyszínen vár léteire utaló leletek csak a 14. századtól indulnak, a leletanyag zöme 15–17. századi.

Hangsúlyozni kell Miklós Zsuzsa ipolydamásdi kutatásainak jelentőségét. Ásatásai egyrészt tisztázták a közeli, a damásdi vártól ÉK-re emelkedő Zuvár hegyen található erősség és az Ipoly menti vár viszonyát. Szondázó ásatása nyomán egyértelművé vált, hogy a 14. századi írott források nem vonatkoztathatóak a zuvári várra, az ugyanis a 12–13. században épült, és még a 13. században vagy a 14. század elején elpusztult. Gyöngyösi Gergely pálos szerzetes feljegyzése, mely szerint az I. (Nagy) Lajos király által 1352-ben alapított nostre-i (Márianosztra) kolostor a közeli Nostre nevű vár köveiből épült, nem a damásdi, hanem a zuvári várra utal. Az 1984-es damásdi ásatások arra derítették fényt, hogy Damásd vára nem 1581-ben épült, mint ahogy azt korábban feltételezték, hanem középkori előzménye volt. A törökök csak a már meglévő, romos középkori várat építették át, felújították, és palánkot építettek a 14. században épült vadászkastély köré/mellé, végvárrá erősítve azt. E kutatások fontos alapot nyújtottak ahhoz, hogy újabban Hegyi Klára azonosíthassa az oszmán forrásokban szereplő, a Buda környéki végvári vonalhoz tartozó Derbend várát Damásddal.

A középkori Damásd falu a vár közelében, attól D–DK-re, az Ipoly partján helyezkedett el, sorsa a vár sorsától függött, valószínűleg az oszmán foglalás idején pusztult el. Az 1732-es esztergomi canonica visitatio szerint a damásdi romos templom a várban állt, régészeti nyoma jelenleg nem ismert, egy szóbeli közlés szerint a vár ÉNy-i szélén álló határőrtoronyánál volt.

Irodalom

DINNYÉS ISTVÁN – KŐVÁRI KLÁRA – KVASSAY JUDIT –
MIKLÓS ZSUZSA – TETTAMANTI SAROLTA – TORMA ISTVÁN:

Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás. XIII/2. Magyarország Régészeti Topográfiája 9. Budapest 1993. 103–108.

NOVÁKI GYULA – SÁNDORFI GYÖRGY – MIKLÓS ZSUZSA:

A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. *Fontes Archaeologici Hungariae*. Budapest 1979. 44–47.

MIKLÓS ZSUZSA:

Ipolydamásd várai. Váci Könyvek 4. Vác 1989, 7–28.

MIKLÓS ZSUZSA:

Falvak, városok, kolostorok a Dél-Börzsönyben. Váci Könyvek 8. Vác 1997. 16, 51–52.

FELD ISTVÁN

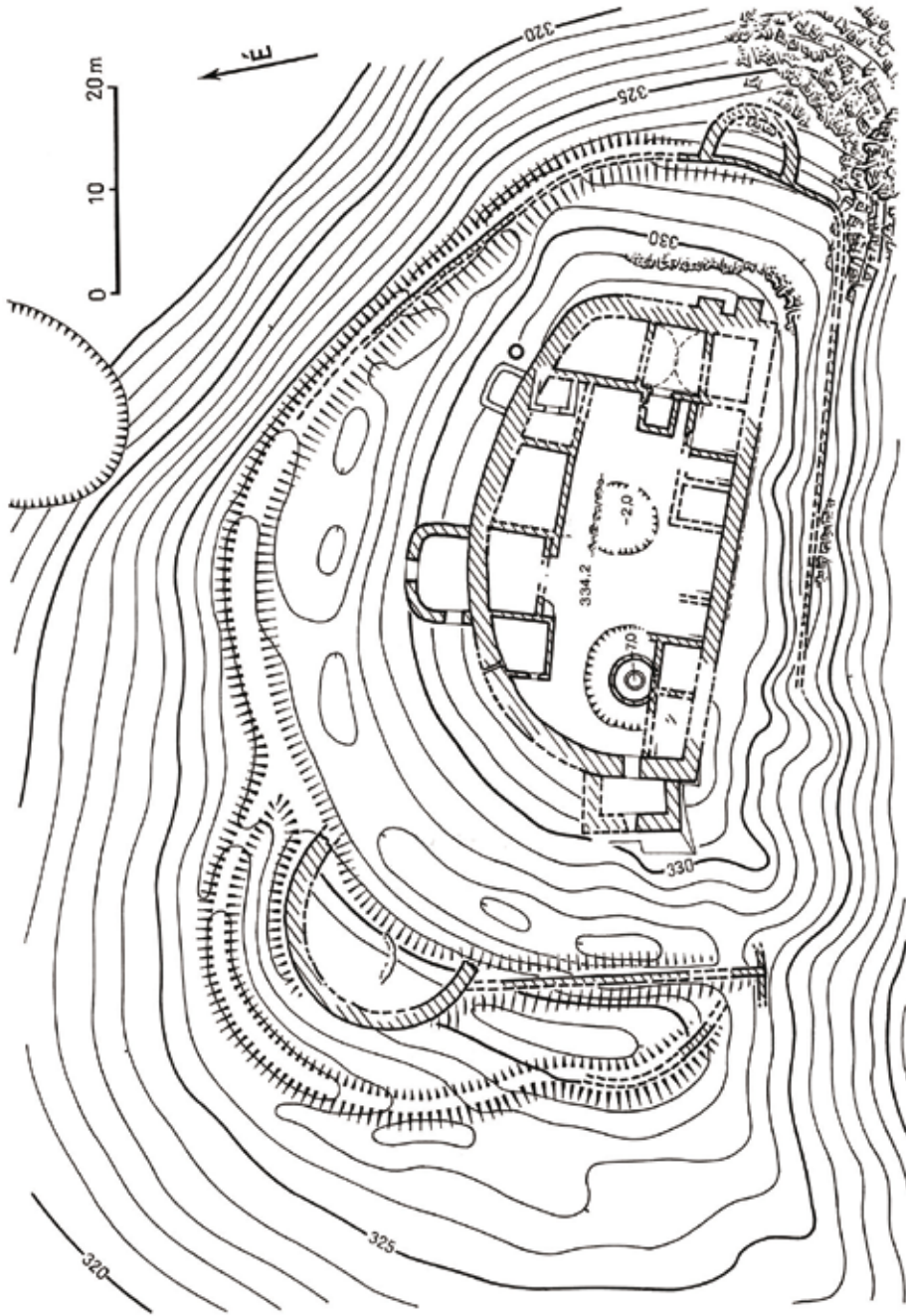
A CSÓVÁRI VÁR

A Nyugat-Cserhát déli részén, egy 333 m magas, délnyugat felé meredeken letörő, északi irányból ugyanakkor jól megközelíthető mészkőcsúcson emelkednek az erősség még ma is jelentős romjai. A vár nyugat-keleti tengelyű, mintegy 30x50 m-es kiterjedésű magja közel szabályos D-formájú alaprajzzal épült, külső falai végig követhetők. Ezt a déli oldal kivételével – ott a terepviszonyok miatt csak egy 6-8 m széles falszoros húzódik – néhány méterrel mélyebben egy 10-20 m közötti változó szélességű, részben betöltött árok övezi, külső oldalán egy gyakran csupán földszáncként jelentkező, másutt csak néhány méter magasán álló vékony – alig 80 cm-es – falvonulattal. Az utóbbi anyaga helyi tört mészkő, de építéséhez gyakran téglát is felhasználtak. Míg ehhez a keleti oldal kisméretű íves védőműve egyértelműen később épült hozzá, a 18-20 m átmérőjű, omladékkal betöltött északnyugati rondella esetében a falcsatlakozások már nem látszanak. Az egyenes vonalú nyugati külső fal és a már nagyrészt lepusztult déli fal alkotta derékszögű sarokhoz csatlakozó 4 m hosszú, nyugat-kelet irányú, magasán álló falcsonk egy, felső részén a vármag felé nyitott kaputorony maradványaként értelmezhető. Tőle észak felé egy kívülről íves fallal megtámasztott, árokkal övezett földszánck húzódik egészen a rondella keleti záródásáig, fokozva a legkönnyebben megközelíthető oldalon az erősség védelmét.

Magát a vármagot egy belső udvar körül elhelyezkedő három, eltérő jellegű és méretű épületszárny alkotja, továbbá a rövid nyugati oldalhoz kívülről, már a várárok oldalában alapozott, később hozzáépített torony. Mindezek közül jelentős, több szint magasságban csak az utóbbi délnyugati sarka, valamint a keleti szárny udvari fala áll – utóbbiban két, lepusztult emeleti nyílás maradványaival – másutt a ránc maradt részletek sehol nem haladják meg a néhány méteres magasságot. Az átlagosan 2 m vastag külső fal végig egyenesnek tűnik, csupán délnyugaton találunk benne téglát, amely azonban későbbi javítás is lehet. Az épületszárnyak közül csak a keleti tűnik egykorúnak az utóbbi fallal, s csupán ez volt végig alapincézett. Ma törmelékkel betöltött legelső, sziklába vágott szintje három, közel egyforma térre tagolódik, melyek közül az egykor téglaboltozattal fedett középsőhöz egy, az udvarba beugró kis helyiség kapcsolódik. Utóbbi funkciója nem egyértelmű, nem igazolható, hogy lépcsőtorony maradványáról lenne szó. A felső szintek egykori földemeire néhány gerendafészek utal.

Az északi szárny négy tere valószínűleg nem egykorú, falaik később épültek hozzá a külső (vár)falhoz. Padlószintjük eltérő, közülük a nyugatról második helyiség lehetett csupán pincetér. A nyugati tér konyhafunkcióját a falat áttörő kifolyóvívályú igazolja, ennek küszöbe is ránc maradt. Keleten egy 19. századi vadászlak vékony falmaradványai láthatók, s talán azokkal egykorú az itt a külső falhoz kívülről hozzáépített íves falú építmény is. Korábbi eredetű ugyanakkor a tovább nyugat felé, ugyancsak már a várárok oldalában emelt hasonló alaprajzú, de nagyobb építmény, falaiban lőrések maradványaival.

A déli szárny pusztult el a legjobban, egykor legalább hét kis földszinti terének falai – járószintjük az udvaréval egyezhetett meg – 0,5 m-nél nem emelkednek magasabbra. Úgy tűnik, egy időben épült a teljes helyiségsor, valószínűleg a téglából falazott kerek ciszterna emelése után, az ugyanis kissé az épületszárny alá nyúlik. Az utóbbin kívül a vékony törmelékkréggel fedett várudvar közepén még egy ismeretlen eredetű és funkciójú sziklagödör található.

*A csóvári vár alaprajza (Egyed Endre és Virágh Dénes felmérése.).
 Forrás: MRT 9, XIII/2. kötet, 67., 2. kép*

A vár ma álló legjelentősebb részlete a 11x8 m-es, rézsús lábazon ülő, egykor legalább négyszintes torony sarka, amelynek legfelső része – eltérő anyagú, azaz az alsó mészkő helyett homokkőből faragott sarokkváderei alapján – később épülhetett. Ugyanakkor alsó részének falzatában másodlagosan felhasznált faragott köveket is találunk. Udvari bejárata mellett fennmaradt egy-egy (első illetve második) emeleti ablaknyílásának kávája is, míg esetleges egykori kandallójára csak a déli fal 1954. évi részleges omlása előtt készített fényképek utalnak.

A romokat 1735 és 1740 között emelt acsai kastélyuk építéshez kőbányaként használták a birtokos Prónayak. Ekkor kerülhetett oda a várból a „BLASIUS DE RASKA/MAGISTER ET CAS..” feliratú, először Matthias Korabinsky által 1778-ban említett, s később is a kastély kertjében őrzött, a hagyomány szerint eredetileg az északnyugaton volt bejárati kapu felett elhelyezett kőtábla egy töredéke, mely ma már csak a vár történetét elsőként kutató Gerengay Pál penci tanító 1930 körül készített fényképfelvételéről ismert, továbbá egy 1482-es évszámmal ellátott, ma is meglévő ajtókeret, melyről először a Borovszky-féle megyei monográfia számol be.

Az erősség legkorábbi, kisméretű ábrázolása egy 1739. évi térképről ismert, ezt követően 1864-ban készült egy vázlatos rajz a várról, amely feltünteti a Prónayak itt 1835-40 körül neogótikus részletekkel kialakított vadászlakát is, melynek építése során további, azóta elkallódott leletek is előkerültek. Az építmény egykori formája Arányi Lajos 1875-ben született színes szépiarajzai és leírása alapján határozható meg, melyek arról is tanúskodnak, hogy az azóta elmúlt másfél évszázadban a várnak viszonylag kevés részlete pusztult csak el. Szerepel a rom miniatűr rajza a település 1883. évi kataszteri térképén is, ez azonban kevésbé hiteles, de feltüntet egy kaput a déli oldalon.

1954-ben Jakus Lajos penci iskolaigazgató kitisztította a déli szárny előtti kör alakú ciszternát, dokumentálva nem csupán annak egykori szerkezetét, de betöltésének rétegződését is. Felső omlásrétegből egy Ráskai-címeres, budai márgából faragott kisméretű reneszánsz pasztofórium-keret, számos gótikus és reneszánsz épületfaragvány, derítőjének alsó iszaprétegeiből jelentős 15-16. századi kerámia- és fémanyag, számos bőr cipőtalp és egy Hunyadi Mátyás-érem került elő. 1958-ban kezdeményezésére aláfalazásra került a torony délkeleti sarka, ezt követően a munkákat szakmai szempontból felügyelő Patay Pál elkészítette a romok első műszeres alaprajzi felmérését, illetve szórványként egy IV. Béla-éremre bukkantak a várudvaron. 1961-ben a várromok biztonságos látogathatósága érdekében – ugyan hivatalos engedély nélkül – tereprendezést, illetve szintsüllyesztést végeztek a délnyugati falszorosban – itt az omlásrétegből kapukeret elemei, reneszánsz nyíláskeretek részletei és mázas padlóteglák kerültek elő – továbbá kisebb feltárást folytattak a keleti és a déli szárny alaprajzának meghatározására. Kibontották az utóbbi keleti szélső helyiségének – nyugati falában egy szemeskályha alapozása került elő – továbbá a toronynak az udvarra nyíló bejáratát. Jelentősebb földmunkára került sor az északi szárnyban, ahol nagyrészt feltárták a közepén faszenes, égett réteg borította nyugati konyhahelyiséget, sarkában egy kifolyóval ellátott – azóta eltűnt – kömedencével.

A vár történetével és építéstörténetével a korai országismertető és helytörténeti irodalom csak érintőlegesen, számos téves adatot ismételve foglalkozott, s ez vonatkozik az 1958-ban napvilágot látott megyei műemléki topográfiára is. Első, monografikus igényű, a leletanyag beható elemzését is magába foglaló feldolgozása 1979-ben jelent meg Feld István, Jakus Lajos és László Csaba munkájaként, majd 1981-ben a faragott kövek értékelése külön tanulmányban is napvilágot látott. Alapvetően ezen munkákra támaszkodva született meg

1993-ban a régészeti topográfia vonatkozó kötetének összefoglalása, itt közzétett alaprajza már szintvonalakkal is kiegészítette és pontosította a korábbi felméréseket.

Míg a korábbi kutatás nem ismerte fel, hogy a környék falvainak jelentős részében a késő középkorban birtokló – Cső falu említéseit 1350 és 1450 között ismerjük – Nézsai és Csői (Csői) családok a Zsidó-nemzetség leszármazottai, Engel Pál azok közös őseit, Timót bánt, vagy fiát, Andrást (1281-98) valószínűsíti a vár építtetőjeként. Írott forrásban azonban először csak 1461-ben tűnik fel maga az erősség *Chew fortalitium* néven, azzal kapcsolatban, hogy a környéken az 1450-es évek végétől, legkésőbb 1459-ben megjelenő huszita bratrik itt – a környékbeli birtokos Szadai Sébolddal, továbbá valószínűleg Nézsai Lászlóval és Csői Miklóssal együtt – a váci püspök népeit erődítési munkákra kényszerítették, illetve több más birtokon hatalmaskodtak.

Valószínű, hogy Hunyadi Mátyás 1460. évi hadjárata után a husziták elhagyták a vidéket és a Csői-Nézsai rokonság meghódolt az uralkodónak. A vár birtoklásáról azután másfél évtizedig közvetlen adatok nem szólnak, csak azt tudjuk, hogy 1470-ben Csői Miklós – testvére, László meggyilkolása miatt – elveszítette birtokait, melyek között nem szerepel az erősség. Egy 1474. évi oklevélből kiderül, hogy az 1471. évi Vitéz-féle lázadás és Kázmér herceg betörése kapcsán Nézsai János a várat az esztergomi érseknek illetve a lengyeleknek engedte át, s a király azt ostrommal volt kénytelen hűtlen alattvalójától visszavenni. Ekkor Csővárat az uralkodó Parlagi György ajtónállómesternek zálogosította el, aki, mint egyetlen várat, haláláig (1486) bírta.

Ekkor visszaszállt a koronára és apjától Corvin János kapta meg, bár 1487. évi végrendeletében Parlagi György lánya, Krisztina – enyingi Török Imre felesége – az őt leánynegyedként megillető várbeli birtokrészt férjének hagyományozta. 1490-ben az országnagyok még megerősítették Corvin várbirtoklását, de az erősség még 1496 előtt Ráskai Balázs budai várnagy, főkamrás, majd 1498-tól tárnokmester kezébe került, s talán (egyik) székhelyeként szolgált.

Ráskai 1517. évi halálát követő adatok ellentmondásosak, állítólag 1523 körül lánya, Dorottya férje, Bebek Ferenc birtokában volt a vár, aki 1544-ben Ferdinándtól adománylevelet is nyert rá Fülekkel és Salgóval együtt, amely ellen 1548-ban Ráskai Erzsébet lánya, Bodó Anna hiába tiltakozik.

1550-ből még ismerjük a vár prefektusa, Dancz Pál tudósítását a környék hadieseményeiről, de 1551-ben már elfoglalta a török. A budai vilajethez sorolt erősségekben csak 1554-ben írtak össze – akkor azonban jelentős, másfélszáz fős helyőrséget. Később, a végvár vonal előrevonása után valószínűleg felhagyták.

Bajomi Benedekné Bodó Anna leszármazottai végül mégis megszerezték a várbirtok jelentős részét. A Ráskai-örökösök 1579. évi osztozkodása kapcsán a környék jelentős része leányágon Bosnyák Tamás kezére került, s a vár területe a 17. század első felében is Bosnyák-birtok. Később a csői rész a várral a Balassa, majd a Koháry családé. 1731-ben ez Acsával a Károlyiak kezére jut, akik még ebben az évben elcserélték Prónay Gáborral.

A váromok 18. századi bontása, illetve az 1954 és 1961 között itt folyt munkálatok során előkerült épületfaragvány-töredékek legkorábbinak tartható csoportját homokkőből és durva mészkőből faragott élszedett tagozatú ajtókeret-elemek – köztük egy elég szabálytalanul kialakított 1482-es évszámmal ellátott teljes szemöldökkő – egy körtetagos keresztosztós ablak két részlete és néhány kétszer hornyolt boltozati borda alkotja. Ezek párhuzamaik alapján is alapvetően a 15. század második felére tehetők, de nem kizárt, hogy egy részük egyidős a második csoportot alkotó, reneszánsz faragványokkal, amelyek

lelőhelye a déli szárny nyugati része előtt található ciszterna, illetve külső falszoros. Több mint húsz, többségében egyszerűbb tagozatú ablak- és ajtókeret-töredék mellett egy hasonló jellegű kandallóparkány durva mészkőből, egy gazdagabban, tojásléccel és levél-sorral profilált parkányelem szürkés mészkőből, míg a csupán 54x31 cm-es külső méretű, lunettás és Ráskai-címeres pasztofórium-keretezés rózsaszín árnyalatú budakörnyéki márgából készült, ahogy a valószínűleg már elveszett feliratos kőlap is. Itt kell megemlíteni az egyik kőlapba karcolt malomjátékot és a rombusz alakú, zöld és sárga mázas padlóteglákat is, melyek főleg a déli épületszárny keleti részén kerültek elő.

A várból ismert (s főleg a ciszterna kitisztításából származó) kerámialetek többségét konyhai és asztali cserépedények teszik ki. A fehér anyagú, mázatlan fazekak – egyetlen, a várudvar tereprendezése során előkerült 13-14. századi, jellegzetes kettős tagolású peremet leszámítva – részleteik alapján a 15. század utolsó harmadára és a 16. század első felére helyezhetőek, ugyanígy a hasonló, általában festett kancsók és a néhány pohártöredék is. A hasonló anyagú, de már zöld és sárga belső mázzal ellátott edények szinte kivétel nélkül füles fazekak. Néhány fazéktöredék sárgás anyagú, továbbá ismertek szürke, redukált égetésű, perembélyeggel ellátott fazék- és kancsódarabok, továbbá egy vörös anyagú, jellegzetes szögfejpereimmel kialakított, kívül engobos, belül zöld mázzal ellátott fazék- vagy lábastöredék is. Végül már a török hódítókhoz köthető néhány szürke, fényes felületű, illetve vörös anyagú, kívül mélyzöld-élénksárga színű mázas asztali edény darabja.

A kályhaskerámiát néhány vörös anyagú, zöldmázas csempetöredék mellett – ezek közül egy rozettás darab az ún. lovalgalakos kályha köréhez köthető, s bizonyára másolatként értékelhető – főként tálalakú, több csoportra osztható, de elsősorban redukált égetésű kályhaszemek képviselik, melyek legnagyobb része a déli szárny keleti helyiségeihez köthető.

A fémleletek közül kiemelendők a számszerij-nyílhegyek, néhány szakállaspuskagolyó, sarlótöredék, kés, egy szőghúzos kalapácsfej, s különösen a konyhából származó mészárosbárd. A ciszternából több típust képviselő lábbelivasalás (sarokvas) is előkerült, közülük az egyiket alkalmazták az ugyanott talált bőr cipőtalpakon is. Mindezek többsége a 16. századból származhat, a különböző lópatkókhoz, hevederesathoz és szögekhez hasonlóan.

Bár szakszerű régészeti feltárás hiányában az erősség megbízható építéstörténete még nem rajzolható meg, az már csak a néhány régészeti lelet (IV. Béla pénze, korai fazékperem) alapján is joggal tételezhető fel, hogy eredete a 13. századra vezethető vissza. Ennek felel meg Engel Pál feltevése is a Zsidó-nembeli Timót vagy fia András az 1280-90-es évekre helyezett itteni várépítő tevékenységéről.

Ugyanakkor nem értelmezhető egyértelműen az a tény, hogy a Csői-Nézsai rokonság várbirtoklásáról a 15. század második feléig nem rendelkezünk forrással. Logikus Engel azon hipotézise is, miszerint az erősség az Anjou-kor nyugodt viszonyai között felhagyásra került, s a romok „újrahasznosítására” csak a husziták vállalkoztak az 1450-es években. Erre számos más példát is ismerünk a távolabbi környékről. Ugyanakkor azonban az sem zárható ki, hogy az oklevelek hallgatása egyrészt azok pusztulásával, másrészt azzal magyarázható, hogy birtokosai nem voltak megőrkítést érdemlő jogügyletek részesei, illetve nem a várban laktak – erre ugyancsak ismerünk más várak esetében is példát. Mindez – szerencsés esetben – csak egy régészeti feltárással lenne eldönthető. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a ma ismert leletanyagból erre vonatkozóan nem szabad következtetéseket levonni, hisz egyrészt törvényszerű, hogy a tárgyi anyag többsége egy erősség élete utolsó

szakaszából származik, másrészt annak legfontosabb lelőhelye, a ciszterna bizonyára csak a késő középkorban épült meg.

További kutatásra lenne szükség annak tisztázására is, hogy az egyik 1461. évi oklevélben *fortalitiu* néven szereplő erősség valóban azonos-e az általunk tárgyalt várral, s az abban annak kapcsán említett, váci püspök jobbágyságra rótt „elviselhetetlen terheket és munkálatokat” miként kell értelmeznünk – új erődítmény emelésére vagy a romok rendbehozatalára?

Azt mindenesetre kevésbé tartjuk valószínűnek, hogy csak ekkor (vagy ezt követően) épült volna a D-alaprajzú vármag, hiszen a husziták kőépítkezéseiről nincs tudomásunk, ugyanakkor maga az alaprajzi forma és a 30x50 m-es méret jól beilleszthető késő Árpád-kori nemesi váraink közé. Egy 14. századi felhagyás és egy huszitákhoz kötött újjáépítés esetében az is nehezen magyarázható, hogy ezt követően a Csöiök és a Nézsaiaik miért vették volna ismét használatba – miközben kétségtelennek tűnik, hogy 1471-ben tőlük foglalta el a király s adta utána zálogban Parlagi Györgynek.

Parlagi itteni építkezéseit kétségkívül bizonyítja az 1482. évszámú szemöldökkő – azt azonban ma még kevésbé tudjuk elképzelni, hogy hozzá lenne köthető a teljes D-alaprajzú mag vastag várfalának és a vele egykorúnak tűnő háromszintes keleti épületszárnynak az emelése. Ezeket – tehát egy, a korban kedvelt oválishoz közel álló, torony nélküli, de jelentős méretű, cca 6x20 m-es palotaépülettel rendelkező, s bizonyára már ekkor is árokkal övezett várat, melynek valahol a déli oldalon lehetett a bejárati kapuja – ma inkább a 13. századból eredetjük.

Azt ugyanakkor még hipotézis szintjén sem tudjuk meghatározni, hogy e vármagban hol építkezhetett Mátyás ajtónállómestere, de nagyon valószínű, hogy hozzá kell kötnünk a nyugati torony, s esetleg a külső fal első formájának emelését. Valószínűleg jelentősebb volt mindaz, ami Ráskai Balázs birtoklásának időszakában – minden bizonnyal 1492 és 1505 között – gazdagította a vár építészeti megjelenését. Bizonyára erre az időszakra kell helyezni a déli szárny építését, a kőfaragványok lelőhelyei alapján ennek déli külső, illetve udvari homlokzatán kell keresnünk a reneszánsz keretezésű ablakok és ajtók egykori helyét, sőt talán még a keresztosztós gótikus ablak is itt állhatott. Kérdéses, hogy a pasztofórium-keret lelőhelye – tehát a valószínűleg ugyanekkor kialakított udvari ciszterna – támpontként szolgálhat-e az egykori várkapolna helyének meghatározásához – ennek egykori hálóboltozatához köthetők az ismert bordatöredékek is.

Míg a korainak tartható lakószárny biztosan többszintes volt, ez csak feltételezhető az új déli palota esetében – bizonyára itt állt egy vagy több díszes cserépkályha – s erősen kérdéses a legnehezebben értelmezhető – bizonyára több periódusban kiépült – északi szárny esetében. Ez utóbbi kiszolgáló, gazdasági funkciója csak a nyugati konyhatér alapján tételezhető fel. Szintén csak hipotézisként vehető fel, hogy az utóbbi építésének idejében került sor a torony egy további szintjének megépítésére. Kétségtelen ugyan, hogy mindkét esetben vörös homokkővet használtak fel (küszöb, kifolyós kömedence illetve sarokarmírozás), de ezzel alakították ki a külső falgyűrű délnyugati sarkát is. Mivel ehhez egy további építési periódus emlékeként csatlakozik a kaputorony maradványa – minden bizonnyal ezt díszítette Ráskai feliratos táblája, bár ezt közvetlenül nem tudjuk igazolni – úgy tűnik, az azonos építőanyag nem bizonyít feltétlenül egyező építési periódust. Természetesen még korántsem igazolható, hogy a vár külső erődítései egyetlen építési korszakból származnak, sőt, épp az ellenkezője tűnik valószínűnek.

A nagyméretű északnyugati rondella építése aligha képzelhető el a mohácsi csata előtti időszakban, sőt a szomszédos nógrádi várak példája alapján arra inkább Buda elestét követően, az 1540-es években, a Bebek-birtoklás idején kerülhetett sor. Végül csupán valószínű feltevés, hogy a nyugati külső sánc-árok-fal rendszer is ekkor épült meg – bár végül egyik sem akadályozhatta meg a vár oszmán kézre kerülését és hamarosan bekövetkező felhagyását, majd romba dőlését. Az eddig ismert leletek mindenesetre megerősítik az írott források adatait, miszerint bizonyos ideig török katonaság lakott az erősségben.

Irodalom

DINNYÉS ISTVÁN – KÖVÁRI KLÁRA – KVASSAY JUDIT – MIKLÓS ZSUZSA
– TETTAMANTI SAROLTA – TORMA ISTVÁN:

Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás. XIII/2. Magyarország Régészeti Topográfiája 9. Budapest 1993. 65-68.

ENGEL PÁL:

Magyarország világi archontológiája 1301-1457. I. Budapest, 1996. 297.

FELD ISTVÁN-JAKUS LAJOS-LÁSZLÓ CSABA:

Csővár. Studia Comitatus (Tanulmányok Pest megye múzeumaiból) 7. (1979) 7-61.

FELD ISTVÁN-LÁSZLÓ CSABA:

Gótikus és reneszánsz épületfaragványok a csővári és a solymári várból. Művészettörténeti Értesítő 30 (1981) 81-94.

HEGYI KLÁRA:

A török hódoltság várai és várkatonasága II. Budapest 2007. 640.

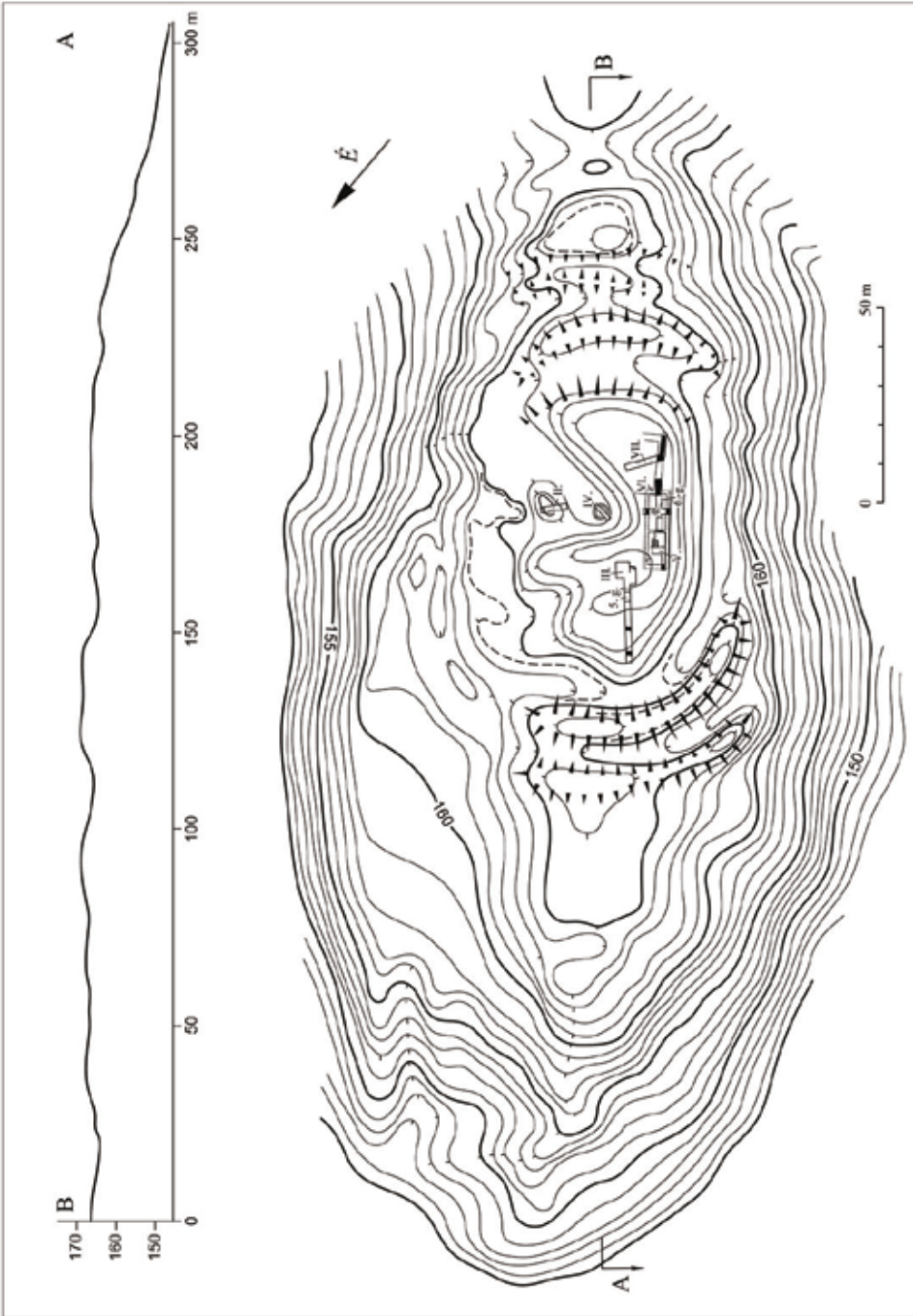
TEREI GYÖRGY

GALGAHÉVÍZ-SZENTANDRÁSPART

Galgahévíztől délre, a Sósi patak mellett található a lelőhely, mely egy három oldalról meredek oldallal határolt dombnyúlvány. A kutatók már a 19. században felfigyeltek az itteni impozáns sáncokra, Pesty Frigyes adatközlésében olvashatunk róla először, 1897-ben Nyáry Jenő végzett itt rövid kutatást, melynek során 15 sírt tárt fel. Az elmúlt több mint 100 évben a Magyar Nemzeti Múzeumba bekerülő leletek alapján, valamint a különböző magánásatásoknak és egyéb kutatásoknak köszönhetően már a múlt század közepén körvonalazódott, hogy több korszakból származó régészeti objektumok találhatóak a helyszínen. A legkorábbi jelentős régészeti korszak a Hatvani kultúra időszaka. A ma is látható erődítések már az Árpád-korban születtek. A nagyméretű sáncokkal védett erősség felhagyása után az Ákos nemzetség monostort létesített benne. A 20. század második felében és a 2000-es évek első évtizedében terepbejárások és leletgyűjtés mellett, Miklós Zsuzsa több alkalommal légifotózta a területet, illetve 1989-ben Kővári Klárával és Csongrádiné Balogh Évával szondázó ásatást végzett, majd 2000-ben egy kisebb területen Kővári Klára folytatott leletmentő ásatást.

Miklós Zsuzsa a Magyarország Régészeti Topográfiája 11. kötetében a következőképpen írja le az erődítést: „A lelőhely ÉNy-DK-i irányú dombvonulat ÉNy-i végén, kinyúló földnyelven húzódik, kb. 250–300 m hosszan. DK felől keskeny nyak köti össze a dombvonulat többi részével. Tengerszint feletti magassága 169 m, a völgy feletti relatív magassága kb. 32 m. A település középső, kb. 35 × 60 m-es területét É-ÉNy felől mintegy 10 m széles, 3 m mély árok határolja, amely a Ny-i oldalon beleolvad a meredek oldalba. D felől ismét megfigyelhető az árok: mélysége kb. 2 m, szélessége 6 m. Az ÉK-K-i szakaszon 15–20 m széles terasz húzódik az árok folytatásában. ÉNy felől még egy, 2–3 m mély, 15–20 m széles árok védte a telepet. Ez az árok Ny-on a meredek domboldalnál megszakad, majd a D-DK-i szakaszon figyelhető meg ismét, ahol mélysége 1 m, szélessége 6 m. A K-ÉK-i részen szintén a meredek oldalon vész el. A dombvonulat folytatása felől még egy kb. 1 m mély, 3–4 m széles árok védte a települést. Ez az árok is megszakad ÉK-en és DNy-on a meredek domboldalnál. A K-ÉK-i oldalon a széles terasz alatt két keskenyebb terasz indul, amelyek ÉNy felé haladva néhány m után beleolvadnak a meredekbe. A lelőhely ÉNy-i részén, a külső sáncárok után viszonylag lapos dombtető húzódik, amely a domb vége felé fokozatosan lejt a völgyre. Ezen a területen igen sok bronzkori cserép található. A sáncok által védett részen az eredeti felszín csak igen kis felületen maradt meg. Sok az újkori bolygatás, részben háborús ágyúállások, részben kincskeresők gödrei tagolják a felszínt.” (MRT II., 177.)

A régészeti feltárások tanúsága szerint a terület első lakói a bronzkori Hatvani kultúra időszakban érkeztek ide, amikor egy tell jellegű település létesült a helyszínen. A mai is látható sáncokat és árkokat az Árpád-korban készíthették, valószínűleg felhasználva az őskori erődítés maradványait. Bár leletanyag ebből a korból nagy mennyiségben került elő, viszonylag kevés a 12-13. századi objektum – a későbbi építkezések és bolygatások pusztíthatták el azokat. Kiemelendők a II. kutatóárok szélén megfigyelt cölöpmaradványok, melyet Miklós Zsuzsa a vár paliszádfalaként határozott meg, továbbá egy gödör, melyből nagy mennyiségű 13. századi szürke, redukált égetésű kerámia töredék került elő.

*Galgahévíz - Szentandráspart felmérése az ásatási árkokkal
(Virágh Dénes és Egyed Endre felmérése, Réti Zsolt rajza)*

1989-ben az ásások során egy 19,7×6 méteres épület maradványait találták meg a régészek. Falai 80 cm vastagok voltak. Az omlásrétegben nagymennyiségű kályhaszemtöredék és tapasztásdarab került elő, ami lehetőséget adott arra, hogy Miklós Zsuzsa és Sabján Tibor rekonstrukciót készítsen az egykori tüzelőberendezésről. A leletanyag alapján az épületet a 15-16. században használták. A légifotókon kirajzolódó jelenségek, valamint a kutatóárokban jelentkező falkiszedések alapján egy nagyobb kiterjedésű épületegyüttesre kell gondolnunk. A kutatás ezt az épületet a vár felhagyása után létesült monostor épületével azonosítja. A templom a domb közepén állhatott, erre a környezetéből előkerült sírok utalnak. Ma itt egy 25 méter átmérőjű gödör található, így további kutatásokra nincs lehetőség.

A feltételezések szerint a 12-13. században az Ákos nemzetség vára állhatott a dombtetőn. Az erősség felhagyása után építhette a nemzetség a monostort a területre. Első okleveles említése 1389-ből való, utolsó említése 1523-ból származik, pusztulása a török kor legelejére tehető. Maradványait a 18-19. század folyamán hordták el.

A vár alatt a Sósi-patak nyugati oldalán őskori leletek mellett nagymennyiségben került elő 12-15. századi leletanyag. A kutatók a forrásokból ismert Monostor(osalja) faluval azonosítják, mely a domb tetején álló monostor települése lehetett. Bár az első írásos forrás 1425-ből származik, a terepbejárásból származó leletek alapján már a 12-13. században megtelepült a falu. Ha azonban figyelembe vesszük azt az elgondolást, hogy a régészeti megfigyelések alapján a monostor legkorábban a 13. század második felében jöhetett létre a felhagyott várban, akkor az itt megtalált Árpád-kori települést mindenképpen a várhoz kapcsolhatjuk. A földrajzi adottságok tökéletesek, a 32 méter relatív magasságban fekvő vár jó rálátással rendelkezett az alatta elterülő falura.

Irodalom

MAGYARORSZÁG RÉGÉSZETI TOPOGRÁFIÁJA 11.

Pest megye régészeti topográfiája. Az aszódi és gödöllői járás. Szerk. Torma István. Budapest, 2012. 174-186.

MIKLÓS ZSUZSA – SABJÁN TIBOR:

Késő középkori szemeskályha Galgahévíz – Szentandrásparton. Ház és Ember 8 (1992) 103-138.

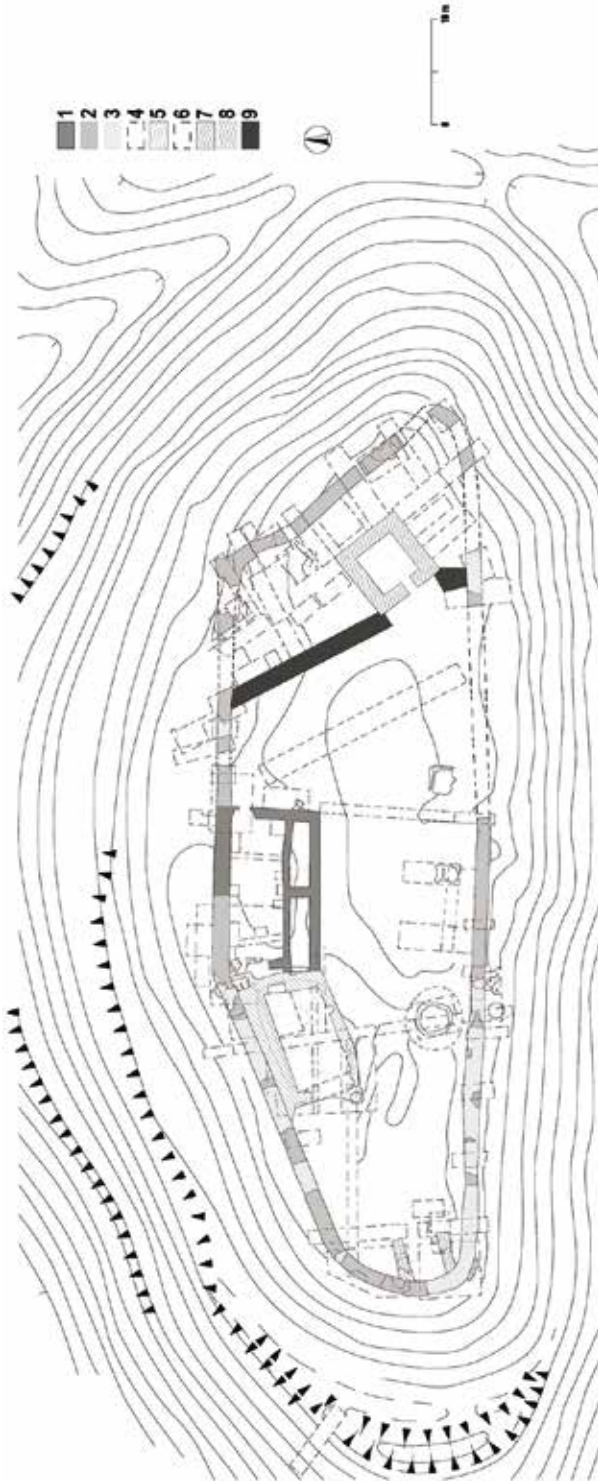
FELD ISTVÁN

A SOLYMÁRI VÁR

Solymár falu keleti részén, Vörösvári-völgy déli oldalán, a Budai-hegység egyik alacsony, alig 190 m-es nyugat-keleti nyúlványának záródását alkotó, meredek oldalú ovális dombon emelkedik a mai formáját tekintve a 2006. évi kiépítésnek köszönhető erősség. A dombot mély, részben talán mesterséges eredetű árok választja el a hegyhát alacsonyabb keleti folytatásától, egy sekélyebb árok és földfeltöltés húzódik nyugati oldalában is, északon ugyanakkor több terasz figyelhető meg. A ma itt található építészeti elemek közül csupán a faszerkezetű kilátótorony alépitményét képező négyzetes toronycsonk, a szabálytalan ovális alaprajzú övezőfal északi oldalához csatlakozó lakóépület mélyített alsó szintjének 1-2 m magas déli része, továbbá az említett tornyot az övezőfallal összekötő – s ezáltal a még nem kiépített keleti várrészt lerekesztő – északnyugat-délkeleti belső falvonulat magja tekinthető középkori falazatnak. Az összes többi, a dombtetőn ma látható részlet – így az övezőfal nyugati, eltérő magasságú szakaszai, a lakóépülethez nyugatról csatlakozó ún. mélypince oldalfalai, az északkeleti, faszerkezetű kapuépítmény és a kút falazott kávája – csupán a feltárt alapozásokra támaszkodó, illetve szabad rekonstrukciónak tekinthető. A kiépítés kapcsán alakították ki a várba felvezető kocsitutat is, korábban annak helyén csupán egy gyalogösvény húzódott.

1737-ben Bél Mátyás itt még magasan álló falakról számolt be, melyeket tévesen a nyéki királyi kúriával azonosított. A 19. század elején állítólag az itteni kútból került elő egy ezüst ivóedény, mely a Jankovich-gyűjteménybe jutott, s később elkallódott. Amikor 1875-ben Arányi Lajos leírta és lerajzolta a dombtetőt, itt már építmények nyoma sem látszott, ugyanakkor tudott arról, hogy néhány évtizeddel korábban még falak és egy kút nyomai voltak felismerhetők. Valkó Arisztid amatőr régészként 1929 és 1934 között, majd 1941-ben végzett itt feltárásokat, melynek során napvilágra hozta a lakóépület, a torony és a hozzá csatlakozó falak csekély maradványait, de azok alaprajzi összefüggéseit nem tudta tisztázni, ahogy az erősség egykori szintviszonyait sem. Rábukkant ugyanakkor a Vatyakultúra legészakibb magaslati telepe maradványaira, s úgy a bronzkorból, mint a 15-16. századból jelentős leletekre tett szert. Kutatásairól több közleményt és sajtócikket jelentetett meg, minderről összefoglaló tudományos értékelést azonban csak Endrődi Anna és Feld István készített 1980-ban. Ezt követően 1972 és 1975 között Kozák Károly, majd 1977-ig Feld István vezetésével zajlott itt – elsősorban a tereprendezeit elősegítő, szondázó jellegű – feltárás, amely azonban lehetővé tette az alaprajz és az építéstörténet fő vonalakban történő meghatározását is. A kutatások első, a középkorra vonatkozó eredményeit Feld István dolgozta fel, 1976-ban egyetemi szakdolgozatában, majd 1985-ben egy részletes, de az egész leletanyagra már ki nem terjedő tanulmányban, az őskori teleppel kapcsolatos újabb megfigyeléseket pedig Endrődi Anna összegezte. Sor került az építészeti kőfaragványok önálló feldolgozására is, László Csaba és Feld István munkájaként. Ezt követően a régészeti topográfia 1986-ban megjelent kötete számára Feld István és Endrődi Anna foglalták össze a lelőhelyre vonatkozó ismerteket.

2001-től újabb feltárásokra nyílt lehetőség, majd 2005-től egészen 2013-ig sikerült – mindvégig Feld István vezetésével és Vicze Magdolna közreműködésével – szinte az erősség teljes felületét kutatóárkokkal és szelvényekkel megkutatni, előbb a vár bemutatását célzó turisztikai projekt, majd az Eötvös Loránd Tudományegyetem középkori régészeti

A solymári vár kutatási alaprajza az építési periódusokkal.

- 1: 1. periódus, felmenő fal,
  - 2: 1. periódus, alapozás,
  - 3: 1. periódus, alapozási árok,
  - 4: 1. periódus, feltáratlan,
  - 5: 2. periódus (pincefalak),
  - 6: 2. periódus, elpusztult
  - 7: 3. periódus, felmenő fal,
  - 8: 3. periódus, alapozás,
  - 9: 4. periódus
- (Hegyi Dóra rajza)*

tanásatása keretében. Csupán az északnyugati ún. mélypince alsó betöltési rétegeinek vizsgálata, a keleti várfal alapozásának összefüggő kibontása és a déli melléképítmények teljes körű feltárása maradt az utókorra, s omlásveszély miatt csak 27 m-es mélységig lehetett kitisztítani a vár sziklába vágott kútját is. Mindezekről az éves jelentések mellett 2016-ban részletes összefoglalás jelent meg, továbbá egyetemi szakdolgozatok formájában megtörtént az üvegleletek, a kerámianyag, továbbá a fém tárgyak átfogó feldolgozása.

Solymár falut 1355-ben szerezte meg a Lackfi-család, itteni várnagyukat 1390-ben említik először. 1397-ben a király kezére került, aki rövid időre elzalogosította. 1401 és 1406 között előbb királyi, majd királynői erősség, Zsigmond 1404-ben oklevelet keltezett itt. 1438 után Erzsébet királyné valószínűleg Korbáviai Ivánkának, majd id. Rozgonyi Jánosnak és testvéreinek adományozta, később a Cudar-családé lett, akiktől 1444-ben zálogként Rozgonyi Simon püspök, György és Sebestyén szerezte meg. 1449-ben Hunyadi János tartotta elfoglalva. Valószínűleg 1453-ban adományozta V. László Garai László nádornak. A Garaiak kihalta után, 1482-ben Mátyás fiának, Corvin Jánosnak juttatta. Tőle Ráskai Balázs kezére került, akitől 1496-ban Végles váráért cserébe II. Ulászló szerezte meg. 1518 körül állítólag a Podmaniczkiak tartották jogtalanul hatalmukban, majd Thurzó Eleké, aki 1526-ban II. Lajosnak engedte át, s a király még ebben az évben Bakics Pálnak adományozta. Utóbbi Mohács után I. Ferdinánd párthíve lett, ezért János király 1531-ben Buda városának adta. Pusztulásáról nincs írott forrásunk, de valószínűleg romjaira vonatkozatható Evlia Cselebi adata a török által emelt Vörösvár (Kizil Hiszár) közelében található vármaradványról.

A vár lényegében már feldolgozott és jelentős mértékben közzé is tett leletanyaga egyrészt a bronzkorból, másrészt a késő középkorból származik. Az ismert épületfaragványok – néhány egyszerű, élszedett profilú, édesvízi mészkőből faragott nyílástöredék kivételével – mind reneszánsz tagozatokkal rendelkeznek. Közülük csupán három, egyformán a toronyhoz köthető nagyobb nyíláskeret-elem anyaga durva mészkő, az összes többi – mintegy két tucat, sokszor csak igen kis töredék – budakörnyéki márgából készült. Utóbbiakból ajtó- és ablakkeretezések rekonstruálhatók, legalább egy esetben ún. lófejes címerpajzsral, melynek ábrázolása azonban már lepusztult. A teljes profilegyezés alapján megállapítható volt, hogy ezek ugyanazon kőfaragómesterek munkái, akik a közeli nyéki királyi villák számára dolgoztak a 16. század elején. Az egykori épületek tartozékai voltak még az aranyozott kúpcserепek és a csupán néhány darabban képviselt Mátyás-emblémás majolika padlótegélák.

A kályháskerámiát főleg Zsigmond-kori, a 15. század közepén már elbontott mázas kályhák töredékei képviselik, amelyek arra utalnak, hogy a budai várból ismert fűtőberendezésekkel kell itt számolnunk. A vár életének kései szakaszából – néhány mázatlan, vakmérműves illetve növényi díszes, ún. népies töredéket leszámítva – ugyanakkor már csak (többségükben sűrű, redukált égetésű) kályhaszemek ismertek, viszont jelentős mennyiségben. Az asztali és konyhai kerámia teljes mértékben megfelel a budai várból közzétett típusoknak, – néhány 14. század végi fazéktöredék mellett túlnyomó többségében a 16. század első feléből származó fehér, sárga, továbbá vörös anyagú, gyakran belső mázzal ellátott, illetve grafitos, redukált égetésű, perembélyeggel ellátott fazekak, lábasok, kancsók, poharak állíthatók össze a főleg az ún. mélypince betöltéséből előkerült hatalmas mennyiségű töredékből. A kőcserép-poharakat lošticei és dreihauseni importáru képviseli, s különleges leletként megemlíthető egy barnászörös anyagú, mázatlan, cipőformájú edény.

Az üvegtöredékek többsége is a mélypincéből került elő, a rekonstruálható palackok, poharak és serlegek tehát a 15. század 2., s inkább a 16. század 1. feléből származnak. Többségük hazai terméknek határozható meg, de előfordulnak közöttük luxusnak tekinthető importtermékek is.

A jelentős mennyiségű fémlelet alapvetően fegyverekre (köztük több, azóta elveszett szakállas puska-cső és különösen nagyszámú számszerj-nyílhegy), lószerszámokra, mezőgazdasági eszközökre (közük sarlók, kaszák, kapák, vasvillák, szőlőmetsző kés), favágó és famegmunkáló szerszámokra, a viselet tárgyaira, vasalásokra és zárszerkezetekre osztható, a színesfém tárgyak között súlyok, lemezből formált edények, csillár- és mozsárdarabok említhetők meg, ugyancsak elsősorban a vár életének utolsó, 1500 utáni szakaszából.

A Vátya-kultúra magaslati telepének részleteiről a jelentős középkori terepalakítások miatt keveset tudunk, az azonban bizonyítható volt, hogy a dombtetőn sem az északi, sem pedig a déli oldalon nem rendelkezett mesterséges erődítéssel. Az őskori rétegek és gödrök egészen a plató pereméig nyúltak, de a keleti és nyugati árok esetében sem igazolható még bronzkori eredetük.

Úgy az írott, mint a régészeti adatok azt bizonyítják, hogy a várat a korszak legjelentősebb főúri családjai közé sorolható Lackfiak 1355 és 1390 között emeltették a Visegrád és Buda között, az Esztergom, illetve Bécs felé vezető út mellett fekvő birtokukon emelkedő, viszonylag jól megközelíthető alacsony dombon. Az erősség mintegy 150-180 éves fennállása során mindvégig hatalmi bázisként szolgált, birtokosai – az uralkodó vagy jelentős főnemesi családok tagjai – rövidebb itteni tartózkodására legfeljebb 16. század eleji reneszánsz stílusú átépítése után volt alkalmas.

A 26x80 m-es területet övező, nyújtott ovális alaprajzú, átlagban 140 cm vastag övezőfalhoz a 14. században csak egy, legalább két szintre tagolódó, 10x17 m-es lakóépület támaszkodott, melynek eredeti belső elrendezése már nem ismert, de tudjuk, hogy egyes tereit az 1400-as évek első felének királyi/királynéi birtoklása idején mázas cserépkályhákkal fűtötték. Nem kizárt, hogy a déli várfal belső oldalán, az ugyancsak valószínűleg korai kút mellett már kezdettől fogva álltak gazdasági épületek, bennük kemencékkel. Az egykori várkapunak nem ismert a helye, de az a terepviszonyok alapján mindenképp északkeleten kereshető és valószínűleg egy, az árkon átívelő hídon volt megközelíthető.

Az eddigi feltárások nem tudták megnyugtatóan tisztázni a lakóépület nyugati bővítésének funkcionális és kronológiai kérdéseit. Legkorábban a Garaiak birtoklásának idején foghattak hozzá itt egy, az udvar szintje alatt két, egymás feletti pincetérrel (s az alsó szintből a korábbi lakóépület alá nyúló, további pinceággal) tervezett építmény emeléséhez. Ennek oldalfalai – köztük a várfal belső oldalához támaszkodó északi fala az alsó dongaboltozat válla számára kialakított fészekkel, továbbá a keleti fal a homokkőbe vágott pinceágba vezető kőkeretes ajtóval – legalább az udvarszintig elkészültek, azonban nyugati fala az építkezés közben beomlott, s utána már nem folytatták a munkát. Ezzel az építkezéssel – azaz az ezt megelőzően kitermelt homokkőves földdel – hozható kapcsolatba egy 50-100 cm-es feltöltés, amely a vár területének számos pontján megfigyelhető volt, s amely éremleletek alapján a 15. század közepére keltezhető.

Már az utóbbiba alapozták a vár keleti részén eredetileg szabadon álló 7x7 m-es tornyot, melyhez nagyméretű, egyetlen kőlapból faragott szakállas-puska lőrés és néhány durvamészko anyagú reneszánsz keretelem köthető, valamint bizonyára a nyugati oldalon az ívesen forduló övezőfal belső oldalához támaszkodó, egykor befelé nyitott (torony) építmény is, mely utóbbiból azonban csak falcsontok maradtak ránk. Minden bizonnyal

ezek emelésével lehet egykorú a lakóépület gyökeres átépítése, melyre az innen nagy számban előkerült, az 1500 körüli időszakra – II. Ulászló birtoklásának idejére – keltezhető reneszánsz profilú kőfaragványok utalnak. Nehezen értelmezhető ugyanakkor, hogy közben a tervezett nyugati (pince)bővítmény gödrét mintegy szemétygyűjtőként nyitva hagyták volna – ahogy azt sem tudjuk megmagyarázni, miképp kerültek a várba az annak legkésőbb a 16. század közepén keletkezett, 5 m (!) vastag, pusztulási rétegeket is tartalmazó feltöltésébe a Mátyás-emblémás majolika padlótéglák. Egyértelmű ugyanakkor, hogy az itt megfigyelt jelenségek (faszerkezet lenyomatát őrző patics külön réteget alkotó előfordulása, hatalmas mennyiségű vasszeg) a lakóépület egykori szintjei egyike esetében faépítményre utalnak.

Igen valószínű, hogy a keleti torony sarkaihoz hozzáépített – s így a várat egy kisebb, mintegy elővár jellegű keleti és egy nagyobb nyugati részre tagoló – fal már egy további építési periódus emléke, s talán egy, a mohácsi csatát követő hevenyészett megerősítés emléke. Az erősség pusztulásának ideje és mikéntje nem ismert, de tény, hogy egyrészt a rétegfigyelések alapján leégett, másrészt, hogy a jelentős mennyiségű leletanyag egyetlen, a közeli Budát 1541-ben elfoglaló oszmánokhoz köthető kerámiát sem tartalmaz, bár az 1930-as évek ásatásai során került elő innen egy 1561. évi érme. A hódítók így valószínűleg csak felégették, s romjai másfél évszázad múlva az újratelepülő falu lakosainak szolgáltak kőbányaként, akik sok helyen olyan alapos munkát végeztek, hogy csak az alapozási árok volt már kibontható.

Irodalom

DINNYÉS ISTVÁN-KÖVÁRI KLÁRA-LOVAG ZSUZSA-TETTAMANTI SAROLTA-TOPÁL JUDIT-TORMA ISTVÁN:

Magyarország régészeti topográfiája 7. Pest megye régészeti topográfiája. A budai és a szentendrei járás (XIII/1.) 215-218.

ENDRŐDI ANNA-FELD ISTVÁN:

Régészeti kutatások a solymári Mátyás-dombon 1929-1934. *Studia Comitatus* (Tanulmányok Pest megye múzeumaiból) 9. (1980) 267-313.

ENDRŐDI ANNA:

Régészeti kutatás a solymári Mátyás-dombon (1972-1977), középső bronzkori magaslati telep. *Budapest Régiségei* XXVI (1984) 113-130.

FELD ISTVÁN:

Újabb kutatások a solymári középkori várban. *Studia Comitatus* (Tanulmányok Pest megye múzeumaiból) 17. (1985) 451-463.

FELD ISTVÁN:

Régészeti kutatások a solymári várban, 2001-2013. *Régészeti kutatások Magyarországon 2011-2014*. Budapest, 2016. 292-315.

FELD ISTVÁN-LÁSZLÓ CSABA:

Gótikus és reneszánsz épületfaragványok a csövári és a solymári várból. *Művészettörténeti Értesítő* 30 (1981) 81-94.

MEGYERI EDIT:

Középkori üvegleletek a solymári vár mélypincéjéből. *Castrum* 20. (2017/1-2). 7-32.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

SILVIJA PISK	Várkutatás a kortárs horvát történetírásban: kérdések és kihívások.....	5
ANDREJ JANEŠ	Közép- és Észak-horvátország várainak, mottéinak és udvarházainak legújabb régészeti kutatásai és állagmegóvási munkái.....	13
TATJANA TKALČEC	A nemesség várai és kisebb erődített lakóhelyei Észak-Horvátországban az újabb régészeti adatok tükrében.....	33
GILLICH OLIVÉR	A tatai vár építéstörténete	53
KANÁSZ VIKTOR	Kanizsa 1601-es ostromának itáliai forrásairól és emlékeiről	79
VÉGH FERENC	Csáktornya várának ismeretlen alaprajza	93

MŰHELY

BILKEI IRÉN	Késő középkori és kora újkori zalai várak az okleveles forrásokban.....	107
FÜLÖP ANDRÁS	A kaposvári végváriak szőlőhegyi szabályzata és várrendtartása a 17. század végétől.....	123

KUTATÁSI JELENTÉSEK

TEREI GYÖRGY – TAKÁCS ÁGOSTON	Feltárás a Budapest I. Táncsics M. u. 9. sz. telken, az Erdélyi bástya területén	139
MISKOLCZI MELINDA	A diósgyőri vár 2018. évi régészeti feltárásának eredményei.....	145
PÁNYA ISTVÁN – ROSTA SZABOLCS	Dunapataj-Szentkirály palánkvára 2016-17. évi kutatásainak összefoglalása.....	157
VÁNDOR LÁSZLÓ	Előzetes jelentés Örtilos-Zrinyi-Újvár területén végzett régészeti feltárásról (2016-2017)	169
GÁL VIKTOR	Szögliget-Szádvár 2018. évi régészeti kutatásainak eredményei.....	189

VÁRAK PEST MEGYÉBEN

MAG HELLA	A váci vár	213
KOVÁCS GYÖNGYI	Ipolydamásd, vár.....	219
FELD ISTVÁN	A csóvári vár	223
TEREI GYÖRGY	Galgahévíz-Szentandráspart.....	231
FELD ISTVÁN	A solymári vár.....	235

